

İUAD

İDİL-URAL

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Volga-Ural Studies
Журнал Волжско-Уральских Исследований
Cilt/Volume: 6 | Yıl/Year: 2024 | Sayı/Number: 2

İDİL-URAL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

e-ISSN: 2687-3680
ISSN: 2667-8500

İDİL-URAL

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Volga-Ural Studies
Журнал Волжско-Уральских Исследований

Cilt/Volume: 6 Yıl/Year: 2024 Sayı/Number: 2

ISSN: 2667-8500
E-ISSN: 2687-3680

İDİL-URAL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ [İUAD]

ISSN: 2667-8500
E-ISSN: 2687-3680

<p>KURUCUSU VE SAHİBİ FOUNDER AND OWNER Prof. Dr. Bülent BAYRAM</p> <p>YAYIN KURULU EDITORIAL BOARD EDİTÖR • EDITOR Prof. Dr. Bülent BAYRAM</p> <p>EDİTÖR YARDIMCISI DEPUTY EDITOR Doç. Dr. Adil AKINCI</p> <p>ALAN EDİTÖRLERİ FIELD EDITORS Dil-Language: Doç. Dr. Abdülkadir ATICI Tarih-History: Doç. Dr. Cengiz FEDAKAR Ekonomi Bilimleri-Economical Sciences: Doç. Dr. Adil AKINCI Politik Bilimler-Political Sciences: Prof. Dr. Fahri TÜRK Edebiyat-Literature: Doç. Dr. Cemile KINACI Folklor-Folklore: Doç. Dr. Ömer AKSOY İlahiyat-Theology: Prof. Dr. İbrahim MARAŞ</p>	<p>YAYIN KURULU ÜYELERİ MEMBERS OF EDITORIAL BOARD Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi) • Doç. Dr. Sinan GÜZEL (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi) • Öğr. Gör. Dr. Madina MOLDASHEVA (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Ü.) • Doç. Dr. Feride TAGIROVA (Tataristan Bilimler Akademisi) • Doç. Dr. Umur ÜREN (Kırklareli Üniversitesi) • Prof. Dr. Emine YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)</p> <p>YAYIN DANIŞMA KURULU PUBLICATION BOARD OF OVERSEERS Prof. Dr. Ercan ALKAYA [Fırat Üniversitesi-Türkiye] • Doç. Dr. Hüseyin Şevket Çağatay ÇAPRAZ [Kırklareli Üniversitesi-Türkiye] • Prof. Dr. Dinçer KOÇ [İstanbul Üniversitesi-Türkiye] • Prof. Dr. Mustafa ÖNER [Ege Üniversitesi-Türkiye] • Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK [Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi-Türkiye]</p>
<p>DİL EDİTÖRLERİ LANGAUGE EDITORS İNGİLİZCE • ENGLISH: Dr. Öğr. Üy. Mehmet Bilal YAMAK RUSÇA • RUSSIAN: Dr. Elmira SALAKHATDİNOVA</p> <p>DİZGİ VE DÜZELTİ DESIGN AND EMENDATION Doç. Dr. Cemalettin YAVUZ</p> <p>KAPAK TASARIMI COVER DESIGN Eren GÖRGÜLÜ</p> <p>İLETİŞİM ADRESİ INFORMATION ADDRESS Prof. Dr. Bülent BAYRAM Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Kayalı Kampüsü, 39000 Kırklareli - TÜRKİYE E-posta: idiluraleditor@gmail.com http://dergipark.gov.tr/iuad</p>	<p>YAYIN HAKEM KURULU BOARD OF REFEREES Prof. Dr. Mehmet AĞA • Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Yavuz AKPINAR • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Durmuş ARIK • Prof. Dr. Metin ARIKAN • Doç. Dr. Abdülkadir ATICI • Dr. Mikail CENGİZ • Prof. Dr. Hülya KASAPÖĞLU ÇENGEL • Doç. Dr. Çulpan Zaripova ÇETİN • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Prof. Dr. İbrahim DİLEK • Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ • Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR • Prof. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ • Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. Bülent GÜL • Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU • Doç. Dr. Sinan GÜZEL • Prof. Dr. Alimcan İNAYET • Prof. Dr. Yuri İSAYEV • Dr. Erkan KARAGÖZ • Doç. Dr. Ertuğrul KARAKUŞ • Dr. Mehmet Yasin KAYA • Doç. Dr. Cemile KINACI • Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU • Doç. Dr. Eduard LEBEDEV • Doç. Dr. Valerya LEMSKAYA • Prof. Dr. İbrahim MARAŞ • Prof. Dr. Nebi MEHDİYEV • Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK • Prof. Dr. Adem ÖGER • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Doç. Dr. Yılmaz ÖZKAYA • Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN • Prof. Dr. Erdal ŞAHİN • Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN • Prof. Dr. Yüksel TOPALOĞLU • Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Fahri TÜRK • Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK • Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • Prof. Dr. İsmail TÜRKÖĞLU • Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN • Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Prof. Dr. Nikolay YEGOROV • Prof. Dr. Dursun YILDIRIM • Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • Prof. Dr. Ramilya Yarullina YILDIRIM • Prof. Dr. Emine YILMAZ</p>
<p>BU SAYININ HAKEMLERİ REFEREES OF THIS VOLUME Dr. İbrahim ARIKAN (Ankara Ü.) • Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü.) • Prof. Dr. Feyzi ERSOY (Ankara Hacı Bayram Veli Ü.) • Dr. Serdar DAĞISTAN (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü.) • Dr. Başaran Doğu GÖKTÜRK (Harran Ü.) • Doç. Dr. Mehmet Yasin KAYA (Ege Ü.) • Dr. Yusuf KILIÇASLAN (Bandırma Onyediy Eylül Ü.) • Doç. Dr. Fazıl ÖZDAMAR (Ege Ü.) • Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN (Afyon Kocatepe Ü.) • Dr. Vahdet TARAKCI (Düzce Ü.) • Prof. Dr. Fatih Ünal (Ordu Ü.)</p>	
<p>YAYIN TÜRÜ DESCRIPTION OF PUBLICATION <i>İdil-Ural Araştırmaları Dergisi</i>, İdil-Ural Bölgesi hakkında sosyal bilimler alanında yapılan bilimsel çalışmaların Türkçe, İngilizce, Rusça ve Türk şive ve lehçelerinde yayımlandığı uluslararası hakemli süreli (altı aylık) dergidir. <i>İdil Ural Araştırmaları Dergisi</i>’nde yayımlanan makaleler yayıncının yazılı izni olmaksızın tamamen ya da kısmen herhangi bir şekilde çoğaltılamaz. Yazıların fikri sorumluluğu ve imla tercihi yazarlarına aittir. Yazılarda başka kaynaklardan alınmış öğelerin kullanımının sorumluluğu yazarlara aittir. <i>İdil-Ural Araştırmaları Dergisi</i> (The Journal of Volga-Ural Studies) is an internationally refereed and biannual journal in which scientific articles in the field of social sciences about Volga-Ural Region are published in Turkish, English, Russian and Turkic accents and dialects. The manuscripts published in the journal are not allowed to be published anywhere or be copied partially or wholly without permission of Editorial Board. Every kind of scientific, orthography preference and referencing responsibilities of the manuscripts published in the <i>İdil-Ural Araştırmaları Dergisi</i> pertain to writers.</p>	
<p>İNDEKSLER INDEXES Index Copernicus • Asos İndeks • Academic Resource Index-ResearchBib • Google Scholar • Directory of Research Journal Indexing • Eurasian Scientific Journal Index • MLA International Bibliography</p> <p>BASKI PRINT Universal Copy Center Karadeniz Teknik Üniversitesi Kanuni Kampüsü - TRABZON</p>	

İÇİNDEKİLER CONTENTS

MAKALELER ARTICLES

- MÜNTEHA ARABALI TATAR
NURAN KARA PİLEHVARIAN
Altın Orda Dönemi Yeraltı Mezar Yapıları 93-130
Underground Grave Structures of The Golden Horde Period
Земляные Погребальные Сооружения Золотой Орды
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)
- DURMUŞ ARIK
On İki Hayvanlı Türk Takvimi ve Çuvaş Kültüründeki İzleri 131-156
The Turkic Twelve-Animal Calendar and Its Traces in Chuvash Culture
“Календарь из двенадцати животных” у Тюрков и Его Следы в
Чувашской Культуре
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)
- VİLDAN ÇAKMAK
Heikki Paasonen ve Csuvas Szójegyzék'te Etimoloji 157-175
Heikki Paasonen and Etymology in Csuvas Szójegyzék
Хейкки Паасонен И Этимология В Csuvas Szójegyzék
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)
- MUSTAFA SEFER GELEN
Kazan Tatarcasında Sınırlandırma Yapan Ekler 177-209
Limitative Suffixes in Kazan Tatar
Ограничительный Суффикс в Казанско-Татарском Языке
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)
- UMUT ÜREN
İtil Boylarında Rekabet: Bulgarlar ve Moğollar 211-238
Rivalry in the Volga Region: Bulgars and Mongols
Соперничество в Поволжье: Булгары и Монголы
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

YAYIN DEĞERLENDİRME BOOK REVIEW

- MERVE ŞİMŞEK 239-241
Mustafa Öner (Ed.), Türk Dünyası Şiir Antolojisi: Başkurt Şiiri
- EMİNE YILMAZ 243-247
**László Károly, Modern Turkic Languages. An Introduction
with Accompanying Audio**

EDİTÖRDEN

Değerli Okuyucular,

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi'nin 2024/2 sayısı ile karşınızdayız. Bu sayıda, İdil-Ural coğrafyasının zengin tarihsel, dilsel ve kültürel mirasına ışık tutan birbirinden değerli çalışmalar yer almaktadır. Dergimiz, bu sayıda toplam beş araştırma makalesi ve iki kitap değerlendirme yazısıyla İdil-Ural bölgesine dair yeni araştırmaları ve değerlendirmeleri dikkatinize sunmaktadır.

Bu sayıdaki beş araştırma makalesinden ikisi dil bilimi alanına odaklanmaktadır. Çuvaşça ve Tatarca dil çalışmaları, bölgenin zengin dil yapısını inceleyen önemli bulgular sunmaktadır. Çuvaş kültürü üzerine hazırlanan makale ise, Çuvaşların kültürel mirasında önemli bir yer tutan halk takviminde "12 Hayvanlı Türk Takvimi"nin izleri açısından değerli veriler sunmaktadır. Tarih ve mimarlık alanlarında yer alan iki makale ise, bölgenin tarihsel süreçlerine ve mimari ile sanatsal birikimine dair derinlemesine analizler sunmaktadır.

Bunlara ek olarak, bu sayıda iki kitap değerlendirme yazısı yer almaktadır. Söz konusu eserler, İdil-Ural bölgesinin akademik incelenmesine ve Türkoloji alanına katkıda bulunan önemli yayınlardır.

Bu vesileyle, dergimize katkı sağlayan yazarlarımıza ve titizlikle çalışan hakemlerimize teşekkür ederiz. Dergimizin, İdil-Ural bölgesine ilgi duyan akademisyenler ve okuyucular için değerli bir kaynak olmasını temenni ediyoruz.

Keyifli okumalar dileğiyle,

Gelecek sayıda buluşmak dileğiyle saygılar sunarız.

Prof. Dr. Bülent Bayram

Editör

ALTIN ORDA DÖNEMİ YERALTI MEZAR YAPILARI

MÜNTEHA ARABALI TATAR*
NURAN KARA PİLEHVARİAN**

ÖZ: Altın Orda döneminde inşa edilmiş türbeler içerisinde yeraltı türbeleri/ mezar yapıları önemli bir yer tutmaktadır. Altın Orda coğrafyası, yönetim merkezi İdil boyu olmakla beraber batıda Prut Dinyester havzasından doğuda İrtiş'e kadar uzanan geniş bozkırlara yayılmakta, Harezm, Kırım ve Kafkaslar gibi köklü geçmişe sahip farklı bölgeleri içerisinde barındırmaktadır. Altın Orda toprakları, 4. yüzyıldan itibaren Hunlar, Göktürkler, Hazarlar, Peçenekler, Kıpçaklar (Kumanlar), Bulgarlar ve Altın Orda gibi çeşitli Türk boylarının ve devletlerinin hüküm sürdüğü bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk boylarının, İslamiyet öncesi dönemde kitleler halinde Türkistan bozkırlarından Avrupa yönüne göç ettikleri bilinmektedir. Türklerin İslamiyet'i kabul süreçleri, bir Türk-Moğol devleti olarak Altın Orda yönetiminde bulunan farklı halkların gelenekleri, dini kabulleri vb. faktörler devletin yayıldığı topraklarda farklı mimari yapıların, bezeme tekniklerinin gelişmesine olanak sağlamış olmalıdır. Altın Orda Devleti'ndeki defin uygulamalarının analizi, çeşitli dini ve tarihi etkilerin zengin bir dokusunu ortaya koymaktadır. İslamiyet'in devletin resmi dini olmasına rağmen, kültürel çeşitliliğin ve geleneksel uygulamaların devam ettiği görülmektedir. Altın Orda döneminde türbelerin mimari evrimi, özellikle de yeraltı örnekleri, Türk ve İslam mimari geleneklerinin eşsiz bir sentezini temsil etmektedir. İdil bölgesindeki yeraltı mezarlarının diğer bölgelere kıyasla yaygınlığı, bunların önemini vurgulamaktadır. Bazı yapılar yer üstü kubbesiyle geleneksel formunu korurken, diğerleri tamamen yer altındadır. Altın Orda dönemi yeraltı türbeleri çoğunlukla tuğla ile inşa edilmiş, kubbeli ve kare planlı kurgusuyla kurgandan türbeye geçiş örneği olarak sayılan geç dönem örnekleri olması açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda, Mezar, Yeraltı, Türbe, Kurgan

UNDERGROUND GRAVE STRUCTURES OF THE GOLDEN HORDE PERIOD

ABSTRACT: Among the tombs built during the Golden Horde period, underground tombs/ grave structures hold significant importance. The Golden Horde's territory, with its administrative center along the Idil, extends from the Prut-Dniester basin in the west

* Y. Mimar, Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Lisansüstü Programı doktora öğrencisi, munteha@yahoo.com, Orcid: 0000-0001-8443-011X

** Profesör, Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, pvarian@gmail.com, Orcid: 0000-0002-0021-2076

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 06.09.2024, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 26.11.2024)

Doi:10.47089/iuad.1544643

to the Irtysh River in the east. This region includes areas with deep-rooted histories such as Khwarezm, Crimea, and the Caucasus. The Golden Horde's territory has been a region where various Turkish tribes and states, such as the Huns, Göktürks, Khazars, Pechenegs, Kipchaks (Cumans), Bulgarians, and the Golden Horde itself, ruled since the 4th century. It is known that large-scale migrations of Turk tribes took place from the Turkistan steppes to Europe during the pre-Islamic period. The process of the Turks' conversion to Islam, the traditions, and religious beliefs of different peoples under the rule of the Golden Horde as a Turk-Mongolian state, as well as other factors, likely contributed to the development of unique architectural styles and decorative techniques in the regions under its rule. The analysis of burial practices in the Golden Horde reveals a rich tapestry of various religious and historical influences. Although Islam became the official religion of the state, cultural diversity and traditional practices continued to coexist. The architectural evolution of tombs during the Golden Horde period, particularly underground examples, represents a distinctive synthesis of Turkish and Islamic architectural traditions. The prevalence of underground burial chambers in the Idil region compared to other regions underscores their significance. Some structures maintain a traditional form with an above-ground dome, while others are entirely underground. The underground tomb of the Golden Horde period are significant as late examples of the transition from kurgan to mausoleum, with their predominantly brick, domed, and square-planned constructions.

Keywords: Golden Horde, Tomb, Underground, Mausoleum, Kurgan

Giriş

13. yüzyılda Cengiz Han'ın vefatından sonra torunu Batu Han tarafından Altın Orda Devleti kurulmuş, varlığını sürdürdüğü 13-15. yüzyıllar arasında İrtiş Nehri'nden Prut Dinyester Havzasına uzanan geniş topraklara yayılmıştır. Devletin Türk-Moğol devleti olduğu kabul edilmektedir. Yönetim sınıfı Moğol aile geleneğinin devamı iken halkın büyük bir çoğunluğu Kıpçaklar başta olmak üzere çeşitli Türk boylarından oluşmaktaydı. Öyle ki yönetim sınıfının da zaman içinde Türkleştiği kabul edilerek Altın Orda Devleti Türkiye Cumhuriyeti'nde resmen bir Türk devleti olarak kabul edilmektedir¹. Devlet yönetiminin bulunduğu merkez bölgesi İdil boyudur. İdil-Ural havzası, tarih boyunca Türk kökenli çeşitli boyların yaşam alanı olmuştur. Bu bölge, M.S. ilk asırlardan itibaren Doğu'dan Batı'ya yapılan göçlerin güzergahı üzerinde kalmış, Hun, Sabir, Oğuz, Kıpçak, Peçenek gibi Türk boylarının bir kısmı, İslamiyet'i kabul etmiş ilk Türk devleti olarak kabul edilen İdil Bulgarları da İdil-Ural bölgesini kendisi için vatan olarak seçmiştir (Kemaloğlu, 2017: 392). Altın Orda Devleti'nin önemli hükümdarlarından Özbek Han'ın İslamiyet'i resmi din olarak kabul etmesiyle birlikte İslamiyet daha geniş kitleler arasında yayılmıştır (Kemaloğlu, 2017: 392). Devletin kuruluşundan itibaren Altın Orda hanlarının, Büyük Moğol imparatorları gibi bütün dinlere karşı müsamahalı davrandığı ve hâkimiyeti altındaki halkların

¹Bu durum Türkiye Cumhurbaşkanlığı forsunadaki Türkiye Cumhuriyetinden önce kurulmuş Türk devletlerini temsil eden 16 yıldızdan biri ile ifade edilmektedir (Anonim t.y.)

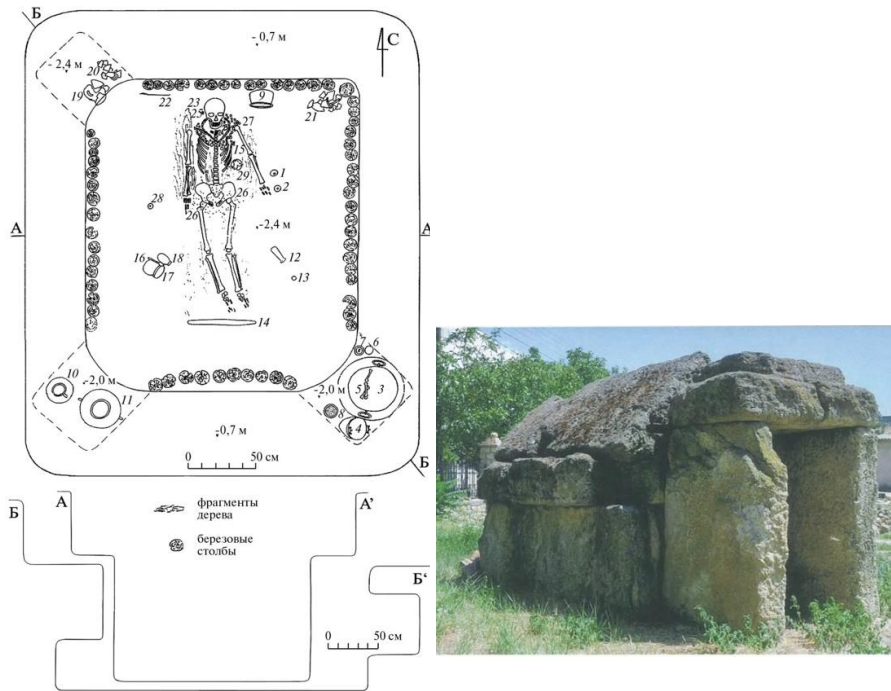
dini aidiyetlerine müdahale etmedikleri bilinmektedir. Erken tarihlerden itibaren bölgede inşa edilmiş olan cami, kilise, türbe vb. yapılar bunun göstergesidir.

Altın Orda topraklarında, İslamiyet'in yayıldığı yerlerde yaygın bir yapı türü olarak türbeler inşa edilmiştir. Mimari yapılar arasında, türbeler sayıca en fazla rastlanılan yapı türüdür. Türbeler mimari açıdan yer üstündeki yapılar, yeraltı ve yarı yeraltı mezar odaları olarak üç grupta incelenebilir. Bir yapı türü olarak türbenin İslam dünyasında Türkler tarafından yaygınlaştırıldığı kabul edilmektedir. Toprak anlamındaki Arapça "türb" kökünden türbe kelimesi, mezar üzerine kurulan binaların genel adı olmuştur (Önkal, 1996: 1). Bu yapılar kubbe, bark, oba, tepe, kümbet/kümbet, meşhed, keşene, makbere veya ravza gibi değişik adlarla da ifade edilmektedir. Kıpçakça İtalyan tüccarlar ve Fransisken tarikatına mensup Alman rahipler tarafından 13-14. yüzyılda yazılmış olduğu tahmin edilen Codex Cumanicus adlı eserde mezar kelimesi "kurgan" kelimesi ile tabir olunmaktadır. Mısır Kıpçakları'nın dilinde tespit edilen ve "mezar kubbesi" (höyüğü) anlamına gelen "kurgan" kelimesinin "Deşt-i Kıpçak"tan (Kıpçak bozkırı) getirildiği düşünülmektedir (Gökbel, 2021: 166-168). Bu kelime Türkistan'da, Orhun Yazıtları'nda olduğu gibi kale ve müstahkem mevki anlamında kullanıldığı halde Bozkır Kıpçaklarında mezar üzerine taş veya topraktan yapılan tepeye denilmiştir (İnan, 1953: 55). Dünyada hemen her toplum, ölümü ve ölü bedenine veda etme biçimlerini farklı yöntemlerle yorumlamıştır. Türk toplumunda da ölüye veda etme, gömme ve anma biçimleri gerek yayılmış oldukları geniş topraklar gerekse çok çeşitli Türk boylarının varlığı sebebiyle farklılık göstermiştir. Türkler ve bozkır halkları öldükten sonra kurganlarda bu dünyadakine benzer bir dünyada yaşayacaklarına inanıyorlardı. Özellikle önemli biri öldüğünde, gömüldüğü yere bir yapı inşa ediyorlardı. Müslüman olmuş Türk topluluklarında ise ölüm sonrası kendi evlerinde olduğu gibi kurganlarda yaşayacakları düşüncesi sadece sembolik olarak türbe ve kümbetlerde devam etmiş, eski inançlar bazen kısmen bazen de tamamen ortadan kalkmış, mezarın ölünün evi olduğu düşüncesi ise devam etmiştir (Çoruhlu, 2012: 179).

Avrasya boyunca geniş sahalara yayılmış olan ve kadim Türk dili konuşan halkların kökeni ile sosyal ve kültürel hayatlarına dair sorunların çözümü için bu halkların, mezar kültürünü yansıtan kaynaklar önemlidir. Türk boylarının kökeni üzerine çalışan Kazi T. Laypanov ve İsmail M. Miziyev, Türklerin uzak atalarının yerleşim yeri olarak kabul ettiği İdil-Ural bölgesinde Türklerin etkin halk olduğunu ve İdil-Ural kurgan kültürünün Türk boylarına ait olduğunu ileri sürerek bu kültür unsurlarının Avrasya Türk boyları arasında 16.-17. yüzyıllara kadar değişmeden yaşadığını da ifade eder (Laypanov ve Miziyev, 2008: 40). Altın Orda topraklarının merkezi bölgesi olarak İdil-Ural bölgesinde de bu uygulamalar çeşitlilikler göstermektedir. Bu makale kapsamında Altın Orda Devletinin hüküm sürdüğü coğrafyada tarihsel süreçte özellikle kurganlar/ yeraltı mezar yapıları ve defin gelenekleri araştırılarak, Altın Orda Devleti döneminde inşa edilmiş olan yeraltı türbeleri/ mezar yapıları incelenmiştir.

Altın Orda Devletinin Yayıldığı Coğrafyada Daha Eski Dönemlerdeki Ölü Gömme Biçimleri

Avrasya bozkırlarında özellikle de İdil-Ural'da mezolitik kültürel-ekonomik olgunluk çağının temelinde M.Ö. 4.-3. Binyılda “oyma mezar” ya da “kurgan” denilen mezarlar mevcuttur (Laypanov ve Miziyev, 2008: 42). Türk halklarının geleneksel gömü uygulamaları, beslenme alışkanlıkları ve konut yapıları ile ilişkili olduğu kadar, Andronovo oyma mezarları, İskit gelenekleri (Laypanov ve Miziyev, 2008: 50) ve literatürde genel bir adlandırmayla Sarmatlar olarak bilinen kavimle de ilişkilidir. Sarmatlara ait en önemli izlere kurganlarda rastlanılmaktadır (Gürsoy, 2019: 141). Sarmatların mezarları, iç düzenlemeleri açısından birbirinden ayrılmaktadır fakat mezarların ortak özelliği hemen hemen hepsinde ahşabın kullanılmış olmasıdır. Özellikle yüzey karıklı mezarda ahşaptan bir kulübe inşa edilmesi ve nişli mezarın kille sıvanarak ahşapla kaplanması, ölen kişinin öteki dünyada bu dünyadakine benzer bir hayat yaşayacağı inancıyla mezarların adeta bir ev gibi inşa edildiğini gösterir (Gürsoy, 2019: 155). Ukrayna Akkerman şehrinde Sarmatlara ait olduğu düşünülen giriş koridoru ve 2,18 x 1,4 m boyutlarında 2,06 m yüksekliğinde bir mezar odasından oluşan yeraltı mezar yapısı keşfedilmiştir (Bila ve Urnya, 2019: 11). Mezar girişi kare planlı iri dikdörtgen taşlar ile küçük bir ev biçiminde oluşturulmuştur (Şekil 1.).

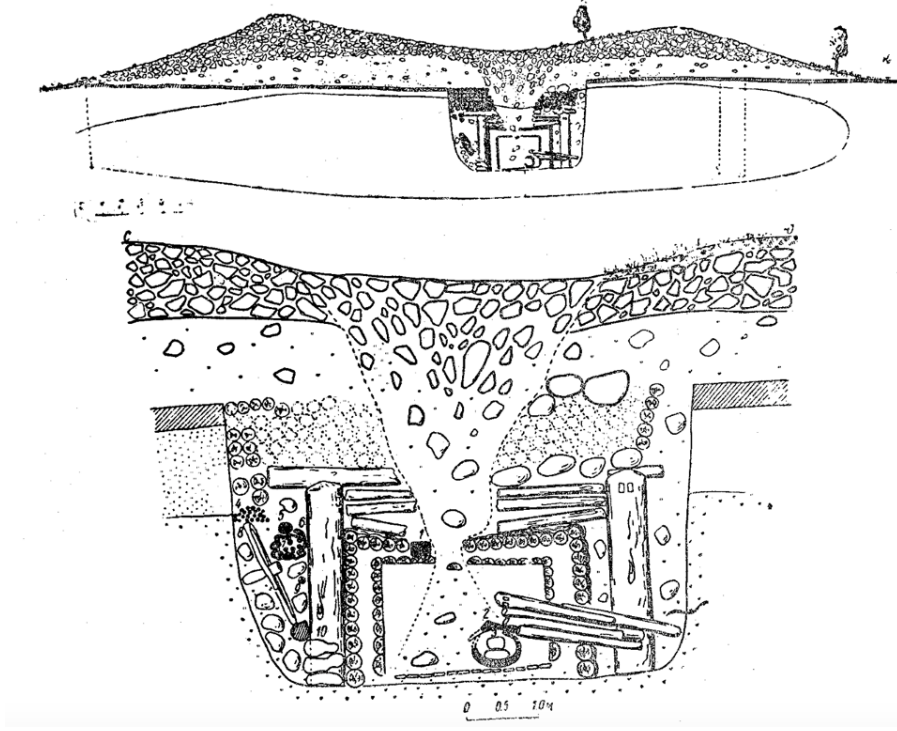

Şekil 1. Solda Lebedevka 1 mezarlığı 2 No.lu kurgandaki nişli mezar plan ve kesiti (Moshkova, 2009: 99), Sağda Akkerman şehrinde Sarmat dönemi M.S. 3. yüzyıl yeraltı mezar yapısı girişi fotoğrafı (Bila ve Urnya, 2019: 10).

Türkler, en çok "kurgan" denilen mezar yapılarına ölülerini gömmüşlerdir. "Kurgan kültürü" en yaygın olarak Proto-Türk ve Türk halklarının kültürü sayılmış, en azından Türklerin de büyük ortağı olduğu Bozkır halklarının ortak bir kültürü olarak kabul edilmektedir (Çoruhlu, 2012: 20-21).Kurganlardan bahseden Herodot Tarihi İskit krallarına ait kurganları ve İskit cenaze merasimini şu şekilde tarif eder:

Kralları öldüğü zaman, o bölgede eni boyu bir, dörtgen, büyük bir mezar kazarlar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler: Mezarın içine çimen yayılır, kral üzerine konur; ölü yere saplanmış mızraklarla çevrilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik konur, sazlarla örtülür... Bu tören tamamlanınca herkes mezarın üzerine kürekle toprak atar ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarış ederler (Ökmen, 1973: 276).

Kaynaklarda Herodot'un İskitler olarak adlandırdığı halkın daha doğudan Karadeniz'in kuzeyine geldiği ifade edilmektedir (Çoruhlu, Eski Türklerin: 283). İdil-Ural ve Karadeniz'in kuzeyine çeşitli sebeplerle göç eden halklar, beraberlerinde getirdikleri gömü mimarisi ve geleneklerini, bölgedeki mevcut geleneklerle harmanlayarak kurgan tipi mezarların belli başlı formlarını oluşturmuşlardır. (Çoruhlu, 2016: 283). Türkistan'dan göç eden Hunlar'ın da yine İdil coğrafyasında izlerine rastlanmaktadır. Hun kurganlarıyla ilgili olarak Griaznov ve Rudenko'nun başkanlığında Altay dağlarında 1929 yılında Pazırık bölgesinde vadilerde ve açık bozkırlarda yaklaşık kırk Hun kurganı incelenmiş, çoğunun üzeri taşla örtülü küçük tepeciklerden oluştuğu tespit edilmiştir (Diyarbakirli, 1972: 100). Pazırık kurganlarında mezar odasının duvarları ve zemini kütüklerle çevrilir, üst kısmı ise toprak tabakasının basıncına karşı dayanıklı hale getirmek için tomruk tabakasıyla güçlendirilirdi. Ardından kütüklerin araları kayın ağacı kabuklarıyla kaplanır, bölgedeki kuru çay dalları ve ağaç kökleriyle katman oluşturulurdu. Bu katmanın üzerine toprak serilir ve en son toprağın üstüne taşlar yığılırdı (Diyarbakirli, 1972: 100). Hun kültürünün ortak özelliği olarak kabul edilen bu tip kurganlar yüksekçe bir tepe biçiminde ve üzerleri düzenli bir biçimde taş döşeli olarak bulunmuştur (Şekil 2.). Ebu Zeyd Belhî'ye göre Türkler bu tip kurganları "tepe" olarak adlandırıyordu (Rustamova, 2022: 194). Küçük kurganların çapı genellikle 13-15 metre arasında olup, gömülen kişinin yanında ufak tefek eşyaların yanı sıra bir bölme ile ayrılan küçük bir bölümde genellikle iki veya üç at da gömülürdü. Hun kültüründe, kabrin bir köşesine at gömmek değişmez bir gelenektir (Diyarbakirli, 1972: 101). M.Ö. 3. yüzyılda Hunların ölülerini mezara iç içe geçirilmiş iki tabut içerisinde gömdükleri, bu tabutları ise altın ve gümüş işlemeli kumaşlarla örttükleri belirtilmektedir (Radlov, 2008: 374).

Şekil 1. 5 No'lu Pazırık kurganının kesiti (Rudenko'dan) (Diyarbakirli, 1972: 101).

Hunlar hükümdarları veya büyükleri için oldukça büyük boyutta kurganlar yaptırıyorlardı. Pazırık kurganları, tomruklarla yapılmış, tavanı taşıyıcı direklerle desteklenen genişliği yaklaşık 55 m² ye ulaşan yapılardır (Diyarbakirli, 1972: 101). Hun dönemini yansıtan Saratov bölgesindeki Şipovo ve Pokrovsk buluntuları, Nijne-Başkunçak buluntuları İdil'in doğu sahillerinde yeni bir kültürün yavaş yavaş yayılmakta olduğunu göstermektedir (Ögel, 2014: 95). Bu yeni kültürde, İdil boylarının eski kültürel geleneklerinin devamı da görülmektedir. İdil bölgesi ve çevresinde uzun süre yaşayan Hunlar, yerel kültürlerden etkilenmişlerdir (Ögel, 2014: 98-102).

Şekil 2. Ossuariler (üstte) (Çoruhlu, 2019: 892) ve Nesturi ossuarileri (altta) (Baipakov ve Nasirov, 1991: 154-155).

Bilindiği üzere Eski Türkler, Çin'in kuzey bölgelerinden İran içlerine kadar yayılma süreçleri zarfında, Budizm, Budizm yoluyla Şamanist inançlar, Ahura-Mazda dini (Mazdaizm) ve Maniheizm'den çok etkilenmişlerdir (Tezcan, 2012: 17). İslam öncesi Türkler ölülerinin tabutlarını altın gümüş ve kıymetli taşlarla

bezemişlerdir. Bununla beraber belli Türk boylarında topraktan yapılan küçük türbe şeklinde ve ölünün kemiklerinin içerisine yerleştirildiği literatürde ossuari, röliker, nâvs adları ile anılan kemik veya kül muhafaza kaplarına rastlanmaktadır (Çoruhlu, 2019: 33). Bir kısım araştırmacılar bu sandıkların Zerdüş inancıyla ilgili kemik kaplarına benzediğini ileri sürmektedir. Altın Orda'nın etkilediği bölgelerdeki antik Türklerin bir kısmı Nesturilik inancını benimsemişlerdi ve Nesturiler arasında, genellikle taştan yapılmış, ayaklı, silindirik gövdeli, üzerlerinde haç, hayvan veya insan figürleriyle süslenmiş, desenli ossuariler bulunmaktaydı (Şekil 3) (Baipakov ve Nasırov, 1991: 154-155). Ossuarilerin üzerinde farklı insan figürleri ile bezeli kubbeli biçimleri daha sonra gelişecek olan türbe mimarisine prototip olarak gösterilmektedir (Şekil 3).

Günümüz Moğolistan sınırları içerisinde 4x4 m boyutlarında kare planlı 4,5 m yüksekliğinde Göktürk dönemine ait bir kurgan bulunmuştur. Yer altında oluşturulan koridorun duvarlarında farklı renklerde Türkistan'da yaşayan benekli, uzun kuyruklu pars, ağaçların altında ağıt yakan kadın tasvirleri yapılmıştır (Rustamova, 2022: 194).

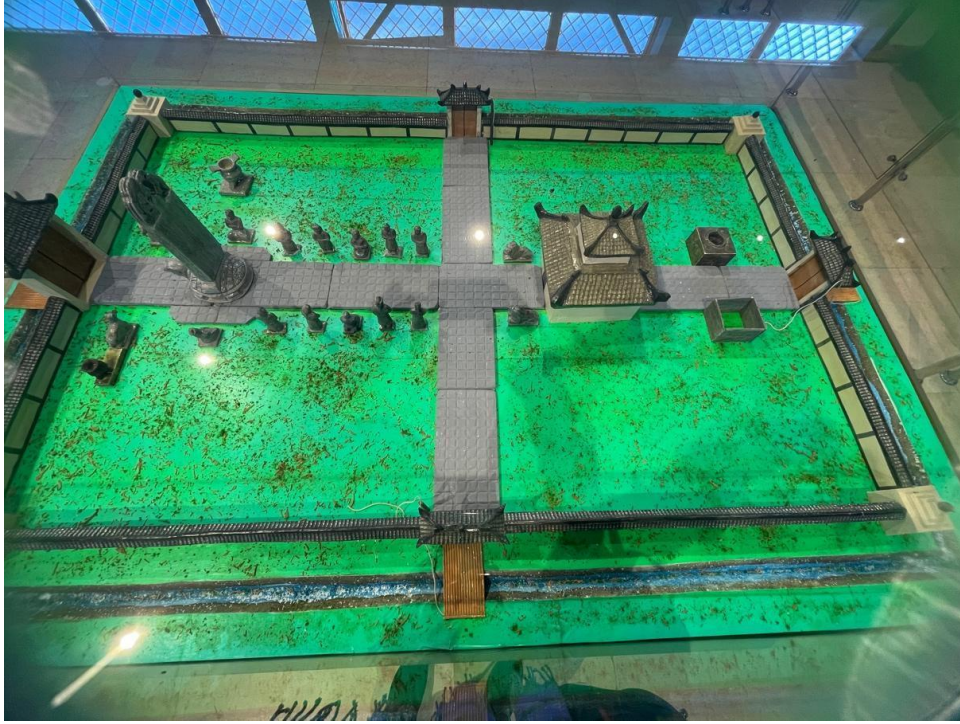
Şekil 3. Pencikent Göktürk Yuğ Töreni² Duvar Tasviri (Rustamova, 2022: 44).

² Ölü için yapılan yas merasimi (Ayverdi ve Topaloğlu, 2005: 3486)

Batı Göktürklerin Pencikent (7-8. yüzyıl) duvar resimlerinden birinde ise kubbeli otağ/ çardak görünümünde yapı içerisinde yatan ölü bir kadın ve etrafında üzgün ifadeli insanların olduğu ağıt merasimi/ yuğ töreni tasvir edilmiştir (Rustamova, 2022: 195) (Şekil4). İbni Fadlan seyahatnamesinde İdil Bulgarlarının cenaze törenlerine ilişkin;

Ölünün arkasından kadınlar değil aksine erkekler ağlar. Bir adam öldüğü gün erkekler gelip ölenin kubbeli çadırının kapısında dururlar. En çirkin, en vahşi şekilde bağıarak ağlamaya başlarlar. Bu ağlayanlar hür adamlardır. Onların ağlaması bittikten sonra, ellerinde deriden örülmüş kırbaçlar bulunan köleler gelirler. Devamlı surette ağlayıp ellerindeki örme kırbaçlarla yanlarına ve çıplak yerlerine vururlar. O kadar ki, kırbaçla vurulan yerlerde mor izler kalır (İbn Fağlan, 1975: 63).

şeklindeki tasvirinden bir anlamda yuğ töreninin bölgede benzer biçimde 10. yüzyılda devam ettiği anlaşılmaktadır.

Şekil 4. Tonyukuk Anıt Külliyesi Maketi (Nuran Kara Pilehvarian, 2023)

Göktürklerde “bark” denilen anıtsal yapılar da inşa edilmiştir. Eski Türk kültüründe mezarlar üzerine kurulu olan küçük evciklere bark denilmiştir (Özçelik, 2019: 45). Özellikle Göktürkler zamanında “bark” kelimesi “içi ve dışı kabartmalarla, süslemelerle (veya heykellerle) ve kitabelerle donatılmış bir bina” yani “türbe” anlamında kullanılmıştır. Kültigin’in hayatını anlatan resimlerin

yapıldığı bark denilen kısımdan oluşan bir mimari yapıdan bahsedilmektedir. Kültigin' in ölümü üzerine ve onun yuğ töreni için makam türbesi niteliğinde yapılan bu yapının merkezindeki dörtgen mekân için sözü geçen kitâbelerde de "bark" kelimesi geçmektedir (Çoruhlu, 1998: 49-50). Moğolistan'da bulunan Tonyukuk anıt külliyesi yaklaşık 58 x42m boyutlarında dört yöne vurgu yapan içerisinde balbalların, insan heykellerinin ve bir barkın bulunduğu yapıyla Bilge Tonyukuk Müzesi'ndeki açıklamalara göre 8. yüzyıla tarihlenmektedir.

Daha batıda özellikle aşağı İdil havzasında 7.-11. yüzyıllarda hüküm sürmüş Hazarlar'ın da yöneticiler için mezar odaları kazdığına dair bilgi İbni Fadlan seyahatnamesinde bulunmaktadır;

Hazarlar- Büyük Hakan ölünce onun için 20 odalı büyük bir mezar yapılır. Her odasında bir mezar kazılır. Toz haline gelinceye kadar taş kırılır. Bu toz mezara döşenir. Tozun üzerine kireç dökülür... Onun mezarına Cennet derler. Gömülünce "Cennete girdi" denir. Defin hazırlıkları yapılırken mezar odaları altın yıldızlı dika (bir çeşit ipek kumaş) ile döşenir (İbn Fadlan, 1975: 77).

1899 yılında arkeolog Babenko'nun keşfedip kazılar yaptığı Saltovo bölgesindeki Hazar mezarları, 60-70 cm genişliğinde bir giriş koridoru olan ve 1 m kadar yükseklikteki bir açıklıktan girilen bir mezar odasına sahipti. Yüksekliği 2 m alanı ise 4 m² kadar olan asıl mezar odasının çatısı kubbe şeklinde tasarlanmıştır. Defin odaları taş, ağaç, kerpiç malzeme ile yapılmıştır ve genellikle mezarda iki iskelet yer almaktadır (Çoruhlu, 2016: 329). Yine İbni Fadlan seyahatnamesinde Oğuzlar bahsinde kurgan tipi ölü gömme geleneğinin olduğundan bahsedilmektedir;

Oğuzlar- İçlerinden önemli bir adam ölürse ev gibi onun için bir çukur kazarlar, ölüye gömleğini giydirebilirler, kemerini takarlar, yayını kuşandırırılar, eline içinde şarap (nebiz) olan ağaçtan bir kadeh verirler. Her şeyini getirip bu oda gibi mezara koyarlar. Sonra onu oturup odanın üzerine çamurdan kubbe gibi bir tümsek yaparlar (İbn Fadlan, 1975: 36).

Plano Carpini'nin (1185-1252) Moğol ülkelerinde ziyaretleri sırasındaki gözlemlerini aktardığı seyahatnamesi önemlidir. Carpini soylu mezarlarına ilişkin;

Soylulardan bazılarını ... Önce kimseye görünmeden bozkıra çıkarlar, orada çayırılık bir yerde büyük bir çukur kazarlar ve bu çukurun etrafında bir tünel açarlar. Ondandır bu tünele ölen kişinin en sevdiği kölesi yatırılarak, ölüyü de onun üzerine koyarlar...Ölenin cenazesini ve eşyalarını yukarıda söylediğimiz tünele koyarlar, açtıkları çukuru yeniden toprakla örtterek, üzerine çayır parçaları döşerler ve eski haline getirirler, böylece hiç kimse bu mezar yerini bulamaz. (Ayan, 1999: 43).

Altın Orda topraklarında farklı dönemlerde bölgede bulunmuş ve bölge hakkında duyduklarını aktaran Ruysbroeckli Willem (13. yüzyılın ortaları) ise bu konudaki gözlemlerini;

Eğer ölü soyluysa, yani onların kurucu ataları ve hükümdarları olan Cengiz'in soyundan geliyorsa, her zaman mezarın yanına bir konut bırakırlar. Ölü'nün gömüldüğü yer bilinmez ve soylularını gömdükleri yerlerin çevresinde her zaman mezarları koruyan bir karargâh olur. Kumanlar ölü'nün üstüne bir höyük yapar ve ölü için doğuya bakan ve elinde, göbeğinin hizasında bir kadeh tutan bir heykel dikerler. Buna ek olarak zenginler için piramitler, yani küçük, sivri evler inşa ederler; bazı yerlerde de pişmiş kiremitlerden yüksek kuleler, bazılarında ise, burada taş bulunmamasına rağmen, taştan evler gördüm. Doğuda başka mezarlar da gördüm kimi yuvarlak, kimi dört köşe taşlar saçılmış büyük arazi parçaları, bu arazi parçasının çevresine dikilmiş, dünyanın dört yönüne bakan dört yüksek taş (Rubruquis vd., 2010: 107) şeklinde yazmaktadır

Eski Türk topluluklarında olduğu gibi Altın Orda nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan Kıpçaklarda da ölümden sonra hayatın varlığına inanılmaktadır (Gökbel, 2012: 45). Eski Türk boyları ve toplulukları, ölümden sonra da yaşamın devam edeceğine inanarak kurganları, mezarları ve türbeleri ölen kişilerin sonraki hayatları için bir tür barınak veya ev olarak görmüşlerdir.

Altın Orda Dönemi Yeraltı Mezar Yapısı (YMY) Örnekleri

1- YMY 01

Literatürdeki Adı: Gurhan/ Gurhana

Bulunduğu Bölge: İdil Boyu (Selitrennoye)

Özellikler: Astrahan kenti Harabalinski bölgesinde Selitrennoye yerleşkesi civarında Altın Orda'nın başkentlerinden biri olduğu bilinen Saray³ kentinin kalıntıları bulunmaktadır. Saray, Altın Orda'nın en önemli ve orta çağ Avrasya'sının en büyük şehirlerinden biriydi. Bugün, Selitrennoye yerleşimi, Rusya Federasyonu'nun en büyük arkeolojik alanlarından biridir. Şehirde ilk bilimsel araştırmalar 1741 yılında Tatişçev V. N. tarafından başlamış, bölge, 18. yüzyılda İ. P. Falk, P.S. Pallas gibi araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Daha sonra 1836 yılında İçişleri Bakanlığı mensubu M. S. Rybuşkin öncülüğünde, içerisinde Altın Orda dönemi buluntularını barındıran Selitrennoye yerleşimi yakını kurganların kazısı yapılmıştır (Gluhov, 2015: 139). 1875 yılında N. P. Zagoskin tarafından sikkeler, keramik ve mimari parçaları da barındıran buluntular toplanmıştır. 1880'li yıllarda Selitrennoye yerleşimi ve çevresinde çok sayıda pişmiş tuğla malzeme ile inşa edilmiş kubbeli yeraltı ve yarı yeraltı mezar örneklerine rastlanmıştır. Geçmişte köy sakinleri bu yapılara "taş kibitler (taş

³ Sarây-ı Batu, Sarây-ı Berke ve Sarây-ı Cedid Altın Orda Devletine başkentlik etmiş olduğu bilinen şehirlerdir. Saray şehirlerinin kalıntısı olarak Volga'dan ayrılan Aktübe (Aktepe) nehri kıyısında yer alan iki şehir kalıntısı kabul edilmektedir ki bunlar bugünkü Tsarev ve Selitrennoye'dır (Barthold, 1967). İkinci şehir kalıntısı Astrahan'dan yaklaşık 125 km. uzaklıkta yer alır ve Eski Saray'a (Saray Batu, Sarây-ı Batu) ait olduğu belirtilir (Kemaloğlu, 2009: 121).

obalar)" ya da "çıkıntılar" adını vermiştir (Ballod, 1923: 45-46). Bu nitelendirme yapıların toprak üzerinde çadıra benzer bir çıkıntı oluşturmaları nedeniyle olmalıdır. Selitrennoye yerleşiminde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda birkaç mezar yapısı yeniden incelenmiştir. 2005 yılında kazı çalışması yapılmış, geç dönem (14. yüzyılın sonu – 15. yüzyılın ortası) Altın Orda dönemi şehir mezarlığında birkaç defin açılmıştır (Pigaryov, 2019: 55). Ayrıca bu alanın altında daha erken bir döneme (14. yüzyılın ortaları) tarihlenen çukurların yanı sıra, kazı alanında kaynaklarda "Gurhana" adıyla anılan, tuğla yer altı mezarına da ulaşılmıştır (Zeleneyev ve Pigaryov, 2018: 238) (Şekil 6). Tuğla ile inşa edilmiş yapı, kare bir ana mekândan pandantiflerle kubbeye geçiş yapan yeraltı mezarı görünümündedir. 4,56 × 4,62 m boyutlarındaki yapının güney yönünde kemerli bir girişi bulunmaktadır. Mezarın içinde, kuzey duvarına yakın yerde, batıya doğru yönlendirilmiş bir yetişkin erkeğin iskeleti bulunmuş; iskeletin göğüs kafesi kemiklerinin karıştırılmış olduğu tespit edilmiştir. Mezarda, 1420'lerden bir bakır para bulunmuş ve araştırmacılar tarafından yapının tarihi olarak belirleyici unsur kabul edilmiştir. Mezar girişinin temizlenmesi sırasında, girişin karşısında yatan büyük bir köpek iskeleti bulunmuştur (Zeleneyev ve Pigaryov, 2018: 238).

Şekil 5. "Gurhana" isimli yeraltı mezar yapısı kalıntısı (Zeleneyev ve Pigaryov, 2018: 237)

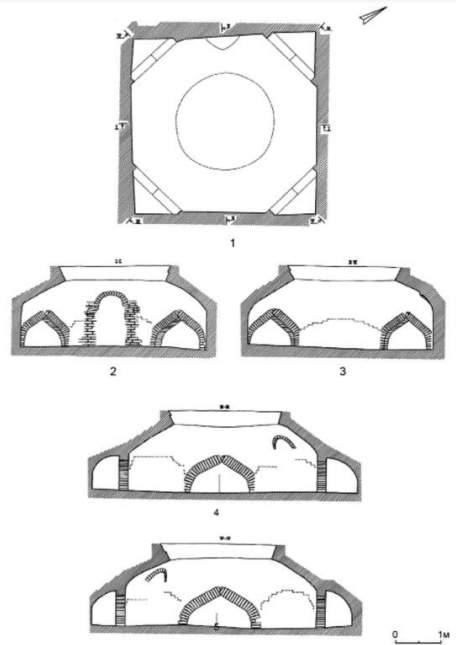
2- YMY 02

Literatürdeki Adı: Pionerskoe sk.'taki yeraltı mezar odası

Bulunduğu Bölge: İdil Boyu (Selitrennoye)

Özellikler: Başka bir yeraltı mezar yapısı yine Selitronnoye yerleşiminde Pionerskoye sk. 2 numaralı evin altında (evin sahibi V. V. Lyapın) korunmuş durumda ilk olarak F. V. Ballod tarafından 1922'de keşfedilmiş, 1923 yılında

“Eski ve Yeni Saray, Altın Orda başkentleri. 1922 yılı yazı arkeolojik çalışma sonuçları” başlıklı eserde yayınlanmıştır (Ballod, 1923: 45) (Şekil 7). Yapı geç dönemde evin mahzeni olarak kullanılmış, bugün de aynı işlevle kullanılmaktadır. 2002 yılında Aşağı İdil araştırmaları kapsamında yapı ile ilgili detaylı bir rapor yazılmış, mimar L. D. Mazur rölöve olarak plân ve kesit çizimleri yapmıştır (Vasilyev vd., 2012: 15). Orjinal girişin büyük çimento bloklarıyla kapatıldığı, yapıya girişin ise geç dönemde üzerine inşa edilmiş olan konutun odasından sağlandığı anlaşılmıştır. Yapı pişmiş tuğlalardan inşa edilmiştir ve kare plânlıdır. Duvar uzunlukları 4,09 ile 4,27 m arasındadır. Kare plandan küresel kubbeye geçişler muhtemelen inşa edildiği dönemde basık pandantiflerle sağlanmıştır. Günümüzde oldukça tahrip olmuş durumdadır. Giriş batı duvarından 65-75 cm genişliğinde bugünkü zemin kotundan 1,22 m yükseklikte kemerli bir açıklıkla sağlanmaktadır (Vasilyev vd., 2012: 15). Bu yapının içerisinde herhangi bir gömü kalıntısına rastlanmamış olmasına rağmen, literatürde erken dönemde açılmış olabileceği ve üzerine bir konut inşa edilmiş olması nedeniyle mezar odası olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, bu yapı, Altın Orda dönemi yeraltı mezarlarıyla gösterdiği benzerlikler nedeniyle de yeraltı mezar yapısı kategorisinde değerlendirilmiştir. Araştırmacılar Selitrennoye yerleşimindeki yeraltı mezarlarını/türebelerini 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın başlarına tarihlendirmektedir (Vasilyev vd., 2012: 16). Yapıların hepsi çeşitli biçimlerde tuğla ile yapılmıştır. Mezar odasının duvarlarındaki sivri kemerli nişler dikkat çekmektedir.

Şekil 6. Selitrennoye yerleşiminde Pionerskoye sk.'taki evin altında bulunan yeraltı mezar yapısı 1. plan 2-5. Kesitler (Zilivinskaya, 2015: 156)

3- YMY 03

Literatürdeki Adı: 5 No'lu Mezar Yapısı

Bulunduğu Bölge: İdil Boyu (Tsarev)

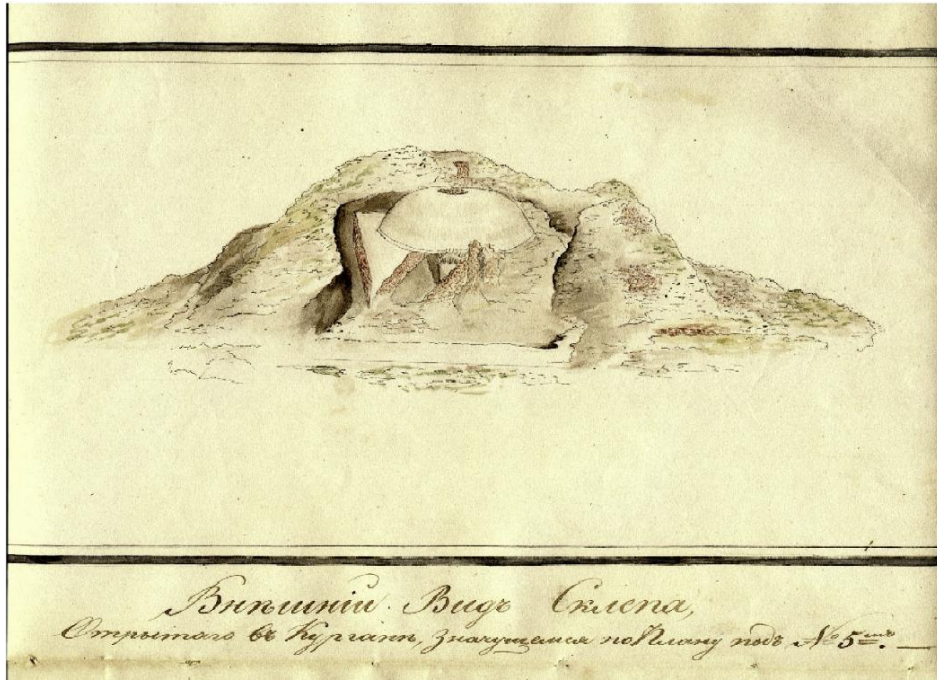
Özellikler:Aktübe (Aktepe) nehrinin sol kıyısında Volgograd eyaletinin Leningradskiy bölgesinde Tsarev köyü yakınında Altın Orda döneminin büyük şehri “Saray”⁴ın kalıntıları bulunmaktadır. 18. yüzyılın ikinci yarısında Rus İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde bir dizi akademik araştırmanın parçası olarak kentte keşif gezileri gerçekleştirilmiştir (S.G. Gmelin, I.I. Lepyokin, I.P. Falk, P.S. Pallas) (Gluhov, 2015: 139). Daha sonra, 19. yüzyılın ilk yarısında gazeteci ve yazar A.F. Voyeykov, Saratov bölgesi araştırmacısı A.F. Leopoldov, ressamlar G. ve N. Çernetsov şehri ziyaret etmiş ve bu geziye ilişkin notlar kaydedilmiştir. Çernetsov kardeşlerin 1838'deki Saray kalıntılarına yaptığı seyahat, “Saray şehrinin incelenmesi” başlıklı görevin ilk aşamasını oluşturmaktadır (Gluhov, 2015: 139).

Saray şehri hakkında daha güvenilir veriler, incelemenin ikinci aşamasında ortaya çıkmıştır ki bu da 1842-1843 yıllarında başlar; şehirde ilk detaylı topoğrafik haritalar çıkarılmış ve İçişleri Bakanlığı tarafından Saray'a gönderilmek üzere atanan baş danışman A.V. Tereşenko liderliğinde, şehirde dokuz yıllık kazı çalışmaları başlatılmıştır (Gluhov, 2015: 139). A.V. Tereşenko'nun geniş kapsamlı kazıları, Saray Şehri ve çevresindeki birçok bölgeyi kapsamaktadır ve çalışmalar sırasında çok sayıda buluntuya ulaşılmıştır ancak, bu araştırmaların çoğu, kazılarda bulunan eşyaların büyük bir kısmının kaybedilmesi ile sonuçlanmıştır (Gluhov, 2015: 139-140). A.V. Tereşenko'nun raporları ve bulgularıyla birlikte şehre düzenli olarak gönderilen çeşitli buluntu çizimlerinin çoğu günümüze ulaşmamış veya arşivlerde henüz bulunamamıştır. Bu nedenle, 1843 yılında Saray şehrinde A.V. Tereşenko tarafından yapılan kazılarda bulunan 5 numaralı kurganın çizimi oldukça önemli bir veri sayılmaktadır. Bu çizim, Tsarev'deki baş rahip Josef Şilovskiy'nin Saratov ve Tsaritsin piskoposu Yakov (Veчерkov) a gönderdiği ve 24 Ağustos 1843 tarihli bir rapor ve mektubunda bulunmaktadır. Bu belge Saratov Bölge Devlet Arşivinde saklanmaktadır. Belgeyi ve mezar yapısının detaylarını içeren makale Gluhov Aleksandr Anatoliyeviç tarafından yayınlanmıştır. Mektupta, Yakov'a Tereşenko'nun kazıları sırasında bulunan 9 numaralı kurgandaki haç çiziminin yanı sıra 5 numaralı kurganın çiziminin de gönderildiği belirtilmektedir (Gluhov, 2015: 140). Çizimler yapının iç ve dış görünüşlerini içerir (Şekil 6-7).

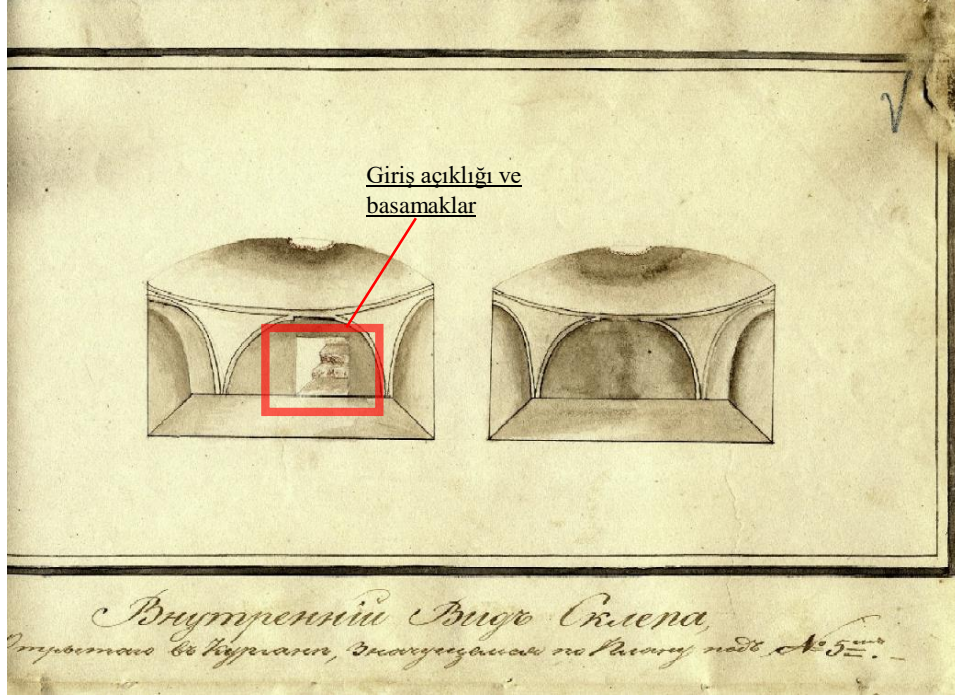
1843 Haziran ayı günlüğünde 14-22. sayfalarda Tereşenko, yapı ve kazı süreci hakkında bilgiler vermektedir. Bu açıklama ve Şilovskiy'nin raporundaki çizimler göz önüne alındığında, 1843'te Saray kalıntılarında bulunan yapının yeraltı kubbeli mezar özellikleri gösterdiği anlaşılmaktadır. Kubbe, tamamen tuğladan yapılmıştır ve çapı 3,8 m'dir. Çizim ve açıklamaya göre, kubbenin ortasında daha sonradan açılmış olduğu anlaşılan bir delik bulunmaktadır. Dörtgen mezar odası,

⁴Bk. Dipnot 3.

4,1 x 5 m boyutlarındadır. Mezar odasının yüksekliği (kubbenin üstünden zemine kadar) 2,4 m'dir (Gluhov, 2015: 142). Mezar odasının duvarları içeriden sıvanmış ve beyazlatılmıştır. Çizime göre, duvarlarda, zemin seviyesinden yükselen kemerli büyük nişler bulunmaktadır. Kare mekândan kubbeye geçişler pandantifler ile sağlanmaktadır. Mezar odasına merdivenli bir koridor girişi vardır (çizimde sadece 3 basamak görülüyor (Şekil 9. solda), ancak hangi taraftan olduğu belirlenememiştir. Neredeyse tüm duvarı kaplayan büyük kemerli nişler, tuğla örgüsü, kare plandan kubbeye geçiş Altın Orda topraklarında oldukça yaygın olarak karşılaşılan yeraltı mezar yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat buna karşın 5 no'lu yeraltı mezarını tarihlendirmekte zorlanan araştırmacılar, yapı içerisinde bulunan Hicri 766 (1364/65) yılına ait bakır sikkeye dayanarak bu tarihten daha önce inşa edildiği fikri üzerinde durmaktadır (Gluhov, 2015: 146). Çizimde zemine çok yakın bir kotta olduğu görülen yapıya ilişkin Tereşenko'nun raporunda aksine, kazı sırasında öncelikle tuğla ve kum tabakası aşıldığından daha sonra düz bir zemine ulaşıldığından sonrasında uzun uğraşlar sonucu tuğla yapıya ulaşıldığından bahsedilmektedir. Bu açıklamalar doğrultusunda Glukhov bu yapının bir türbenin kriptası olabileceğini iddia etmektedir (Gluhov, 2015: 140).

Şekil 7. 5 Numaralı Mezar Yapısının Dış Görünümü (Gluhov, 2015: 140)

Şekil 8. 5 Numaralı Mezar Yapısı İç Mekân Görünüşleri (Gluhov, 2015: 140).

4- YMY 04

Literatürdeki Adı: Yukarı Culat/ Tatartup kilise altındaki mezar yapıları

Bulunduğu Bölge: Kuzey Kafkasya (Tatartup)

Özellikler: Kuzey Kafkasya'da, Kabardino-Balkarya Özerk Cumhuriyetinde, Mayskiy bölgesinde Yukarı Culat/Tatartup ve Aşağı Culat yerleşimlerinin Altın Orda döneminde bölgenin canlı bir zanaat merkezi olduğu bilinmektedir. Bölgede arkeolojik araştırmalar 1947 yılında Ye. İ. Krupnov, 1962-63 yıllarında G. İ. İone ve 1966-67 yıllarında İ. M. Çeçenov tarafından yürütülmüştür (Zilivinskaya, 2015: 111). V. A Kuznetsov tarafından 2014 yılında yayımlanan "Yukarı Culat, Kuzey Kafkasya'nın Altın Orda Şehirleri Tarihine" başlıklı eserde Tatartup yerleşiminde yapılan kazı sonuçlarına ilişkin detaylı sonuçlar yayınlanmış, Tatartup yerleşiminde bir yeraltı mezarı araştırılmıştır. Kuznetsov'a göre Tatartup kiliselerindeki yeraltı mezar yapıları Türkistan veya Azerbaycan İslam mimarisinin etkisi altında oluşturulmuş ve kiliselerin altar kısmının altına inşa edilmiş oldukça sıradan Altın Orda tuğla yeraltı mezar yapısıdır (Kuznetsov, 2014: 93). Bölgedeki kiliselerin 10. yüzyıldan itibaren coğrafyada varlığını gösteren Hristiyan Türkler olarak Alanlar tarafından inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir. Alanlar hakkında çoğunlukla Hristiyanlığı kabul ettikleri bilgisi kabul görse de Moğol seferleri sonucunda çok sayıda Alan'ın farkı yerlere

dağıldığı bilinmektedir (Üren 2018:186). Altın Orda başkenti Saray şehri de Alan göçü almış önemli merkezlerden bir tanesidir. İbni Batuta buradaki kalabalık Alan nüfusunun Müslüman olduğundan bahsetmektedir (İbn Batuta, 2010: 517). 1436 yılında hazine bulmak amacıyla Deşt-i Kıpçak'a (Kıpçak bozkırı) seyahat etmiş ve 16 yıl bu bölgede yaşamış Giosafat Barbaro, Alanların yaşadığı bölgeyi ve mezar yapılarını;

Alania ismi Alan halkının adından türetilmiştir; fakat burayı kendi dillerinde As Ülkesi şeklinde adlandırırılar. Alanlar Hristiyan'dır ve Tatarlar ülkelerini yağmalayıp onları kaçırmışlardır. Bu bölgede sınırsız sayıda höyükler, ırmaklar ve ovalar bulunur. Her birinin tepesinde bir oyuk vardır. Kayaların üzerinde büyük bir oyuk bulunması bunların mezar olduğuna işaret eder. Oyukların içerisinde yekpare bir taştan yapılmış haçlar koyulmuştur (Giosafat, 2022: 28) şeklinde tanımlar.

Altın Orda'nın daha kuzey bölgelerinde ve diğer Altın Orda şehirlerinde, benzer yeraltı mezar yapılarına sahip kiliselerle henüz karşılaşılmamıştır ve bu tip kilise altına inşa edilmiş tuğla mezar yapıları Tatartup kiliselerinin yerel bir özelliği kabul edilmektedir (Kuznetsov, 2014: 83). Moğol seferleri ile yer değiştiren Alanlar'ın bu bölgede Altın Orda'ya bağlı oldukları dönemde kiliselerin altına Altın Orda yeraltı mezar yapılarına benzer yapılar inşa etmiş olabilecekleri düşünülmektedir.

4.1. YMY 04a

Tatartup yerleşiminde araştırılan 1 no'lu kilisenin altar bölümünün altında yeraltı mezarı keşfedilmiştir (Kuznetsov, 2014: 53). Tuğla malzeme ile inşa edilmiş yapı Saray şehirlerindeki yeraltı mezarlarına benzer şekilde kare planlı kubbeli olarak inşa edilmiştir. 1. No'lu kilisenin altar bölümünün altında tuğla ile yapılmış kare şeklinde 2,45 x 2,45 m boyutlarında yeraltı mezar odası bulunmaktadır. Odanın yüksekliği 1,5 m'dir. 0,7 m yükseklikten itibaren duvarlar yavaşça bir tonoz oluşturarak yükselmektedir. Mezar yapısına altar kısmının zemininde yer alan bir kapak aracılığıyla ulaşılmaktadır (Kuznetsov, 2014: 53). Ayrıca kuzey duvarında ikinci bir çıkış bulunmaktaydı. Bu duvardan mezar odasının tabanı seviyesinden başlayıp kilisenin kuzey duvarının tüm temeli boyunca uzanan dar bir tuğla koridor kuzeye doğru binanın dışına 1,28 metre daha çıkıntı yapmaktaydı. Bu koridor sivri bir kemerli girişe ve sivri bir tonozlu tavana sahipti.

4.2. YMY 04b

2 numaralı kilisenin de altar bölümünün altında 1 numaralı kilisenin altındaki mezar odasına benzer bir mezar yapısı bulunmuştur. Kilisenin duvarlarıyla aynı şekilde, kireç harcıyla tuğladan inşa edilmiştir. Mezar odasının plânı 1,93 x 1,85 boyutlarında dörtgendir (Kuznetsov, 2014: 63). Zeminden 0,55 m yükseklikte, kareden kubbeye geçiş bindirme tekniğiyle başlamaktadır. Zeminden küresel kubbeye olan yükseklik 1,40 m'dir. Kubbe 0,75 m çapında yuvarlak bir açıklıkla sona ermektedir. Mezar yapısının kubbesindeki açıklık dışında, doğu duvarında

dışarıya açılan bir çıkış bulunmaktadır. 0,53 m genişliğinde ve 0,63 m yüksekliğindeki açıklık, dikkatlice yerleştirilmiş tuğlalardan oluşan bir sivri kemerle sonlanmaktadır. Mezar odasının girişinden yüzeye bir geçiş koridoru uzanmaktadır. Geçiş koridoru harçla bir sıra halinde inşa edilmiş tuğlalardan yapılmış ve dış kısmı sıvanmıştır. Uzunluğu 1,05 m, genişliği ise 0,75 m olan bu koridora üç basamak inilerek ulaşılmaktadır (Kuznetsov, 2014: 64) (Şekil10.).

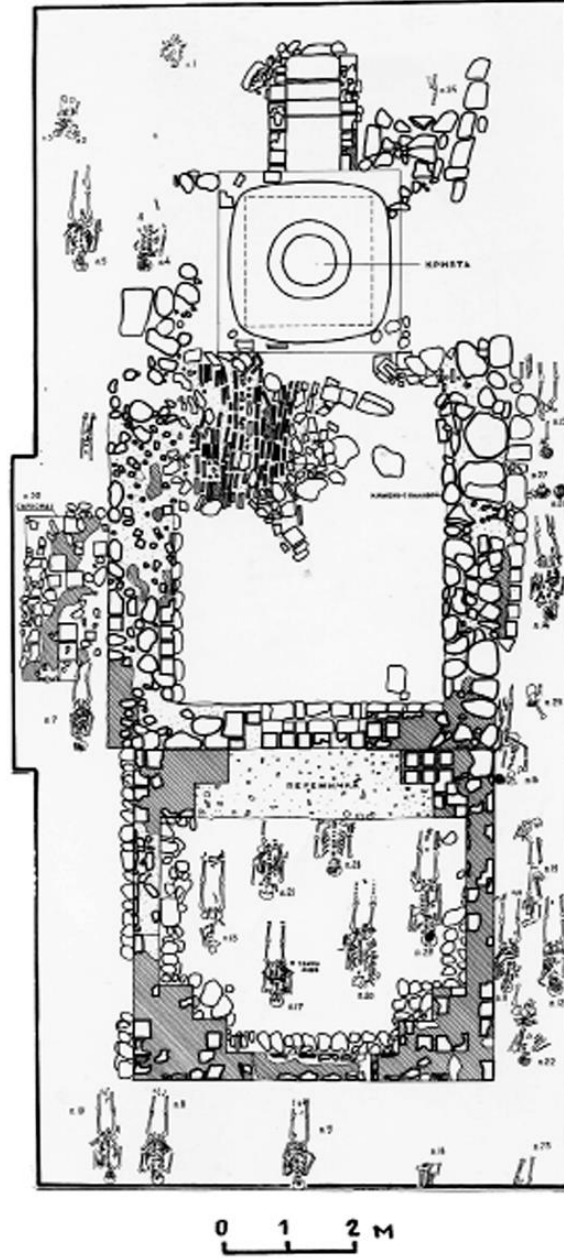
4.3. YMY 04c

Kazılar esnasında 3 numaralı kilisenin batı duvarına eklenmiş gri renkli yontulmuş kumtaşı bloklarından inşa edilmiş bir diğer mezar odası keşfedilmiştir. İç boyutları 2,70 x 2,70 m, güney duvarının kalınlığı 0,42–0,50 m arasında değişmektedir. Bu yapı oldukça tahrip olmuş halde olduğu için, hacmi ve üst örtüsüne dair veri bulunmamaktadır.

4.4. YMY 04d

4 numaralı kilisenin ise güneydoğusunda bir giriş koridoru ve mezar odasından oluşmakta olan yapı keşfedilmiştir. Yapı 2 x 2 m boyutlarında ve 1,4 m yüksekliğinde kare planlıdır. Duvarları tuğladan yapılmış ve sıvanmıştır. Yapı gövdesi tromplara dayanan bir kubbe ile örtülüdür. Giriş açıklığı 0,93 m yüksekliğinde, beşik kemerlidir.

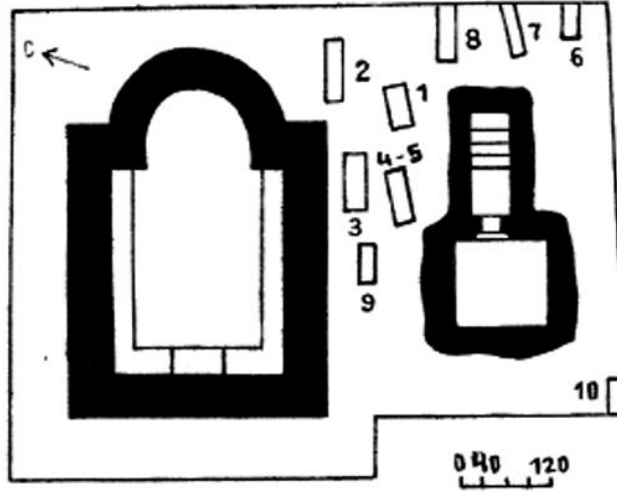
Mezar yapılarının yerleşimi ve mimarisi, Altın Orda dönemi Hristiyan topluluğunun hem dinsel inanışlarına hem de yerel inşaat tekniklerine ışık tutmaktadır. Yeraltı mezar yapısının temelsiz bir biçimde inşa edilmiş olması, dönemin mimari özellikleriyle örtüşmektedir ve bu tip tuğla yapılar Altın Orda kentlerinde sıklıkla görülmektedir. Ayrıca, yeraltı mezar yapılarının içinde bulunan mezarların, özenli bir şekilde, başları batıya dönük olarak yerleştirilmesi Hristiyan defin geleneklerine sadık kalındığını göstermektedir (Kuznetsov, 2014: 73). Tatartup'ta bulunan yeraltı mezar yapılarının Müslüman yapılaşma yakınında Hristiyan mezarlığında yer alması araştırmacı V.A. Kuznetsov'a göre Altın Orda toplumu içindeki farklı etno-kültürel unsurların bir arada oluşunu kanıtlamaktadır (Kuznetsov, 2014: 145-146). Tatartup mezar kompleksi Altın Orda dönemi Hristiyan Türk topluluklarının yaşamı, inanışları ve ölü gömme adetlerine dair değerli arkeolojik veriler sunmaktadır. Türbe ve mezar yapıları, hem Hristiyan mezar mimarisine dair yeni bilgiler sağlamakta hem de dönemin toplumsal yapısını anlamamıza katkı sağlamaktadır. Bu bulgular, Altın Orda dönemindeki dinsel ve kültürel çeşitliliğin bir göstergesi olarak da büyük önem taşımaktadır.

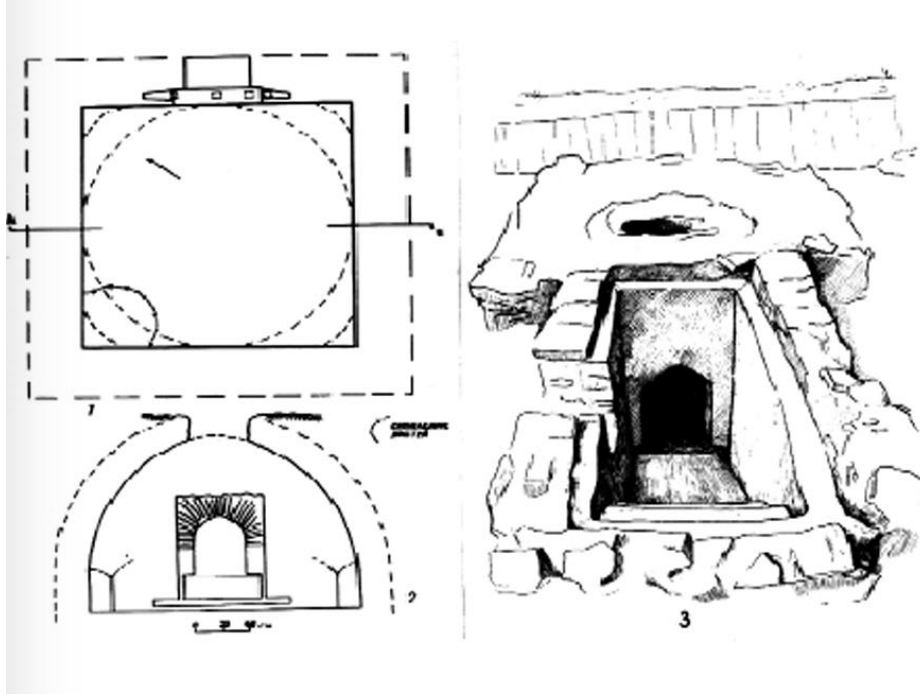
Şekil 9. 2 Numaralı Kilise planı üstte YMY 04b (Kuznetsov, 2014: 131).

Şekil 10. 2 Numaralı Kilise ve YMY 04b Fotoğrafi (Kuznetsov, 2014: 132)

Şekil 11. 4 Numaralı Kilise Kazı Planı, sağda YMY 04d (Kuznetsov, 2014: 147).

Şekil 12. 4 Numaralı Kilise yanında bulunan yeraltı mezar yapısı (YMY 04d) 1.plan 2. a-b kesiti 3. Görünüş (Kuznetsov, 2014: 149).

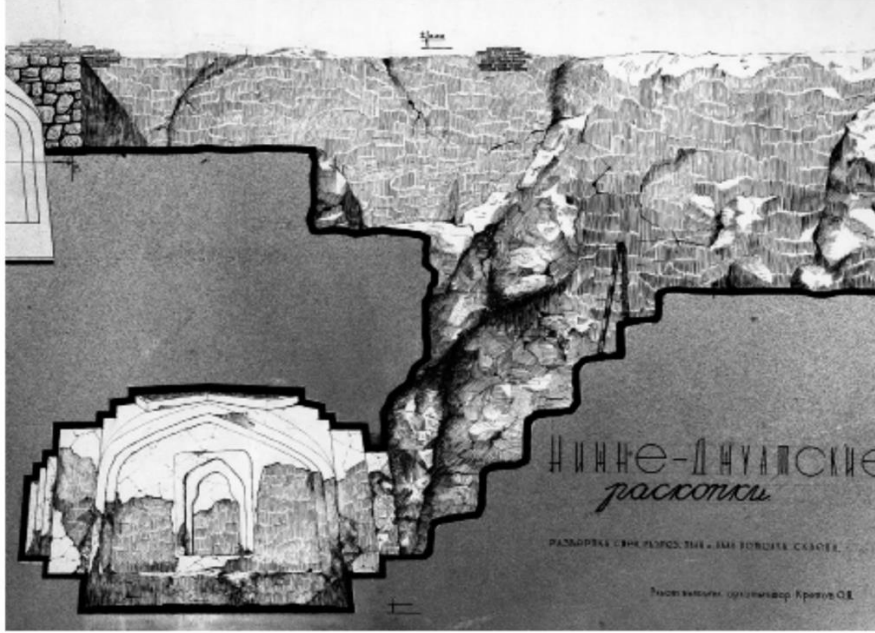
5- YMY 05

Literatürdeki Adı: Aşağı Culat Yeraltı Türbesi

Bulunduğu Bölge: Kuzey Kafkasya (Aşağı Culat)

Özellikler: Aşağı Culat yerleşiminde Altın Orda dönemine ait cami yapısının altında bir yeraltı mezar odası/ türbesi keşfedilmiştir. Mezar yapısı 1963 yılında G.I. İone tarafından incelenmiştir. İone'nin raporu ve Kretov'un çizimleri dışında yapıdan günümüze hiçbir kalıntı ya da belge ulaşamamıştır. Bu sebeple yapının mimarisi ve yapım teknikleri konusunda tartışmalar sürmektedir. Çeçenov ve Zilivinskaya tarafından 2004 yılında İone'nin raporları ve Kretov'un çizimleri esas alınarak bir makale yayınlanmış, Zilivinskaya ana kaynak olarak seçilen bu iki kaynağın çoğu zaman birbiriyle örtüşmediğini ve bu durumun yapının mimarisini tanımlamayı ve analiz etmeyi zorlaştırdığını belirtmiştir (Zilivinskaya, 2015: 125). İone'nin çalışmalarının sonuçlarının eksik ve hatalı olduğuna yönelik Vasilyev vd. de eleştirileri bulunmaktadır (Vasilyev vd., 2012: 10). Caminin kuzeybatısında cami zemininden 1,5-2 m derinde dörtgen formunda bir mezar yapısı keşfedilmiştir. Mezar odası yaklaşık 2×2 m boyutlarında kare plânlı, yüksekliği ise 2 m civarındadır. Ana mekânın dört duvarında da sivri kemerlerle süslenmiş eyvan biçiminde girintiler bulunmaktadır. Kuzey, batı ve doğu duvarı eyvanları 28-35,5 cm derinlikteyken güney duvarındaki eyvan 1,15 m derinlikte

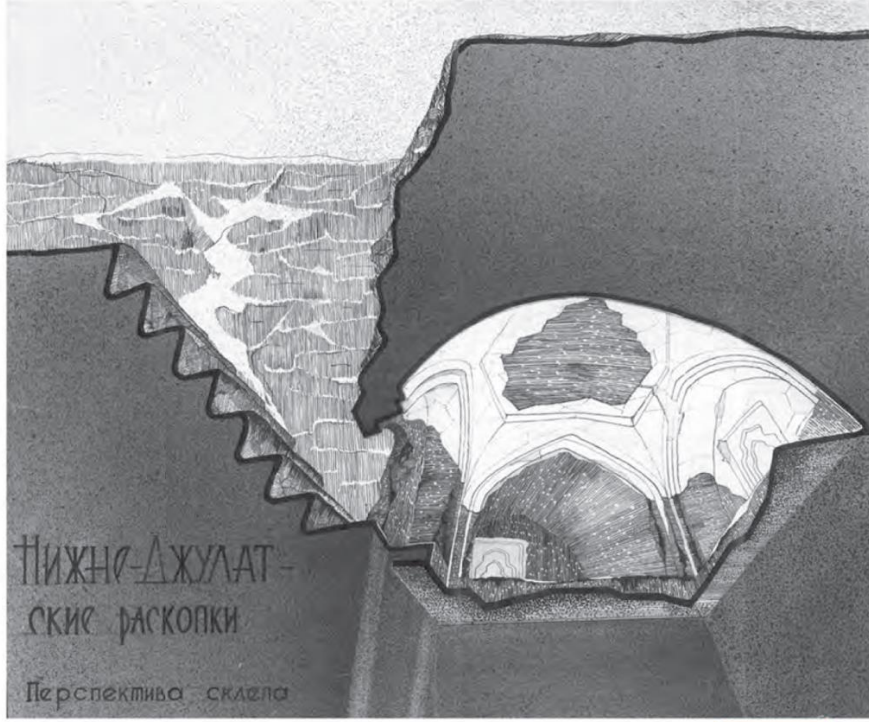
ve plânda paralelkenar biçimindedir (Şekil 17). Güney eyvanının zemini ana odanın zemini seviyesindedir, ancak 35 cm yüksekliğinde ve 60 cm genişliğinde bir eşikle ayrılmıştır (Zilivinskaya, 2014: 174). Güney eyvanın büyüklüğü ve içinde gömülerin bulunması, G.I. İone'nin ve ondan sonra diğer araştırmacıların burayı ayrı bir oda olarak değerlendirmesine ve yapıyı iki mezar odalı olarak düşünmesine sebep olmuştur (Vasilyev vd., 2012: 16). Giriş doğu yönünden sağlanmaktadır. Batı, kuzey ve güney eyvanlarının karşılıklı duvarlarında, 22-25 cm derinliğinde dış çerçeveleri dikdörtgen şeklinde ve düzgün sivri kemerli iç içe profilli nişler yer almaktadır. Bu nişler yeraltı mezar odasının kör pencereleri görünümündedir. Odanın tavanı Kretov'un çizimlerinde eğimli biçimde sekizgen bir üst örtüye ulaşır (Şekil 13 ve 14). Mezar odasının duvarları ve kubbesi içeriden kireç ile sıvalıdır. Başları batıya doğru doğu-batı aksında sırtüstü uzanan, yüzü güneye doğru çevrilmiş halde toprak zeminde altı iskelet bulunmuştur (Zilivinskaya, 2014: 174). Aşağı Culat'taki mezar odasının ayırt edici özelliği, güney eyvanının derinliği ve düzensiz şeklindedir (Şekil 17). Bu düzensizlik mezar yapısında daha sonraki dönemde bir genişletme yapılmış olabileceği fikrini akla getirmektedir. Zilivinskaya, İone'nin raporunda mezar odasının malzemesi ile ilgili bilgi olmadığından, odanın oyularak oluşturulduğu iddiasını reddetmekte, çizimlerde görülen derz izlerine ve aynı döneme ait diğer örneklerle (YMY01, YMY02, YMY03, YMY04 vb.) dayanarak mahzenin duvarları ve kubbesinin büyük olasılıkla pişmiş tuğlalardan yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir (Zilivinskaya, 2015: 126-127). Vasilyev vd. çizimlere bakarak (Şekil 14, Şekil 15, Şekil 16) duvarların büyük ihtimalle kalın bir kil tabakasıyla kaplanmış ve ardından sıvanmış olabileceğini belirtmişlerdir. Bu durumun, tuğla işçiliğinin önceki araştırmacılar tarafından fark edilmemesine neden olduğunu vurgulamışlardır. Ayrıca O.T. Kretov'un çiziminde, sıvanın parçalandığı yerlerde duvar işçiliğini andıran izler bulunduğu da ifade edilmiştir (Zilivinskaya, 2015: 127) (Şekil 14-15-16). Kretov'un kesit çiziminde (Şekil 16.) mezar odasının oyularak yapıldığı anlaşılmaktadır. Mezar odasının içinde kısmen ve giriş basamaklarının yan duvarlarında birtakım derzler görünmektedir. Ancak bu derzler tuğladan ziyade taş duvar örgü derzleri gibidir. Mezar odasının zemininde ise tuğla boyutlarını hatırlatan derzler mevcuttur. Yapı günümüze ulaşmadığı, konu üzerinde çalışan 21. yüzyıl araştırmacıları da yapıyı görmedikleri ve O. Kretov'un çizimine bakarak yorumda buldukları için kesin bir değerlendirme yapmak mümkün görünmemektedir.

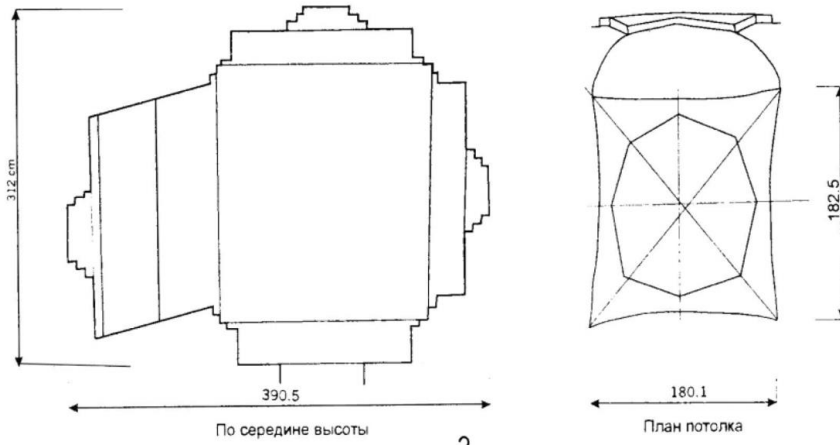
Şekil 13. Yeraltı Mezar Yapısı Aşağı Culat Güneyden Bakış O. T Kretoy çizimi (Zilivinskaya, 2015: 154)

Şekil 14. Yeraltı Mezar Yapısı Aşağı Culat O. T Kretoy çizimi (Zilivinskaya, 2015: 154).

Şekil 15. Aşağı Culat yeraltı türbesi perspektif çizimi O. T. Kretov çizimi (Zilivinskaya, 2015: 155).

Şekil 16. Yeraltı Mezar Yapısı Aşağı Culat sırasıyla plan ve tavan planı, O. T. Kretov çizimi (Zilivinskaya, 2015: 153).

6- YMY 06

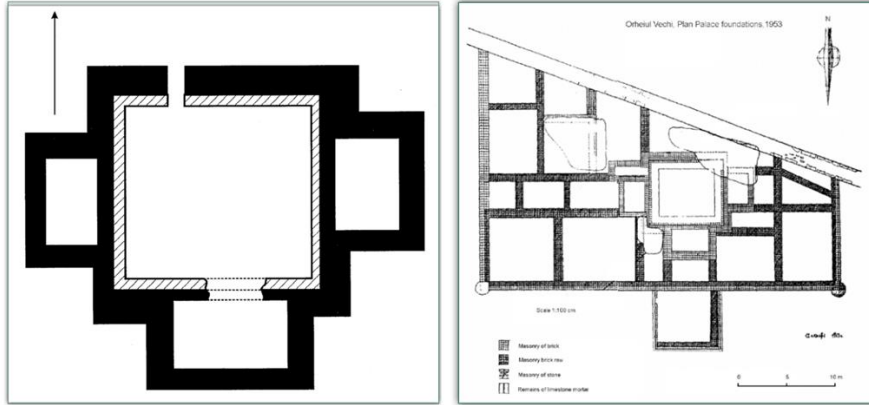
Literatürdeki Adı: Orhei 2 numaralı türbe

Bulunduğu Bölge: Prut-Dinyester Havzası (Eski Orhei/ Şehr-i Cedit/ Yeni Şehir)

Özellikler: Altın Orda devletinin batı sınırlarında Prut-Dinyester havzasında bugün Moldova'da Trebujeni ve Butuceni köyleri arasında yer alan Eski Orhei kalesinde "2 numaralı türbe" adıyla anılan yapı Altın Orda türbeleri içerisinde ilginç bir örnektir. 14. yüzyılın ortalarından 15. yüzyılın başlarına kadar Moldova topraklarının, Altın Orda Devleti'ne bağlı olduğu bilinmektedir. O dönemde Şehr-i Cedit 'de/ Eski, Orhei'de Altın Orda Hanı Abdullah adına sikkeler basılıyordu. Moldova'da önemli bir Ortodoks nüfusu bulunuyordu ve bölge, Ungrovlah ve Viçin metropolitliklerine bağlıydı. Voyvoda Peter 1387'de kendi metropolitini atamış ve 1395'te Moldova, Ungrovlah'tan ayrılarak bağımsız bir metropolitlik olmuştur. 1401'de Konstantinopolis Patriği, Moldova yöneticilerine metropolitlerini kendilerinin atama hakkını vermiş, bu gelişmeler ile Vlahlar, Ruslar, Alanlar, Grekler ve Türkler arasındaki etnik etkileşimin bir sonucu olarak, 14. yüzyılın ortalarında Batı Altın Orda'nın Nogay Ulusu'nda Ortodoksluk temelinde devlet kuran Moldovan milleti oluşmuştur (Abylov, 2021: 123).

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Eski Orhei'de bulunan yapıya ilişkin kazı sonuçları eksik, yayınlarda yer alan çizimler oldukça şematik ve açıklamalar karmaşıktır. Yapılan araştırmalar sonucunda Eski Orhei kalesinin içerisinde keşfedilen yapının (Şekil 18.) Altın Orda döneminde iki farklı inşaat aşamasından geçtiği düşünülmektedir. Yeraltı mezar yapısı üzerine ilk olarak, 1330-1350 yılları arasında bir cami/zaviye inşa edilmiştir. İkinci aşamada, 1366-1369 yılları arasında, Altın Orda bölge yönetiminin İslam'dan Hristiyanlığa geçişi bağlamında, bina bazı değişiklikler geçirmiştir (Postică ve Kavruk, 2018: 79). Cami ve türbenin yerine Prut-Dinyester bölgesinin Altın Orda siyasi varlığının ikametgâhı haline gelen bir saray inşa edilmiştir. Bu aşamada, cami kısmı genişletilmiş ve yeraltı mezar yapısı depo veya su deposu olarak yeniden işlevlendirilmiştir. Türbenin tuğla duvarları içeriden su geçirmez malzeme ile sıvalıdır. Kaynaklarda bu türbe yapısının üzerinde bulunan caminin Hristiyanlık döneminde bir kilise olarak kullanıldığı ve türbenin merkez odasının kilisenin havuzu olarak kullanılmış olabileceği de belirtilmektedir (Şlapac, 2019: 8). Sarayın yapımında yeni malzemelerin yanı sıra eski temeller ve duvarlar da kullanılmıştır. Bu yapının merkezinde konumlanan türbenin ana mezar odası 7,60 x7,20 m ölçülerinde kareye yakın dörtgen planlı olarak kibleye yönelmektedir (Postică ve Kavruk, 2018: 80). Merkezi yeraltı odası ve bu odanın açıldığı üç eyvanı bulunmaktadır. T. Nesterov yapının kuzeyinde bir eyvanının daha olabileceğini böylece dört eyvanlı plan şemasının burada kullanılmış olabileceğini ifade etmektedir (Zilivinskaya, 2014: 36). Merkezi odanın kotu sarayın ve bu eyvanlardan ikisinin kotundan daha aşağıdadır. Kazı çalışmaları sırasında bu alanda sırlı tuğla parçalarına rastlanmış olması ilgi çekicidir. Mezar odası, duvarlarında düzenlenmiş nişler aracılığıyla ek binalara bağlanmıştır.

Türbenin duvarları, Türkistan örneklerine benzer, 21-25 cm kenar uzunluğuna ve 5,4 cm kalınlığa sahip kare şeklinde yanmış tuğlalardan yapılmıştır (Postică ve Kavruk, 2018: 80). Yapının boyutları ve plan şeması YMY 07'nin ikinci mezar odası ile oldukça benzerdir.

Şekil 17. Eski Orhei Kentinde Bulunan Türbe Planı ve Saray içerisindeki konumu (Postică 80-82)

7- YMY 07

Literatürdeki Adı: Mazlumhan-Sulu/ Mazlumhan-Slu

Bulunduğu Bölge: Harezm (Mizdahkan)

Özellikler: Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nin Hoceyli/Hocaeli bölgesinde Mizdahkan Mezarlığı yer almaktadır. Harezm bölgesinde Altın Orda döneminde Mizdahkan'ın, Köhne Urgenç'e giden ticaret yolu üzerinde gelişen bir zanaat merkezi olduğu bilinmektedir. Kent 1388'de Emir Timur tarafından büyük tahribata uğramıştır. Mizdahkan adı Zerdüşterin kutsal kitabı "Avesta" da bahsedilen, Ahura Mazda'nın onuruna inşa edilen Mazda şehri ile özdeşleştirilmektedir. Bölgenin önemli sayılan yapıları, birkaç orta çağ türbesi ve mezarının bulunduğu Doğu Tepesi'nin kuzey tarafında yer almaktadır. En dikkate değer olanı, 14. yüzyıla tarihlenen ve yer altında inşa edilmiş olan geçtiğimiz yıllarda restore edilmiş Mazlumhan-Sulu türbesidir. 9. yüzyıldan itibaren defin uygulamalarındaki değişiklikler İslamiyet'in bölgeye girişini göstermektedir. Yeni türbeler ve camiler inşa edilmiş, ancak 13. yüzyılın başlarında Moğol istilaları şehrin bir süre terk edilmesine neden olmuştur.

Mazlumhan-Sulu/ Mazlumhan-Slu/ Nazlımhan-Sulu gibi farklı isimlerle adlandırılan yapı halk arasında zamanla bulunduğu bölgenin de adı haline gelmiştir. Bu isimlendirmenin tam olarak hangi tarihlerde gerçekleştiği bilgisi net değildir. Karakalpak efsanelerinde Mazlumhan-Sulu ismine rastlanmaktadır. Bu efsanelerden biri "Mazlumhan ve Sılu" başlığıyla Ş. Abdiyev tarafından Koneürgenç (Köhne Ürgenç) Rivayetleri eserinde paylaşılmış, Türk Dünyası

Edebiyat Metinleri Antolojisi adlı eserde günümüz Türkçesi'ne uyarlanmıştır (Elçin, 2006: 320-322). Şehrin farklı dönemlerine ait çok sayıda mezar ve mezar yapısını içerisinde bulunduran Mizdahkan mezar alanı 20. yüzyılda araştırmacıların da dikkatini çekmiş, Mizdahkan yerleşimi ve mezar alanında A. Yu. Yakubovskiy başkanlığında 1928-29 yıllarında ilk araştırmalar yapılmıştır (Yakubovskiy, 1930: 551). Yakubovskiy yayınladığı eserinde alana ulaştığında bölgede çok sayıda keramik parçalarıyla karşılaştığından, Altın Orda dönemine ait olduğunu düşündüğü sırlı seramik parçalarının bölgede bulunduğundan bahsetmektedir (Yakubovskiy, 1930: 566). Mezar alanında M.Ö. 3. yüzyıldan M.S. 14. yüzyıla kadar tarihlenen farklı mezar yapıları vardır (Kdyrniyazov ve Kdyrniyazov, 2013: 192). Mazlumhan-Sulu Türbesi yapı kütesinin büyük bir kısmının yer altında oluşu ile ilgi çekmektedir. 13-14. yüzyıllara tarihlenen yapının yeryüzünde yalnızca sekizgen kubbeleri ve kemerli giriş kapısı bulunmaktadır (Kdyrniyazov ve Kdyrniyazov, 2013: 193; Yakubovskiy, 1930: 566). Dışarıdan bakıldığında sade bir mimariye sahip olan yapı iç mekâna girildiğinde ziyaretçilerini şaşırtmaktadır. Kemerli girişin devamında tonozlu bir merdiven koridorundan yapıya ulaşılmaktadır. Merdiven koridoru iki kademeli olarak bir sahanlıkla bölünmüştür. Her basamağın rıht kısmında duvarlarda da kullanılan tuğla bezeme tekniği kullanılmıştır. Merdivenden ilk kademe inilince sahanlığın güneyinde yaklaşık 3x4 m boyutlarında tonozlu bir odaya alçak bir kapıdan girilmektedir. Merdivenden en alt kota inilerek büyük kubbenin pencereleri ile aydınlanan 14,5x14,5 m boyutlarındaki kare ana mekâna ulaşılmaktadır. Bu kare mekânın güneydoğu ve kuzeydoğusunda sivri kemerli eyvanlar mevcuttur. Ana mekânın kuzeybatı kenarından sivri kemerli yaklaşık 6 m genişliğinde bir koridordan 7,5 x 7,5 m ölçülerinde ikinci odaya geçilmektedir.

20. yüzyılda yapılan araştırmalardan anlaşıldığı üzere eyvanların içerisinde turkuaz, siyah, kırmızı, beyaz, lacivert gibi çok renkli ve detaylı zengin çini süslemeli sandukalar bulunmaktaydı (Yakubovskiy, 1930: 573-574). Bu sandukaların yerinde bugün Sovyet dönemi tuğlaları ile kaplı sandukalar yerleştirilmiştir. Türbeyi ve eyvanların içerisinde bulunan sandukaları inceleyen Nekrasov, sandukaların üzerinde bulunan yer yer deforme olmuş Farsça yazı kuşakları ile ilgili çalışmasını 1930 yılında yayınlamıştır (Nekrasov 1930); Sâdi'nin şiiri olduğu anlaşılan yazılarda ölüm ve hayat teması vurgulanmaktadır. Ana mekânın örtü sistemini oluşturan sekizgen kubbe, içeriden turkuaz renkli sırlı pişmiş tuğla ile kaplıdır. Tuğlanın rengi pembemsi sarıdır ve Mizdahkan mezarlığının bulunduğu çöldeki kumun rengiyle oldukça uyumludur. Kare mekândan sekizgen kubbeye geçişlerde üzeri turkuaz renkli çini kabartmalı rûmi ve palmet figürleri ile zengin bezemeli mukarnaslar göze çarpmaktadır (Şekil 21). İskenderova'ya göre mukarnaslarda kısmî olarak kullanılan turkuaz renkli sırlı düzenleme, tamamı sırlı iç mekan kaplamalarına geçiş tipidir ve Harezmsahlr döneminin sonunda ortaya çıkmıştır (İskenderova, 2017: 178). İçi turkuaz renkli sır doldurulmuş bezemede ağırlıklı olarak bitki sürgünleri, yoncalar ve baklava biçimli figürlerden oluşur. Mazlumhan-Sulu Türbesinde duvarlarda turkuaz renkli sırlı farklı desenlere sahip dikey yerleştirilmiş tuğlalar bulunmaktadır. Bu

süslemenin örnekleri Mizdahkan Cuma Camisi'nin mihrap nişinin bezemesinde ve Halife Recep Medresesi Camisi'nin cephesinde (Iskanderova, 2017: 178), İdil boyunda ise Altın Orda dönemi han türbelerinin bulunduğu Lapas'ta da rastlanmıştır (Şekil 23). Aynı tekniğin dikey tuğlaların düz sırlanması ile oluşturulmuş örneklerine Türkistan'da, Anadolu'da, Harezm'de rastlanmaktadır. Bezeme tekniklerinin Altın Orda dönemi İdil boyunda özellikle Saray kenti ve çevresindeki mimari buluntularla benzerliği dikkat çekicidir. Genel olarak, Moğol sonrası dönemde, geleneklerin canlanması, tezyinat sanatı ustalarının bölgeye gelmesi sayesinde yapılar yansıtmış olmalıdır. Benzerlerinden farklı olarak Mazlumhan Sulu türbesindeki turkuaz sırlı bezemelerde Filimonov V. M. tarafından belirlenmiş bitkisel ve geometrik 28 çeşit desen bulunmaktadır (Iskanderova, 2017: 179).

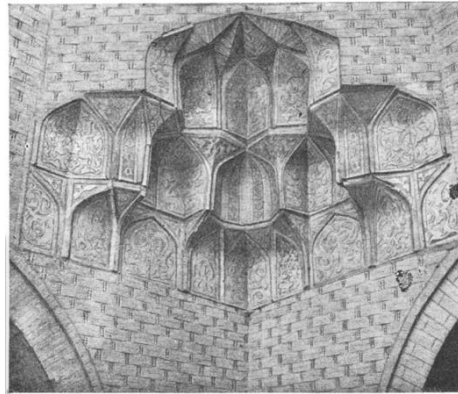
Kubbe iç yüzeyi tamamen sırlı turkuaz tuğla ile örülüdür. Yapım teknikleri ve bezeme özellikleri açısından değerlendirildiğinde, iki mezar odalı yapı, Sasani, Selçuklu ve Harzemşahlar dönemlerinde yaygın olarak kullanılan beş merkezli sivri kemerli eyvanlar ile dikkat çekmektedir. Köşe tromplarındaki mukarnaslı geçişler, 10. yüzyıldan itibaren bölgede gelişen Türk-İslam sanatındaki üslup birliğinin bir devamı olarak karşımıza çıkar. Bu birliğin, 14. yüzyılda Altın Orda Dönemi'nde devletin merkezi olan İdil boyundaki başkent Saray'daki yeraltı mezar odalarında kullanılan sade mimarinin aksine, Harezm bölgesinde sanat ve zanaat kollarının etkisiyle yarı yeraltı türbesi olan Mazlumhan-Sulu Türbesi'nde bezeme teknikleri açısından gelişimini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. 14.yüzyılda Saray şehrinin Altın Orda Devleti'nin merkezi olduğu döneme ait A. Yu. Yakubovskiy tarafından yürütülen Yeni Saray kazıları ve ayrıca Lapas kazılarında ele geçen çini buluntularının, Köhne Ürgenç ve Mizdahkan buluntularıyla karşılaştırılması sonucunda ortaya çıkan benzerlikler, Harezmli ustaların Altın Orda'nın farklı şehirlerinde çalışmış olabileceklerini düşündürmektedir.

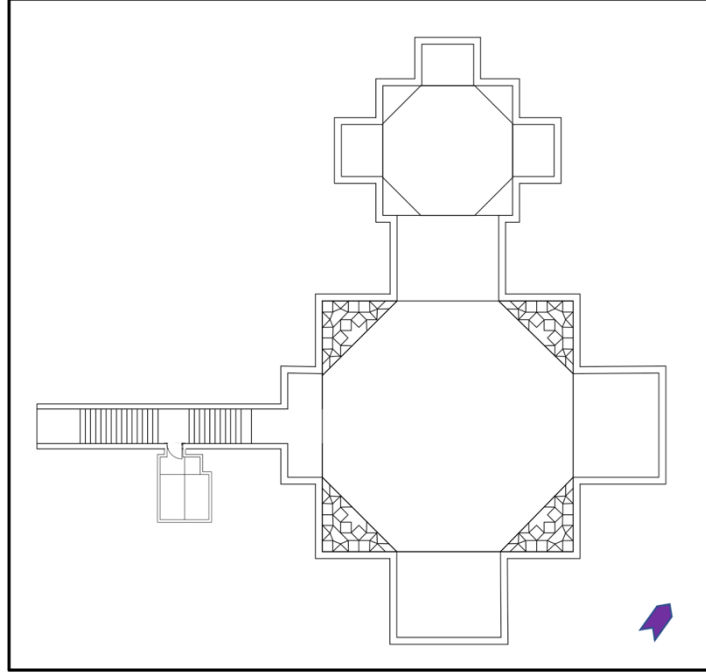
Şekil 18. Mazlumhan Sulu Türbesi Girişi (Münteha Arabalı Tatar, 2024)

Şekil 19. Mazlumhan Sulu Türbesi İç Mekânı (Münteha Arabalı Tatar, 2024)

Şekil 20. Mazlumhan Sulu Türbesi Mukarnas ve Tuğla Bezemeleri (Münteha Arabalı Tatar, 2024; Yakubovskiy, 1930: 571)

Şekil 21. Mazlumhan-Sulu Türbesi Şematik Plan Çizimi (Müntheha Arabalı Tatar)

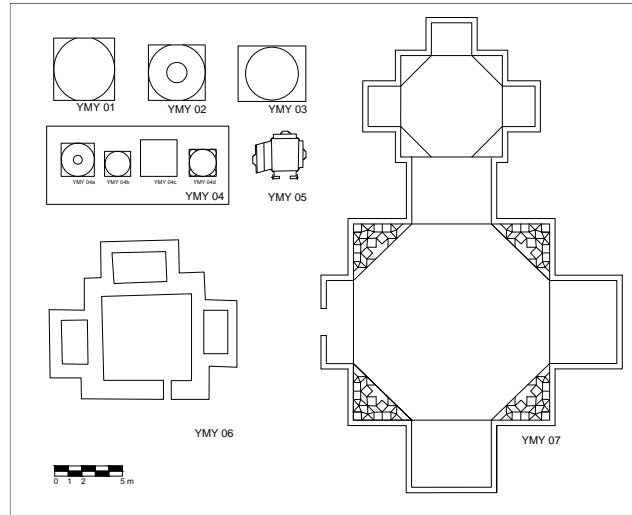

Şekil 22. Üstte Lapas Yerleşimindeki Han Mezarlığında 1 Numaralı Türbe Mimari Bezeme parçaları (Zeleneyev ve Pigaryov, 14). Altta Mazlumhan Sulu Türbesi duvar bezemesi (Müntheha Arabalı Tatar, 2024)

Karşılaştırma ve Değerlendirme

İncelenen örneklerden İdil boyu ve Kafkasya çevresindeki Altın Orda dönemine ait yeraltı mezar yapılarının belirli benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Bu yapılar, 2 x 2 m ile 5 x 5 m arasında değişen ölçülere sahip olup, kare ya da kareye yakın dörtgen planlı ve kubbeli olarak tasarlanmıştır. Çoğunlukla tek mekânlı olan mezar yapılarında, kubbe geçiş elemanı olarak genellikle pandantif kullanılmıştır. İnşa malzemesi olarak büyük ölçüde tuğla tercih edilmiştir (Tablo 1). Bu yapılar için önce bir çukur kazıldığı ve yapının bu çukur içine inşa edildiği anlaşılmaktadır. YMY 04 numaralı yapı grubunun kiliseyle ilişkili, YMY 05'in ise bir caminin altında oyularak inşa edilmiş olduğu bilinmektedir. Yapılar sade süslemelerle tasarlanmış olup, iç mekânda yer alan nişler ve sivri kemerler yapıya hareketlilik kazandırmıştır.

Prut-Dinyester havzası ve Harezmi bölgesinde incelenen yapı örnekleri boyutsal olarak diğer örneklerden ayrılmaktadır. Plan özellikleri incelendiğinde, dört yöne vurgu yapılması ile özellikle Mazlumhan-Sulu Türbesi ve devletin batısındaki Orhei Türbesi arasında benzerlikler görülmektedir. Mazlumhan-Sulu Türbesi'nin ana mezar odasından geçilerek ulaşılan ikinci mezar odası ile Orhei Türbesi'nin plan özellikleri ve boyutları birbirine oldukça yakındır (Şekil 24.). Bu yapılar çok mekânlıdır. Orhei'deki mezar yapısının da bir caminin altına inşa edildiği düşünülmektedir. Mazlumhan-Sulu Türbesi'nin süsleme programı ise diğer örneklerle kıyasla oldukça zengin ve özgündür. Kubbe geçişlerindeki mukarnaslar, çini kullanımı ve duvar süslemeleri, yeraltı yapısı için dikkat çekici unsurlardır.

Şekil 23 Altın Orda Dönemi Yeraltı Mezar Yapısı (YMY) Örnekleri Plan Çizimleri (Münteha Arabalı Tatar)

Yapı Adı	Konum	Plan Özellikleri		Kubbe Örtü Sistemi			Kubbe geçşi			Malzeme
		Tek mekânli	Çok mekânli	Bindirme	Dört kemere oturan	Kaya Oyma	Tromp	Mukarnas	Pendantif	
YMY 01	İdil boyu	■		■					■	Tuğla
YMY 02	İdil boyu	■		■					■	Tuğla
YMY 03	İdil boyu	■			■				■	Tuğla
YMY 04a	Kafkasya	■		■					■	Tuğla
YMY 04b	Kafkasya	■		■					■	Tuğla
YMY 04c	Kafkasya	■		?			?			Tuğla
YMY 04d	Kafkasya	■		■			■			Tuğla
YMY 05	Kafkasya		■			■				Tuğla/ Taş/oyma
YMY 06	Prut-Dinyester		■	?			?			Tuğla
YMY 07	Harezmi		■		■			■		Tuğla

Tablo 1. Altın Orda Dönemi Yeraltı Mezar Yapılarının Analizi

Hun, Göktürk, Alan, Kıpçak gibi Türk boylarının mezar inşa geleneğinin devamı niteliğindeki Altın Orda yeraltı mezar yapıları bölgede var olan köklü bir anıt mezar inşa geleneğine işaret etmektedir. Altın Orda coğrafyasında 9.-10. yüzyıllarda İslamiyet'in yayılmaya başlamasıyla kümbet ve türbe olarak adlandırılan, kare, çokgen veya silindirik plâna sahip, çoğunlukla kubbeli veya konik külahla örtülü mezar yapıları inşa edilmiştir. Bu örneklerin yanı sıra birtakım yeraltı ve yarı yeraltı mezar yapılarının da inşa faaliyetinin devam etmiş olduğu görülmektedir. Altın Orda yeraltı türbeleri (YMY 01, YMY 02, YMY 03 vb.) İslamiyet öncesi atalar kültürü düşüncesinden uzaklaşmadığını, eski geleneklerini (kurgan) bir anlamda devam ettiren halkların, mezar yapısı olarak yeraltına gömülü kubbeli ve tuğla mimariyi mezar yapım geleneklerinde de tercih etmiş olduklarını göstermektedir. Bu durum Altın Orda mimarisinde önemli bir sentez oluşturmuştur.

12. yüzyıla tarihlenen, A. İnan'a göre Karahanlılar dönemine ait, içinde mezar hediyesi veya eşyası bulunmayan Issık-Köl kurganları/yeraltı mezarları L. P. Zyablin tarafından gerçekleştirilen kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Koysu bölgesindeki 12.-13. yüzyıla ait iki kurganda ise "Altay tipi" defin yani ölüyü atla birlikte gömme söz konusudur (Çoruhlu, Kurgan ve Çadır 51). Kırgızistan'da Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ile Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, ortaklaşa yürüttükleri arkeolojik kazı çalışmasında Karahanlılar döneminde önemli bir yerleşim birimi olan Kırgızistan'ın Narın Bölgesi'nde kazı çalışmaları sonucunda yer altında kare planlı bir yeraltı mezar yapısına ulaşılmıştır.

Şekil 24. Kök-Taş Türbesi Planı ve Fotoğrafi (Tabaldyev vd., 2019: 50)

Araştırmacılarca “Kök Taş kümbeti” olarak adlandırılan yeraltı mezar yapısının kurgandan türbeye geçiş dönemini yansıttığını belirtmiştir. Malzemelerinin analizine ve radyo karbon tarihlleme sonuçlarına dayanarak 11-13. yüzyıllara tarihlenen yapı, iki mekândan oluşmaktadır; giriş kısmı 2,4 x 4 m dikdörtgen biçimli, mezar odası ise kare biçimde yaklaşık 5,5x 5,5 m ölçülerinde ve duvarlar 50-55 cm kalınlığındadır (Tabaldiev vd., 2019: 50-62). Yapının yeraltında inşa edilmiş olması nedeniyle dış cephe tuğlaları özensiz dizilmişken iç mekânda temiz ve özenli bir tuğla örgüsü bulunmaktadır. Araştırmacılar yapının hangi dönemde yapıldığına ilişkin farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Tabaldyev vd. tarafından Karahanlı dönemine ait olduğu iddia edilirken Biran vd. ise yapının Moğol devleti olarak bilinen Kara Hitaylar dönemine ait bir Budist elit mezarı olabileceği üzerinde de durmaktadır (Tabaldyev vd., 2019: 60-62; Biran vd., 2023: 745).

Sonuç

Yerin altına bir mezar inşa etme geleneği tarih boyunca farklı toplumlarda yaygın olarak geliştirilmiştir. Altın Orda coğrafyasındaki yeraltı mezar yapıları, bölgede var olan Hristiyanlık ve İslamiyet öncesi mezar yapıları olan kurganlarla büyük ölçüde örtüşmektedir. Bölgede çeşitli inançlara ve tarihsel dönemlere ait defin geleneklerinin Altın Orda devleti topraklarında devam ettiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar devletin resmi dini İslamiyet olarak seçilmişse de kültürel çeşitliliğin bölgede sürdüğü, bazı geleneklerin de bu doğrultuda devam ettiği gözlemlenmektedir. Bölgede kurulan devletlerin çoğunluğu Türk devletlerinin İslamiyet’i kabulü ile Altın Orda döneminde yeni bir sentez oluşturmuştur. Türk-İslam devletlerinin türbe mimarisini geliştirme sürecinde Altın Orda dönemi yeraltı mezar örnekleri kubbeli ve tuğla yapılarıyla özgündür. Yeraltı mezarları sayıca devletin başkentliğini üstlenen İdil boyunda devletin yayıldığı diğer bölgelere nazaran daha yüksek orandadır. Kubbe yerüstünde bazen tepe kısmı açık bırakılırken bazı örneklerde tamamen yeraltında inşa edilmiştir (Şekil 6.,8.,14.,19.). Altın Orda mimarisinde yer üzerinde inşa edilmiş mezar yapıları olan türbe ve kümbetlerde de kare planlı üzeri kubbe ile örtülü benzer bir

biçimlenmenin daha yaygın ve büyük ölçekte devam ettiği söylenebilir. Altın Orda dönemi yeraltı mezar yapıları geç dönemde inşa edilmiş kurgandan türbeye geçiş örnekleridir. Erken devir yeraltı kurganları, Kırgızistan’da keşfedilen yeraltı mezar yapısı Kök Taş türbesi ile olan benzerlikler Altın Orda dönemi yeraltı mezarlarının da tarih boyunca devam eden geleneğin bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Altın Orda dönemine ait yeraltı türbeleri, tuğla malzemenin baskın kullanımı, kubbeli örtü sistemi ve kare planlı kurgularıyla, kurgan geleneğinden türbe mimarisine geçişin geç dönem örnekleri arasında yer almaları bakımından öneme sahiptir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Münteha Arabalı Tatar (%50), Nuran Kara Pilehvarian (% 50)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynaklar

- Abylov, Tungysh. (2021). “Altın Orda’da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası”. Doktora, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara.
- Anonim. t.y. “Fors”. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Forsu*. Geliş tarihi 14 Mart 2024 (<https://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanligi/resmi-simgeler/fors/>).
- Ayan, Ergin. (1999). *Moğol tarihi ve seyahatnâme 1245-1247*. Trabzon: Derya Kitapevi.
- Ayverdi, İlhan, ve Ahmet Topaloğlu. (2005). *Misalli büyük Türkçe sözlük: asırlar boyu tarihi seyri içinde*. İkinci baskı. İstanbul: Kubbealtı yay.
- Baipakov, Karl, ve Rakıp Nasirov. (1991). *Po velikomu shelkovomu puti = Along the great silk road*. Almatı: Kramds.
- Ballod, Fyodor Vasilyeviç. (1923). “Stariy i Noviy Saray, stolitsy Zolotoy Ordy: Rezultaty arheologicheskikh rabot letom 1922 goda.”
- Bila, T., ve V. Urnya. (2019). *Historical Guide Walk Through The Streets Of Old Akkerman*. Bilgorod-Dnistrovskiy: KP Akermanturinvest KU Bilgorod-Dnistrovskiy krayeznavçiq muzey.
- Biran, Michal, Michael Shenkar, Kubatbek Tabaldiev, Kunbolot Akmatov, ve Valery Kolchenko. (2023). “The Kök-Tash Underground Mausoleum in North-Eastern Kyrgyzstan: The First-Ever Identified Qara Khitai Elite Tomb?” *Journal of the Royal Asiatic Society* 33(3):713-45. doi: 10.1017/S1356186322000621.
- Çoruhlu, Yaşar. (1998). “Kurgan ve Çadır (Yurt)’dan Kümbet ve Türbeye Geçiş”. Ss. 47-63 içinde. İstanbul: Mezarlıklar Vakfı.
- Çoruhlu, Yaşar. (2012). “Eski Türklerde ‘Başka Bir Dünyada Yaşantı Mekânı’ Olarak Mezar (Defin) Odası”. Ss. 159-81 içinde *Defin*. Kadıköy, İstanbul: Tarihiçi Kitabevi.
- Çoruhlu, Yaşar. (2016). *Eski Türklerin kutsal mezarları Kurganlar: -Orta ve İç Asya’nın erken devir Türk mezar mimarisi üzerine bir deneme-*. Beyoğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Çoruhlu, Yaşar. (2019). “Orta Asya’da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary / Navs) ve Türk Sanatı’ndaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler”. *Akdeniz Sanat* 13:873-96.

- Diyarbakirli, Nejat. (1972). *Hun Sanatı*. birinci. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Elçin, Şükrü, ed. (2006). *Türk dünyası edebiyat metinleri antolojisi*. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Giosafat, Barbaro. (2022). *Doğu'ya Yolculuk*. İstanbul: Kronik.
- Gluhov, Aleksandr Anatolyeviç. (2015). "Podzemny Kupolny Sklep v 'Kurgane' No 5 iz Raskopok A.V. Tereşçenko na Tsarevskom Gorodişçe v 1843 Godu". (No 5 (35)):139-48.
- Gökbel, Ahmet. (2012). "Kuman-Kıpçaklarda Ölü Gömme İle İlgili İnanç ve Âdetler". Ss. 43-63 içinde *Defin*. Kadıköy, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Gökbel, Ahmet. (2021). *Kıpçak Türkleri: siyasi ve dinî tarihi*. Beyoğlu, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Gürsoy, Muzaffer. (2019). "Batı Kazakistan'da Sarmat Mezar Tipleri". *Bilig* (88):137-67. doi: 10.12995/bilig.526793.
- Ibn Batuta, ve A. Sait Aykut. (2010). *İbn Battuta seyahatnamesi*. 4.baskı. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ibn Fağlan, Ağmad. (1975). *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi*. İstanbul: Bedir.
- İnan, Abdülkadir. (1953). "XIII-XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Halis Türkçe'". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1:53-71.
- Iskanderova, Aysulu. (2017). "Dekorelemente und Ephigrahik der Bauten und Grabmäler Chorezmiens". *Dierich Reimer* (49):173-90.
- Kdyrniyazov, Omar Ş., ve Mukhammed Ş. Kdyrniyazov. (2013). "Mazlumkhan-Sulu – Unikalniy Pamyatnik Horezma Epokhi Zolotoi Ordy". *Povolzhskaya Arkheologiya* (№ 4 (6)):192-99.
- Kemaloğlu, İlyas. (2009). "Saray". *TDV İslam Ansiklopedisi* 36:121-22.
- Kemaloğlu, İlyas. (2017). "İdil-Ural Bölgesinde İslâmiyet". *Yeni Türkiye (Dergi)* XXIII(96):392-406.
- Kuznetsov, Vladimir Aleksandrovich. (2014). *Verkhniy Culat: k istorii Zolotoordynskikh Gorodov Severnogo Kavkaza = Upper Dzhulat: from the history of the cities of the Golden Horde in the North Caucasus*. Nal'chik: Kabardino-Balkarskiı Nauchniy Tsentr RAN.
- Laypanov, Kazi T., ve İsmail M. Miziyev. (2008). *Türk Halklarının Kökeni*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Moshkova, Marina. (2009). "Jenskoe Pogrebenie v Kurgane 2 iz Lebedevskogo Mogilnogo Kompleksa (Raskopki G. İ. Bagrikova)". Ss. 99-113 içinde *Gunnı, Goti i Sarmati Mejdu Volgoy i Dunaem*. Fakultet filologii i iskusstv SPbGU.
- Nekrasov, A. A. (1930). "Nadpisi na nagrobiyakh Mavzoleya Mazlum-Sulu v Mizdahkane". Ss. 583-88 içinde *Zapiski Kollegii Vostokovedov pri aziatskom muzee Akademii Nauk Soyuza Sovyetskiy Sotsialisticheskikh Respublik*. C. 5. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Ögel, Bahaeddin. (2014). *İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi: Orta Asya kaynak ve buluntularına göre*. 6. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ökmen, Müntekim. (1973). *Herodot Tarihi*. Remzi Kitabevi.
- Önkal, Hakkı. (1996). *Anadolu Selçuklu türbeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Özçelik, İsmail. (2019). "Türk Kültüründe Ev-Bark Kavramlarına Dair Bazı Tespitler". Ss. 41-53 içinde *Altay toplulukları: mesken ve mesken kültürü = Altay communities: dwellings and home culture, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) yayınları*. İstanbul: Türk Dünyası

Belediyeler Birliği.

Pigaryov, Yevgeniy Mihaylovich. (2019). *Selitrennoye Gorodilişçe İstoriya İssledovaniy Materialy i İssledovaniya po Arkheologii Povolzhya*. 11. Yoşkar-Ola.

Postică, Gheorghe, ve Valerii Kavruk. (2018). *Orheiul Vechi: Archeological Landscape*. Chişinău: publisher not identified.

Radlov, Wilhelm. (2008). *Türklük ve şamanlık*. İstanbul: Örgün Yayınevi.

Rubruquis, Guilelmus de, Peter Jackson, David Morgan, ve Zülal Kılıç. (2010). *Mengü Han'ın sarayına yolculuk 1253-1255*. 1. basım. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Rustamova, Muhlisahon. (2022). *Karahanlı devri mimarisi ve bezemeleri*. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları.

Şlapac, Mariana. (2019). “Considerații noi privind cetatea de piatră de la Orheiul Vechi”. 5-14.

Tabaldiev, Kubatbek, Kunbolot Akmatov, Aşık, ve K. Belek. (2019). “Rezultati arheologičeskikh raskopok na mavzolee Kök-Taş v polevom sezone 2017-2018 gg. v Kirgizistane.” *HarodıurpeıuzıııEıprazııı* (4 (21)):48-69.

Tezcan, Mehmet. (2012). “Hunlarda Defin Merasimi -359 Amida Kuşatması'ndaki Örneğe Göre-”. Ss. 43-63 içinde *Defin*. Kadıköy, İstanbul: Tarihi Kitabevi.

Üren, Umut. (2018). *Avrasya'nın bozkır halkları: Alanlar ve Aslar*. 1. baskı. Ankara: Akçağ Basım Yayım.

Vasilyev, Dimitriy Viktoroviç, Vladimir Grigoryeviç Rudakov, ve Emma Davidovna Zilivinskaya. (2012). “Polupodzemniye Pogrebalniye Sooruzheniya v Zolotoy Orde”. *Astrahanskiy Gosudarstvenniy Universitet, Izdatelskiy Dom* (no 1 (30)):14-21.

Yakubovskiy, Aleksandr Yuriyeviç. (1930). “Gorodishe Mizdahkan”. Ss. 551-81 içinde *Zapiski Kollegii Vostokovedov pri aziatskom muzee Akademii Nauk Soyuzu Sovyetskiy Sotsialisticheskikh Respublik*. C. 5. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

Zeleneyev, Yuriy Anatoliyeviç, ve Yevgeniy Mihaylovich Pigaryov. (2018). “Raboty Arkheologičeskoy Ekspeditsii na Selitrennom Gorodilişe v XXI v.” *Akademiya Nauk Respubliki Tataristan Mariyskiy Gosudarstvenniy Universitet* (No 4 (26)):235-47.

Zeleneyev, Yuriy Anatoliyeviç, ve Yevgeniy Mihaylovich Pigaryov. (2023). “Stroitelniye Materialy Mavzoleya No 1 Hanskogo Nekropolya u Pos. Lapas (Predvaritelniy Analiz)”. *Akademiya Nauk Respubliki Tataristan Mariyskiy Gosudarstvenniy Universitet* (No 4 (46)):8-20.

Zilivinskaya, Emma Davidovna. (2014). *Arhitektura Zolotoi Ordy Çast 1 Kultovoe Zoçestvo*. C. 1. Moskova-Kazan: İnstıtut Etnologii i Antropologii İm. N.N. Mikluho-Maklaya Ran İnstıtut Arheologii An Rt.

Zilivinskaya, Emma Davidovna, ed. (2015). *Madjar i Nijniy Culat: iz istorii Zolotoordynskih Gorodov Severnogo Kavkaza = Madzar and Lower Dzshulat: from the history of the Golden Horde towns of the North Caucasus*. Nalçik: Izdatelskiy Otdel KBIGI.

ЗЕМЛЯНЫЕ ПОГРЕБАЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

АННОТАЦИЯ

После смерти Чингисхана в 13 веке Хан Батый основал “Золотую Орду”, государство, которое существовало с 13 по 15 век и простиралось от реки Иртыш до бассейна рек Прут и Днестр. Это государство, известное как тюркско-монгольское образование, характеризовалось правящим классом, сохраняющим традицию, в то время как большинство населения состояло из различных тюркских племён. Со временем правящий класс ассимилировался в тюркскую культуру, и Золотая Орда официально стала признана как тюркское государство. Центральный административный регион государства находился в долине Волги (Итиль), исторически значимом месте, населённом тюркскими племенами.

Территория Золотой Орды, с центром управления в долине Волги, простиралась на запад до бассейна рек Прут и Днестр, на восток до Иртыша и включала такие регионы, как Хорезм, Крым и Кавказ, имеющие древнюю историю. Начиная с 4 века, на данной территории господствовали различные тюркские племена и государства, такие как гунны, турки, хазары, печенеги, кипчаки (половцы), болгары и Золотая Орда. Известно, что до принятия ислама тюркские племена массово переселялись из степей Центральной Азии в Европу. Процесс принятия ислама тюрками, традиции и религиозные взгляды различных народов, находившихся под управлением Золотой Орды как тюркско-монгольского государства, способствовали развитию различных архитектурных форм и декоративных техник на обширной территории государства.

Древние тюрки находились под влиянием таких религий, как буддизм, шаманизм, Ахура-Мазда и манихейство, что оказало воздействие на их погребальные обряды. Традиционные тюркские погребальные практики были тесно связаны с их пищевыми привычками и архитектурой жилищ, что прослеживается в традициях андроновских курганных погребений, а также в обычаях скифов и сарматов. Тюрки верили, что после смерти человек продолжит свою жизнь в могиле, как и в этом мире, и строили погребальные сооружения, в особенности курганы и мавзолеи, соответствующие данной вере, в виде домиков. С распространением ислама на территории Золотой Орды стали популярными мавзолеи и подземные погребальные сооружения. Термин "курган" использовался для обозначения погребального холма, и эта традиция продолжалась среди тюркских племен в течение длительного периода.

Подземные погребальные сооружения и погребальные обряды в долине Волги и на территории Золотой Орды признаются частью этого древнего культурного наследия. Мавзолеи, построенные в период Золотой Орды, включая подземные сооружения и гробницы, занимают важное место в архитектурной традиции этого государства. Анализ погребальных практик в Золотой Орде показывает богатый гобелен различных религиозных и исторических влияний. Несмотря на то, что ислам был официальной религией государства, сохранялось культурное разнообразие и традиционные практики.

Процесс принятия ислама тюрками, традиции различных народов, находившихся под властью Золотой Орды, а также религиозные взгляды и другие факторы, способствовали развитию архитектурных форм и декоративных техник на территории государства.

Эволюция архитектуры мавзолеев в период Золотой Орды, особенно подземных сооружений, представляет собой уникальный синтез тюркских и исламских архитектурных традиций. Распространенность подземных гробниц в районе Волги, в сравнении с другими регионами, подчеркивает их важность. Некоторые сооружения сохраняли свою традиционную форму с наземным куполом, в то время как другие полностью находились под землей. Образцы раннего перехода от курганов к мавзолеям можно увидеть на примерах таких памятников, как Кек-Таш и Сары-Тал, что свидетельствует о непрерывности погребальных традиций в регионе на протяжении истории.

Подземные мавзолеи Золотой Орды, как правило, строились из кирпича, имели куполообразную форму и квадратный план, и являлись важным примером поздних переходных форм от курганов к мавзолеям.

Ключевые слова: Золотая Орда, могила, подземелье, мавзолеей, курган

ON İKİ HAYVANLI TÜRK TAKVİMİ VE ÇUVAŞ KÜLTÜRÜNDEKİ İZLERİ

DURMUŞ ARIK*

Öz: Türkler çok eski zamanlardan itibaren takvimlerinde yılları belirlemede hayvan adlarından yararlanmışlardır. Türk kültüründe hayvanlara verilen önem ve hayvanlarla ilgili inanışlar Türklerin kullandığı takvime de yansımıştır. Türk kültüründe yılların hayvanlarla temsil edilmesi “on iki hayvanlı takvim”in oluşmasını sağlamıştır. Bu takvim, Türk topluluklarının eski zamanlardan bu yana en çok kullandıkları takvim sistemi olmuştur. Günümüzde hâlâ Türk kültüründe on iki hayvanlı takvimin kullanımı görülmekte, kimi Türk topluluklarında da bu takvimin etki ve izleri sürmektedir. Türk topluluklarında son zamanlarda bu takvim daha çok halk takvimi olarak anılmaktadır. Bu takvimde yer alan ve yılları belirten hayvanlar Türk toplulukları arasında bazı küçük farklılıklarla sırasıyla şu şekildedir: Sıçan/Fare, İnek, Pars, Tavşan, Ejder, Yılan, At, Koyun, Maymun, Tavuk, Köpek ve Domuz. Türklerde hayvan adlarıyla belirlenen bu yıllarla ilgili çeşitli inanışlar ya da kehanetler de ortaya çıkmıştır. Bu yılların; doğan çocuğun kişiliğini, karakterini ve geleceğini etkileyeceğine inanılmıştır. Bazı yıllar bahtlı veya kutlu, bazı yıllar ise zor yıllar ya da yokluk yılları olarak nitelendirilmiştir. Türk toplulukları kullandıkları bu takvimi zamanın şartlarına uyarak yabancı medeniyetlerdeki takvimle değiştirmişlerdir. Buna rağmen halk arasında on iki hayvanlı takvim yaşatılmış, en azından bu takvim Türk topluluklarının kültüründe etki ve izler bırakmıştır. Çuvaşların atalarının da eski zamanlarda diğer Türk toplulukları gibi aynı takvimi kullandığı anlaşılmaktadır. Günümüzde diğer pek çok Türk topluluğunda olduğu gibi, Çuvaşlar arasında da on iki hayvanlı takvimin etkilerinin ve izlerinin mevcut olduğu görülmektedir. Bu makalede genel olarak Türk kültüründe on iki hayvanlı takvim ve bu takvimin Çuvaş kültüründeki etki ve izleri incelenmiş, yakın zamanlara kadar diğer Türk topluluklarında olduğu gibi on iki hayvanlı takvimin Çuvaşlar arasında da kullanıldığı görülmüştür. Yıl adlarının Çuvaş Türkçesindeki karşılıkları ile diğer topluluklar arasındaki kullanımı arasında bir ortaklık söz konusudur. Bu ortaklık her bir yıl ile ilgili inanışlarda ve uygulamalarda da bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Bulgarlar, Çuvaşlar, Takvim, On İki Hayvanlı Takvim

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE, darik@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8544-0608

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 15.11.2024, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 10.12.2024)

Doi:10.47089/iuad.1585763

THE TURKIC TWELVE-ANIMAL CALENDAR AND ITS TRACES IN CHUVASH CULTURE

ABSTRACT: The Turks have used animal names in their calendars to designate years since ancient times. The significance attributed to animals and beliefs associated with them in Turkish culture are also reflected in the calendar used by the Turks. The representation of years through animals in Turkish culture led to the formation of the “Twelve Animal Calendar.” This calendar has been the most commonly used system among Turkic peoples from ancient times onward. Today, the use of the Twelve Animal Calendar is still observed in Turkic culture, and its influence and traces remain evident among some Turkic peoples. In recent times, this calendar has increasingly been referred to as the 'Folk Calendar' by Turkic peoples. The animals representing the years in this calendar, with slight variations across different Turkic peoples, are as follows: Rat, Ox, Leopard, Rabbit, Dragon, Snake, Horse, Sheep, Monkey, Rooster, Dog, and Pig. Among the Turkic people, various beliefs or prophecies have also emerged regarding the years designated by animal names. It was believed that these years influenced a child’s personality, character, and future. Some years were considered fortunate or auspicious, while others were regarded as challenging or lean years. Over time, Turkic peoples replaced this calendar with those of foreign civilizations, adapting to contemporary conditions. Nevertheless, the Twelve Animal Calendar has been preserved among the people, leaving its mark and influence on Turkic culture. It is understood that the ancestors of the Chuvash people also used the same calendar as other Turkic peoples in ancient times. Today, as with many other Turkic people, the influence and traces of the Twelve Animal Calendar are also identified among the Chuvashes who are one of the Turkic people. This article examines the Twelve Animal Calendar in general within Turkic culture, its influence and traces among the Chuvash people. It has been observed that, until recent times, the Twelve Animal Calendar, like in other Turkic communities, was also used among the Chuvashes. There is a similarity between the Chuvash Turkish equivalents of the year names and their use among other communities. This similarity is also present in beliefs and practices related to each year.

Keywords: Turks, Bulgarians, Chuvashes, Calendar, Twelve Animal Calendar

Giriş

Bir disiplin olarak tarih, olayları zaman ve mekâna bağlı olarak inceler. Bu bağlamda yapılan incelemelerde ortak bir zamandan söz edebilmek için zamanın ölçümünde de belli kuralların gözetilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Geçmişte toplumlar yaşanan olaylara, önemli hadiselerle nispet ederek bunlara zaman akışında bir yer vermiştir. Dinî geleneklerde hayatın normal akışı içinde kutsallık atfedilen zamanlar ortaya çıkmış, bu zamanlarda çeşitli anmalar, kutlamalar ya da bayramlar gerçekleştirilmiştir (Sarıkçıoğlu, 2002: 76-82; Ünal, 2008; Eroğlu, 2013: 211-229). Yazısız toplumlarda zamanla ilgili hesaplama daha çok rivayetlerle gerçekleşirken yazının bulunmasıyla, kültür ve medeniyetlerin gelişmesiyle zamanın ölçülmesi daha sistemli hâle gelmiştir. Çünkü takvimler, bir toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında önemli bir yer elde etmiştir.

Takvim kelimesi sözlüklerde “doğrultmak, düzeltmek; değerini belirlemek” anlamlarına gelir. Terim olarak ise “bir olayın belli bir başlangıca göre akıp giden

zaman içerisindeki yerini, boyutlarını verme ve bunu veren belge” demektir (Akgür, 2010: 487). İnsanlık tarihinde farklı medeniyetler güneş takvimleri, ay takvimleri, ay-güneş takvimleri, yıldız ve gezegen takvimleri gibi çeşitli takvimler kullanmıştır (Akgür, 1993: 59-84). On iki hayvanlı Türk takvimi, ay-güneş takvimleri arasında değerlendirilmektedir. Bu takvimin hangi tarihten itibaren kullanıldığı tam olarak bilinmemektedir. Bazin’e göre Eski Türkler bu takvimi 6. yüzyıldan itibaren Çinlilerden almışlardır (2011: 127). Ancak on iki hayvanlı takvimin gerçek mucidinin Türkler olduğu, Göktürk öncesi dönemlerde de Türkler tarafından kullanıldığı belirtilmektedir (Turan, 1941: 64). Her ne kadar bu takvimi Çinlilere (Roux, 2005: 83-85; Harva, 2014: 165), Yunanlılara (Harva, 2014: 166) bağlamak isteyen araştırmacılar varsa da Göktürlere bu takvimin Hunlardan intikal ettiği, hatta Hunlardan önce de Saka döneminde bu takvimin kullanıldığına dair verilere dikkat çekilmekte; (Durmuş, 2018: 386-390), Türklerin bu takvimin dünyanın en eski takvimi olduğu iddia edilmektedir (Mirşan, 2002: 222).

On iki hayvanlı takvimin belirgin olarak varlığına ve bu takvime göre yapılmış bazı ilk tarihlemelere Göktürk Kağanı İşbara’nın 584’te Çin İmparatoruna gönderdiği bir mektup ile Kül Tegin (ö.731) ve Bilge Kağan (683-734) yazılı taşlarında rastlanmıştır (Akgür, 1993: 65; Akgür, 2010: 489-490). Yukarıda da belirtildiği gibi kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Göktürklerde ve onlardan önce Sakalarda, Hunlarda, Avarlarda, Uygurlarda, Kırgızlarda ve diğer bazı Asya kavimlerinde bu takvimin kullanıldığına dair bilgi ve bulgular vardır.

Kaşgarlı Mahmut *Dîvânu Lüğâti’t-Türk* adlı eserinde bu takvime dair bazı bilgiler vermektedir (Kaşgarlı Mahmut, 2005: 172-173). Bu bilgilerin kaynağının Doğu Türkistan olduğu tahmin edilmektedir. Proto-Bulgarlarda, İdil (Volga) ve Tuna Bulgarlarında da bu takvimin kullanıldığı anlaşılmaktadır (Turan, 1941: 52; Tekin, 1987: 3-10).

Talat Tekin, İdil (Volga) Bulgarlarının yakın akrabası olan Tuna Bulgarları hakkında verdiği bilgiler arasında 7. yüzyıl başlarında Avar devletinin en doğu ucundaki Utigur Bulgarlarının başka bir Türk boyunun yönetimine girdiğini, Bulgar hanları listesinde İrnik’ten yüz elli yıl sonra, yani 603 yılında Ermi boyundan Gostun -Bizans kaynaklarında Organ-as- adlı bir şahsın vali sıfatıyla Bulgarların başına geçtiğini ve bu kişinin *domuz yılından* (603) *sığır yılına* kadar (605) valilik yaptığını, Gostun’dan sonra Bulgar tahtına geçen Kovrat veya Kuvrat’ın bir *sığır yılı* olan 605’ten bir *sığır yılı* olan 641’e kadar hanlık ve hükümdarlık ettiğini kaydetmiştir (Tekin, 1987: 3). Bulgar hanlarından Tervel’in 718’de ölümünden sonra onun yerine *at yılının* (718) sekizinci ayında (Eylül) Tvirem adlı bir hanın Bulgar tahtına geçtiğini, onun da 721 yılı temmuz ayına kadar üç yıl hükümdarlık ettiğini, Tvirem Han’dan sonra Bulgar tahtına *tavuk yılının* altıncı ayında, yani 721 yılının Temmuz’unda Sevar Han’ın geçtiğini bu hanın 736 yılına kadar 15 yıl hükümdarlık ettiğini aktarmıştır. Sevar Han’dan sonra ise Bulgar tahtına Kormisoş geçmiş, Kormisoş’un tahta çıkış yılı olarak 737 yılının Ekim ayına karşılık gelen *sığır yılının* dokuzuncu ayı tespit edilmiştir.

Kormisoş'tan sonra Bulgar tahtına geçen Sovineh ise bir *sığır yılı* olan 754'ten 760 yılına kadar hükümdarlık etmiştir (Tekin, 1987: 6). Tekin, Bulgar hanları listesinde adı geçen bir diğer hükümdar Umor'un tahta geçiş tarihinin 765 yılının mayıs ayına tekabül eden *yılan yılının* dördüncü ayı olduğunu kaydetmiştir (Tekin, 1987: 7).

Bulgar Hanlarından Boris döneminde 864 yılında Hıristiyanlık, Bulgar devletinin resmî dini olarak kabul edilmiştir (Fehér, 1984: 56-57; Emin, 2008).Kayıtlarda bu tarihin *it yılının* beşinci ayına tekabül ettiği belirtilmiştir (Tekin, 1987: 9-10).Bu bilgi, Bulgar hükümdarı Boris-Michael'in (852-889) yeğeni olan rahip Tudor Doksov'un, İskenderiyeli Aziz Athanasius'un vaazlarının çevirisine 907 yılında düştüğü; "Bu Boris *yeth' behti* yılında Bulgarları Hıristiyan yaptı." şeklindeki kısa bir notta vurgulanmıştır. Bu notta geçen *yeth'* kelimesi genel Türkçede *it, it*, Çuvaş Türkçesinde ise *yıtı, yıt* (it, köpek) kelimesi ile *behti* kelimesi ise sıra sayısı olan beşinci kelimesi ile izah edilmiştir (Tekin, 1987: 24-25).

Moğol İstilasası ile Türk kültürünün geniş alanlara yayılması on iki hayvanlı takvimin de geniş sahalara yayılmasını sağlamıştır. İslam'ı kabul eden Türk toplulukları arasında da on iki hayvanlı takvimin kullanıldığına dikkat çekilmiştir. Bu takvimin Azerbaycan'da ve Hazar ötesi Türkmenlerde varlığı, bununla bağlantılı olarak bazı geleneklerin yaşadığı belirtilmektedir (Turan, 1941: 47-61).Kırgızistan'ın Çin sınırına yakın eski mezarlıklarda 13-14. yüzyıllardan kalma, Süryânî yazısıyla yazılmış mezar taşlarının çoğu Süryânî dilinde, bazıları Türkçedir. Süryânî dilinde yazılan kitâbelerde gerek kişi adı gerekse on iki hayvanlı Türk takvimine ait yıl adları olarak birçok Türkçe kelime mevcuttur (Yüce, 2012: 41/495).

Osman Turan, bu takvimin en fazla yaygınlık kazandığı dönem olarak, Türk ve Moğolların en yüksek devirleri sayılan 8. ve 13. yüzyıllara dikkat çekmektedir. Geniş bir coğrafyada varlık gösteren Türk topluluklarında on iki hayvanlı takvim yüzyıllar boyunca kullanılmış, resmî kayıtlar ve tarihî hadiseler bu takvime göre tarihlendirilmiştir. Bu takvim bilinmeden Türk tarihinin belli dönemleri hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapılması mümkün olmamıştır. Modern dönemde de geniş bir coğrafyada varlığını sürdüren Türk toplulukları arasında ve onların kültürel etkileşime girdiği komşu topluluklarda on iki hayvanlı takvimin bilindiği ve kullanıldığı görülmektedir (Tavkul, 2007: 25-45).

Türk Kültüründe On İki Hayvanlı Takvim

Türk topluluklarının geçmişten günümüze kadar kullana geldikleri takvimlerden biri de on iki hayvanlı takvim olmuştur. Bu takvimde yıl sayılması bulunmamakta; yıllar, dönüşümlü olarak, on iki hayvan adıyla belirlenmektedir (Akgür, 1993: 65). On iki yıl olarak belirlenen bu takvimin her bir yılı belli bir hayvana nispet edilerek adlandırılmış, yıllar bu hayvanın adıyla anılmıştır. Türklerin konar-göçer bir hayat tarzına sahip olması, avcılık ve hayvancılıkla

uğraşması gibi nedenlerle yıl adlarına hayvan adlarının verildiği yaygın bir kanaattir.

Kaşgarlı Mahmut bu takvimle ilgili olarak Türklerin on iki değişik hayvanın adını yıllara vermek suretiyle on iki yıllık bir takvim yarattıklarını, çocuklarının yaşlarını, savaş tarihlerini ve daha birçok şeyi birbirini izleyen bu yıllar aracılığıyla hesapladıklarını belirtmektedir (Kaşgarlı Mahmut, 2005: 172-173). Kaşgarlı Mahmut bundan başka on iki hayvanlı takvim geleneğinin kökenine dair şu bilgileri vermektedir:

Türk halklarından biri, kendi saltanatından önce gerçekleşmiş bir savaşla ilgili bilgi ister ancak [vezirleri] savaşın yapıldığı tarih konusunda yanılırlar. Bunun üzerine tebaasına danışır. Kurultayda, 'biz bu tarihte nasıl yanıldıysak, bizden sonra gelenler de yanılacaklar. Öyleyse biz şimdi ayların ve göğün on iki burcunun sayısına tekabül eden on iki yıllık bir döngü yaratalım ve her yıla birer ad koyalım; böylece [yılları] hesaplama bundan böyle onların birbirlerini izleyişi takip edilerek yapılsın ve bu hepimiz için ölümsüz bir anıt olsun' der. Tebaası 'Siz nasıl isterseniz' der ve onu onaylar. Bunun üzerine Hakan ava çıkar. Vahşi hayvanların İla vadisine, buradaki büyük nehre doğru sürülmesini emreder. Bu vahşi hayvanları avlar, nehre doğru sıkıştırır ve suya düşmelerini sağlarlar. Yalnızca on iki değişik hayvan nehri geçmeyi başarır ve her birinin adı bir yıla verilir. Bu hayvanlardan birincisi sıçgan: faredir. Nehri ilk geçen hayvan olduğu için adı ilk yıla verilir ve yıl döngüsünün başlangıcı olur. *Sıçgan yılından* başlayarak nehirden çıkış sırasıyla hayvan yılları sıralanır: *Ud yılı*: Öküz yılı; *Bars yılı*: Pars yılı; *Tavışgan yılı*: Tavşan yılı; *Nag yılı*: Timsah yılı; *Yılan yılı*: Yılan yılı; *Yond yılı*: At yılı; *Qoy yılı*: Koyun yılı; *Beçin yılı*: Maymun Yılı; *Taqagu yılı*: Tavuk yılı; *İt yılı*: Köpek yılı; *Tonguz yılı*: Domuz yılı. Bu dizi *tonguza* varınca yine *sıçgandan* başlayarak hesaplama yapılır... Türkler bu yılların her birinde bir hikmet olduğuna inanır ve her biriyle ilgili bir kehanette bulunur. Örneğin *ud yılı* geldiğinde savaşlar çoğalacaktır, çünkü öküzler birbirleriyle vuruşup, toslaşır. *Taqagu yılında* yiyecek çok olur, ancak insanlar arasında karışıklık çıkar. Çünkü tavuğun yemi tahıl tanesidir, ama [taneyi bulabilmek için] her yanı eşeler ve birbirine karıştırır. *Nag yılı* ya da yılan yılı geldiğinde çok yağmur yağar, bolluk olur, kargaşa çıkar. Yani Türklerin her yıldan bir beklentisi vardır. (Kaşgarlı Mahmut, 2005: 173).

Hayvan adlarının yıl adlarına verilmesi ile ilgili Türk toplulukları arasında başka efsaneler de vardır. Bunlardan en yaygın olanı şöyledir:

Eskiden hayvanlar arasında 'kim yılı önce görürse, onun adı yıl adlarının ilki olsun' şeklinde bir şart öne sürülmüş. Bunu duyan deve 'Ben hayvanların hepsinden uzun ve iriyim, bu yüzden de yılı ilk ben görürüm, adım da yıl adlarının birincisi olur.' diye kibirlenmiş. Ama yılın görüleceği sıralarda sıçan devenin hörgücüne çıkıp deveden önce yılı görmüş. Yıl adlarının ilkinde de onun adı verilmiştir...(Biray, 2009: 675).

Benzer rivayet ve efsaneler Türkmenler, Kazaklar, Kırgızlar, Altaylar, Teleütler hatta Buryat-Moğollar arasında da tespit edilmektedir (Harva, 2014: 165; İsakov, 2013: 161-172).

Adları, Türk lehçelerine göre bazı değişiklikler sergilese de yıllara verilen hayvan adları örneğin Kırgızlarda sırasıyla şöyledir: 1- *Çıçgan*, 2- *Uy*, 3- *Colbors/Bars*, 4- *Koyon* (Tavşan), 5- *Lu*, 6- *Cılan*, 7- *Cılkı*, 8- *Koy*, 9- *Meçin/Maymıl*, 10- *Took*, 11- *İt*, 12- *Doñuz*. Kazaklarda, Türkmenlerde, hatta Taciklerde ve Moğol-Tatarlarda söyleniş biçimlerinde küçük farklılıklarla aynı ya da benzer adlarla bu yıl adları sıralanmaktadır (Biray, 2009: 675).

16. yüzyılda bir Kıpçak lehçesinden aktarıldığı düşünülen on iki hayvanlı takvimi anlatan küçük bir el yazmasında da yıl adları Kırgızlardakine benzer şekilde verilmiştir: *sıçan*, *sığır*, *pars*, *tavşan*, *timsah*, *yılan*, *koy*, *meçin*, *at*, *tavuk*, *it*, *domuz* (Balcı, 2010: 91).

Hakasların bu yıllara karşılık olarak *Küske* (Sıçan), *İnek*, *Tülgü* (Tilki), *Tozaan* (Boğa), *Kileski* (Kertenkele), *Cılan* (Yılan), *Çılghı* (At), *Toy* (Koyun), *Kişi* (Kişi, insan), *Kanah* (Tavuk), *Turna*, *Oski* (Keçi) adlarını kullandıkları tespit edilmiştir (Özkan, 2002: 149-159).

Hasan Ülker Türk kültür dairesi içinde yer alan ve Kuzey Kafkaslarda yaşayan Karaçay-Malkar Türklerinde kullanılan on iki hayvanlı takvimin yıl adlarını vermiş, burada kullanılan hayvan adlarının diğer Türk boylarında kullanılan takvimdeki adlarla bütünlük gösterdiğine dikkat çekmiştir. Buna göre kendi söyleyiş biçimlerine göre yıl adları şöyle sıralanmıştır: 1- *Çıçhan cıl* (Sıçan yılı), 2- *İynek cıl* (İnek yılı), 3- *Kaplan cıl* (Kaplan yılı), 4- *Koyan cıl* (Tavşan yılı), 5- *Çabak cıl* (Balık yılı), 6- *Cılan cıl* (Yılan yılı), 7- *At cıl* (At yılı), 8- *Koy cıl* (Koyun yılı), 9- *Maymun cıl* (Maymun Yılı), 10- *Kuş cıl* (Kuş yılı), 11- *İt cıl* (İt/Köpek yılı), 12- *Tonguz/Kaban cıl* (Domuz yılı) (Ülker, 1991: 57).

On iki hayvanlı takvim Museviliği inanç olarak benimsemiş Kırım Karailerinde şu adlarla kullanılmaktadır: 1- *Sıçkan* (Sıçan), 2- *Sığır*, 3- *Pars*, 4- *Koyın* (Tavşan), 5- *Uluv* (Ejder), 6- *Yılan* (Yılan), 7- *Yılı* (At), 8- *Koyun*, 9- *Meçi* (Maymun), 10- *Tavuk*, 11- *İt*, 12- *Kaban* (Domuz) (Arık, 2005: 38; Er, 2020: 9-27). Karailer bu takvime “Ulug Ata Sanavı (Ulu Ata Hesabı)” adı ile kültürlerinde anmaktadır (Süleymanov, 2013: 158-159).

Anlaşılan çeşitli Türk topluluklarında ve onların kullandığı lehçelerde bu adlar söyleniş biçimleriyle ya da küçük bazı değişikliklerle kültürde yerini almıştır. Anadolu veya Türkiye Türkçesinde bugünkü söyleyiş biçimiyle on iki hayvanlı takvim ise şöyle sıralanmaktadır: 1- *Sıçan*, 2- *Sığır*, 3- *Bars/Pars*, 4- *Tavşan*, 5- *Ejder*, 6- *Yılan*, 7- *At*, 8- *Koyun*, 9- *Maymun*, 10- *Tavuk*, 11- *İt*, 12- *Domuz* (Çay, 1999: 56-66; Rásonyi, 1993: 34).

Osman Turan *On İki Hayvanlı Türk Takvimi* adlı eserinde bununla ilgili halk şiirinden bir beyit paylaşmaktadır:

*Yılbaşı sıçkan, sığır, bars-u tavışkan, lu, yılan,
Yılkı, koy, biçin, tavuk, it-u tonguz boldu tamam*(Turan, 1941: 25).

M. Fahrettin Kırzioğlu, Osman Turan'ın eserinde Anadolu'da bu takvimin kullanışıyla ilgili bir bilgi vermediğinden hareketle Yukarı Kür ve Aras boyları ile Kars, Erzurum ve Çoruh çevresinde kullanılan halk takvimine ait derlediği bilgileri paylaşmıştır. Buna göre:

Kars, Erzurum ve Çoruh bölgelerinde yaşlı kimselerle 'Çoban Hesabı'nı esas tutarak aralarında devam ettiren köylüler, umumiyetle şunu anlatırlar: 'Her yıl, bir hayvanın üzerine kurulmuştur. Aydan, yıldızdan anlayan arif kimseler bu hesabı bilirler. Ve o yıl hangi hayvanın devri ise, ondan birisini tutup kurban keserler ki, uğurlu olsun. Kocakarı Hesabı da denilen bu hesabı, çobanlar daha çok bilip gözetmek mecburiyetindedirler. Bundan dolayı bu eski hesaba Çoban Hesabı da derler.

...Aylar gibi yıllar da 12 türdür ve bir 12 sene bittikten sonra sıra ile yeniden başlayıp devrolur.

Her yıl ayrı bir hayvanın üzerine kurulmuştur. 12 çeşit hayvan 12 yıla hükmeder. Eski seneler, *sıçan* yılından başlar, *donguz* (domuz) senesinde biter; sonra yine yeni baştan dolaşır. Bu hayvanların her biri bir seneye adını verir ve o seneye hükmeder. 12 hayvandan 6'sı insana yavukmuş (alışmış, ehli), 6'sı da canavardır. İnsanoğluna yavukmaz. Sıra ile bu hayvanlar: 1) Sıçan, 2) Öküz, 3) Kaplan, 4) Davşan, 5) Balık, 6) Yılan, 7) At, 8) Koyun, 9) Maymun, 10) Tavuk, 11) İt (Köpek), 12) Donguz (Domuz)'dur (Kırzioğlu, 1950: 170-171).

Fahrettin Kırzioğlu, Anadolu sahasında elde ettiği bilgilerde Altaylılarda olduğu gibi bir inanış ve anlayış bulunduğunu vurgular. Kırzioğlu Anadolu sahasında her bir yıla adını veren hayvanın o yıla hükmettiğini ve o yıl üzerinde etkili olduğunu, 12 hayvandan 6'sının insana yavuk (alışmış, ehli), 6'sının da canavar, yani İnsanoğluna yavukmaz ve yaban oluşuna dikkat çekmektedir. Ayrıca o, on iki hayvanlı takvimde yer alan hayvanların işaret ettiği yıllarla ilgili bazı inanışları dile getirmektedir. Onun verdiği bilgilere göre:

Her hayvanın kendine göre bir hasiyeti (doğası, tabiatı) olduğundan, buna göre onun hükmettiği senede bolluk-darlık, kavga-barış, sağlık-salgın ... olup olmayacağı bellidir. Mesela at yılında tahıl (hububat) bol olursa da meyve çok olmaz. Bütün bunlar sınıklı (tecrübe edilmiş) olduğundan hükmünü yürütür, hiç şaşmaz ve yanlış çıkmaz. Her senenin bir hususiyeti olduğundan, o yıl tahta çıkan padişahın, doğan çocuğun talihi önceden kestirilir, anlaşılır.(Kırzioğlu, 1950: 171).

Kimi araştırmacılar Anadolu'da, Doğu ve Güneydoğu aşiretlerinde yaşlıların ve çobanların on iki hayvanlı takvimi bildiklerini, Kurmanç topluluğundan Cemaldini ve Dilkhiri oymaklarından meydana gelen köyde de bu takvimin kullanılıyor olmasına dikkat çekmişlerdir (Çay, 1999: 60-61; Ögel vd. 1985: 125-

129). Anadolu’da çeşitli mimari eserlerde taş tezyinatında on iki hayvanlı takvim ile ilişkili tasvirler de bulunmuştur (Çabuk ve Eren, 2023: 333-338).

On iki hayvanlı takvimin ikinci ve beşinci yıl adları bazı Türk topluluklarında farklılık göstermektedir. Kaşgarlı’nın *öküz yılı* karşılığını verdiği *ud* yılına başka birçok kaynak veya Türk boyunda *sığır* ya da *inek* yılı denilmektedir. Beşinci hayvanın yerine ise *ejder*, *timsah*, *balık* ve *kertenkele* gibi birbirinden farklı hayvan adları kullanıldığı görülmektedir.

Ayşegül Sertkaya bu farklılıklara değinmiştir. Buna göre; yıl başı olan *sıçgan* yılı Karahanlı Türkçesi’nde aynı, Göktürk-Uygur Türkçesi’nde *küskü- küsgü* yılı şeklindedir. İkinci yıl olan *sığır* yılı Köktürk-Uygur ve Karahanlı Türkçesi takvimlerinde *ud* yılı olarak geçer. Yedinci yıl olan *yılkı* yılı Köktürk-Uygur ve Karahanlı Türkçesi takvimlerinde *yund-yunt* yılı olarak geçer. Sekizinci yıl olan *miçin* Köktürk-Uygur ve Karahanlı Türkçesi takvimlerinde *biçin* yani maymun yılı, dokuzuncu yıl olan *tavuk* yılı Köktürk-Uygur ve Karahanlı Türkçesi takvimlerinde *takagu* yılı olarak geçer. Dördüncü yıl olan *tavışgan* yılı ile onuncu yıl olan *tavuk* yılı Karahanlı Horezm Türkçesi’nde görülen üç noktalı *f* sesi ile ifade edilmiştir (Sertkaya, 2014: 393-394).

Bazı kaynaklarda ayların yarım ay hesabıyla yapıldığı dolayısıyla 24 ay hesaplandığı belirtilmekte veya ayların 12 ay olarak hesaplanıp bu ayların da hayvan adları ile anıldığına dair bilgiler verilmektedir. Ayların sıra sayısı ile anıldığı bilgisi de kaynaklarda yer almaktadır. Buna göre aylar şöyle sıralanmaktadır: *Aramay*, *İkinci Ay*, *Üçüncü Ay*, *Törtünç Ay*, *Beşinç Ay*, *Altınç Ay*, *Yitiniç Ay*, *Sekizinci Ay*, *Tokusınç Ay*, *Onunç Ay*, *Bir Yiğirminç Ay*, *Çakşaput Ay*. Bu bilgiler hakkında tartışmalar bulunmakta ise de Orhun Yazıtları ve Uygur Metinlerinden itibaren kullanılan ayların tamamıyla Türk kültürüne özgü adlarla anılan aylar olduğu anlaşılmaktadır (Turan, 1941: 30-32).

Türklerin eski zamanlardan beri birçok kavimde olduğu gibi daha sade ve kolay olduğunu düşünerek yılın aylarını, ayın gökyüzündeki hareketlerini dikkate alarak hesapladıkları anlaşılmaktadır. Tarihi kaynaklar Göktürklerde, Uygurlarda, Kırgızlarda hatta Sibiry’a da yaşayan Türk topluluklarında takvimde ayın hareketlerinin dikkate alındığının örnekleri gösterilmekte, Türk dilinde ve lehçelerinde “ay” anlamına gelen Arapça *kamer* ve *şehr* kelimesine ay denilmesi bu durumu desteklemektedir (Turan, 1941: 36). Yılın hesaplanmasında ayın hareketlerinin (*kameri* aylar) esas alınmasıyla gerçekleşen takvim uygulamasında, güneş takvimine göre bu ayda bazı düzenlemeler yapıldığı da bilinmektedir.

Türkler geçmişte 12 yıl hesabına göre günlük hayatlarını düzenlemişler, değerlendirmişlerdir. Ancak hangi yılı ya da olayı tarihin başlangıcı olarak kabul ettiklerine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Orhun Yazıtlarında tarihler sadece “*falan hayvan yılında, filan ayın falan gününde*” şeklinde verilmiş olması tarih bakımından çok da belirleyici kabul edilmemiştir. Yüksek bir medeni seviyede olmalarına rağmen Göktürklerde de Uygurlarda da mevcut kaynaklardaki bilgilere bakarak bu belirsizliğin çözülmüş olduğu söylenememektedir. On iki yılı

aşan değerlendirmeler için ne gibi bir yol izledikleri bilinmemektedir. Her ne kadar Kırgızlarda ve diğer bazı Türk topluluklarında bu ara zamanlara *müçöl/müçel* denildiği biliniyorsa da bunların bir sıralamasına da rastlanmamaktadır. Bütün bunlar bize tarihin başlangıcı hakkında tam olarak aydınlatıcı bilgilere sahip olmadığımızı ve kaynaklardaki bilgilere göre değişik hadiselere göndermeler yapılarak tarihlendirmeler yapıldığını göstermektedir (Turan, 1941: 38).

Tarihî kalıntılardan on iki hayvanlı takvime örnekler vermek gerekirse bilindiği gibi Türk dilinin en eski yazıtlarından Kül Tegin Anıtı “kaplumbağa” heykeli biçiminde mermer bir kaide üzerindedir. Kaplumbağa uzun ömrü ve sakin hareketleriyle Türkler için olgunluk ve bilgeliğin sembolü olmuştur (Seyis, 2021: 23). Kül Tegin Anıtı “*koyun yılının on yedisinde*” (Miladi takvimle 27 Şubat 731) ölen Bilge Kağan’ın kardeşi Kül Tegin’in anısına dikilmiştir (Tekin, 1998: 11). Türbesi, resimleri, heykelleri ve kitabe taşı “*maymun yılında*” bitirilmiştir (Tekin, 1998: 52-53). Bilge Kağanın cenaze töreni “*domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde*” (Miladi takvimle 22 Haziran 735) yapılmıştır (Tekin, 1998: 12).

11. ve 12. yüzyıllarda teşekkül etmiş olan ve Kırgızlar arasında yaşayan Manas Destanı’nda on iki hayvanlı takvimle ilgili bilgi ve ifadeler bulunmaktadır.

On iki hayvanlı takvim sistemi Kırgızlarda *cıl sürüü* (yıl sürmek), Kazaklarda *jıl sürüv* (yıl sürmek), Türkmenlerde *yıl övürmek* (yıl çevirmek) olarak anılır. Bu takvimin *müçö/müçel* adı verilen on iki yıllık devreden oluştuğu bilinmektedir. Türk topluluklarında yaş hesaplamaları bu sisteme göre yapılmıştır. *Müçe/müçel* sayımı 13 yaştan itibaren başlar. Ana rahminde geçen dokuz aylık süre bir yıl sayılır ve ilk *müçeye* eklenir. İlk *müçe* (*müçel*) 13, sonraki *müçe/müçeller* ise 12 yıl eklenerek hesaplanır. Bu dönemlerin her birine özel bazı adlar verilir. Birinci *müçe çagalık*/bebeklik müçesi (13 yaş), ikinci *müçe cahıllık*/çocukluk müçesi 25 yaş, üçüncü *müçe yiğitlik* müçesi (37 yaş), dördüncü *müçe orta yaş* müçesi (49 yaş), beşinci müçe *ak sakallık* müçesi (61 yaş), *gartanlık/ilk yaşlılık* müçesi (73 yaş), yedinci *müçe* ise *karılık/yaşlılık* müçesidir (Bıray, 2009: 673).

Çuvaşların tarihte sıkı ilişkilerinin bulunduğu ve günümüzde Çuvaşlara komşu olan cumhuriyetlerde yaşayan Tatarlar ve Başkurlarda da on iki hayvanlı takvim ile ilgili bilgiler tespit edilmektedir (Salihov, 2019: 189-203). İdil-Ural Tatarları arasında on iki hayvanlı takvimden 20. yüzyılın başlarına kadar yararlanıldığı, yaşlı Tatarların yılın verimliliği hakkında değerlendirmelerde bulunduğu aktarılmaktadır. Bu bağlamda Tatarlar arasında sözlü kültürde yer alan “*Koyun yılı ağır, tavşan yılı açlık olur.*” atasözü, bu yılların özelliklerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Dimitriyev, 1995: 152). P. P. Fokin on iki hayvanlı takvimi Tatarların yanı sıra Başkurların da kullandığı bilgisini paylaşmaktadır (Fokin, 1990: 124). Gamirzan M. Davletshin ise eski Türklerde, Tatarlarda, Çuvaşlarda, Karaçay-Balkarlarda ve Moğollarda kullanılan on iki hayvanlı takvimin yıl adlarını karşılaştırmakta, benzerlikleri ve ortaklıkları göstermektedir (Davletshin, 2015: 207-208).

Genel olarak on iki hayvanlı takvim ile rûmî, hicrî veya miladî takvimlerin ilişkisi ve hesaplanmasına dair bazı zorluklar ya da belirsizlikler söz konusudur. Ancak dikkat çekici durum, başka medeniyetlerle karşılaşma ve onlarla etkileşimin bir neticesi olarak çeşitli tarih başlangıçları dikkate alınmış olsa da Türk topluluklarında kullanılan bu takvimde yılların ardışıklığı hiçbir zaman değişikliğe uğramamıştır (Turan, 1941: 41).

On İki Hayvanlı Takvimle İlgili İnanışlar

On iki hayvanlı takvimle ilgili her bir yıl ve bu yılda doğanların karakter özelliklerine dair çeşitli inanışlar ve anlayışlar vardır. Bu inanış ve anlayışlar belki de tarihî tecrübelerle ortaya çıkmıştır; halkın gözlemleri, bilgeliği, pratik zekâsı, isabetli tespitleri ve yılların süzgecinden geçen değerlendirmeleri bunda etkili olmuş denebilir. Osmanlı döneminde ortaya çıkmış bazı Türkçe eserlerde (Boyraz, 2010: 148-167), aynı zamanda Türkistan'da varlığını sürdüren Türk topluluklarında günümüzde dahi on iki hayvanlı takvimde yılın değişeceği, yeni yılın başlayacağı tarihlerde basın ve yayında bu konularla ilgili karakter analizleri yapan bilgiler paylaşılmakta, bu bilgilerde hem o yıla ilgili hem de o yıla adını veren yılda doğanların karakteristik özellikleriyle ilgili değerlendirmelere yer verilmektedir. Bir fikir vermesi bakımından örneğin; on iki hayvanlı takvimin ilk yılı çıkan/sıçan yılının ve bu yılda doğanların ortak karakteristiği hakkında verilen bilgiler şöyledir:

Bu yılda doğanlar eşine az rastlanan hareketli insanlardır. Konuşmalarıyla başkalarının takdirini üzerlerine çekebilirler. Yüzlerce kilometrelik uzaklıktaki bir olaydan anında haberdar olurlar. İşleri yolunda gider ve sezgileri güçlüdür. Uykuyu her zaman çok severler. Bazen gece vakti kalkıp uykularını açıp oturmayı da severler. Belirsiz işleri araştırma, sonucunu tahmin etme gibi meraklara sahiptirler. Güçlerini sınyacakları olaylara karışmaktan çekinmezler, tam tersine bundan zevk alırlar. Ellerinden gelmeyecek işlere de girişirler. Onlardan iyi ve inaçlı bir dost olur. Kötü işlerden kaçmaya gayret ederler. Gece doğanlar, gündüz doğanlara nazaran daha çeviktirler. Gündüz dünyaya gelenler ise çok pasaklı ve pısrık olurlar. (Biray, 2009: 678 vd.).

Türk kültüründe yılların her birinin farklı özellikleri olduğu kabul edilir. Ayşegül Sertkaya Moskova Devlet Arşivi, Eski Eserler, Fonds N 181, 1448'de kayıtlı 224 varaktan oluşan bir mecmuanın 64b-67b varakları arasında bulunan on iki hayvanlı takvimin on iki yılının özelliklerini anlatan bir sânameyi incelemiştir. Sânamede hem bu yıllarda doğanların karakteristik özellikleri hem de yılın genel özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre *sıçan yılında* doğan erkek veya kız çocuğu anlayışlı ve bilici olacaktır. *Sığır yılında* doğanlar oynayan, gülen kişilere fayda sağlayacaktır. *Pars yılında* doğanlar güzel ve kısmetli, *tavşan yılında* doğanlar, akıllı ve faziletli, *evren yılında* (*lu yılı*) doğanların akli az olacağı, *yılan yılında* doğanların bey katında durmayı sevecekleri, *at yılında* doğanların yüz kılıklı ve beylere hürmetli olacağı, *koyun yılında* doğanların

faziletli, ancak bunların düşmanlarının çok olacağı, *maymun*, *tavuk*, *it* ve *domuz* yılında doğanların ise genel olarak faziletli, iyi, kutlu kişiler olacakları ifade edilmiştir (Sertkaya, 2014: 395-397).

Sâlnamede her bir yılın özelliği hakkında da bilgiler verilmiştir. Buna göre *sıçan yılı* iyilik olacak, hasta çok olacak, sonunda sağlığına kavuşacaktır. Yağmur çok yağacak, bolluk, amanlık ve eminlik olacaktır. *Sığır yılı* hastalık çok, meyveler az, kış sert, sığırlar hasta olacaktır. *Pars* yılında kış çabuk gelecek, her yerde kış sert geçecek, zahitler, kadılar ölecek, yiyecek çok ve bolluk olacaktır. *Tavşan* yılında nimet ve sular çok olacak, kış hoş geçecek, her yerde savaşlar olacak, zahitler, kadılar, müftü, molla ve meşayih çok ölecektir. *Evren* yılında yağmur çok olacak, kadınlar hastalanacaktır. *Yılan* yılında soğuklar ve ekinler çok olacak, sığırlara kıran girecektir. *At* yılında savaşlar ve soğuklar olacak, ekinler soğuktan zarar görecek, birçok yaşlının ölümü gerçekleşecektir. *Koyun* yılında soğuklar çok olacak, kış hoş geçecek, bununla birlikte ekinler iyi olacak, insanlar iyi işlerde hırslı olacaktır. *Maymun yılı* yağmursuz ve kurak geçecek, kadınların tehlikesi olacak, erkek çocuklara hastalık gelecek, nihayeti iyi olacak, yaşlılar bu yılda zorlanacaktır. *Tavuk* yılında bolluk olacak, ancak her yerde buğday az olacak, kış uzun geçecek, soğuklar sert olacaktır. *İt* yılında yiyecek değerli olacak, soğuklar olacak, halk arasında hastalık artacaktır. Son olarak *domuz* yılında ise erkek çocuklara hastalık gelecek, ancak sonu iyi olacak. Yiyecekler çok ve kış sert olacaktır. Beylere korku gelecek ve sancaklara köç/küç gelecektir. Bütün bu bilgilerden sonra da Allah bilir, ya da doğrusunu Allah bilir notu düşülmüştür (Sertkaya, 2014: 395-397).

16. yüzyıl müelliflerinden Firdevs-i Rumi'nin *Tali-i Mevlûd* adlı eserinde de on iki hayvanlı takvimin her bir yılı ve bu yıllarda doğan kişilerin özellikleri hakkında bilgiler verdiği tespit edilmiştir (Büke, 2016: 66-74).

Mefkure Mollava şark kavimlerinden geçen bazı Bulgar ad ve soyadları ile ilgili yaptığı araştırmada *Çıçkan* adının Oyrotlarda, Tuvalarda, Altaylarda çocuklara verilen bir ad olarak rastlandığını, eskiden bunun on iki hayvanlı takvimin birinci yılının adı olarak kullanıldığını, o yılda doğan çocuklara *çıçkan* adının verildiğini belirtmiştir. Buna ek olarak domuz yılında doğanlara, domuz yılı tehlikeli bir yıl sayıldığından Domuz adının verilmediğine de dikkat çekmiştir (Mollava, 1976: 326).

Kazaklar arasında “yılan yılında sıcak olur, at yılında vuruş (kavga) olur, koyun yılında bereket olur” inancı ve anlayışı vardır (Özkan, 2002: 151).

Tatar Türklerine ait anlatılarda inek yılı zahmetli bir yıl olarak bilinir. O yıl kış çetin geçer, ürünler az olur, inekler hastalanır. Ancak bu yılda doğan çocuklar merhametli ve vatansever olurlar (Kalafat, 2012: 68). Yine Tatar Türklerindeki inanışa göre at yılında çok savaş olacak, geçim zorlaşacak, yaşlılardan ölenlerin sayısı artacak, bu yılda doğan çocuklar ise sert tabiatlı olacaklardır (Kalafat, 2012: 82).

On iki hayvanlı takvimin yıllara göre genel özellikleri hakkında başka tespit ve değerlendirmeler de yapılmıştır. Bu bağlamda sıçan (*sıçgan*) yıllarında kışın salgın olur, yazları ise yağmurlu geçer. Bu yıllarda sıçanlar çok olur. Yılın ortalarına kadar halk arasında ferahlık ve zenginlik olur. Sonbaharda ise ülkeler arasında fitne başlar. Öküz (*ud*) yıllarında gök gürültülü yağmurlar, yıldırımlar olur. Kışları tipi ve kar yağışıyla birlikte uzun sürer. Her çeşit meyve bol olur. Pars (*bars*) yılları, yazın afetler oluşur, denizler fırtınalı olur. Adaletsiz işler, halk arasında düşmanlık, ülkeler arasında da geçimsizlikler artar. Tavşan (*tavişgan*) yıllarında yaz ve kışlar yumuşak geçer, bolluk ve bereket olur. Halk arasında rahatlık ve huzur egemen olur. Timsah (*nag*) yıllarında kışları tipi ve kar çok olur, bu yüzden ağaçları soğuk çarpar. Yazları da yağmurlar fazladır. Halk arasında düşmanlık ve çatışmalar artar. Yılan yıllarında kışları kar, yazları da yağmur az yağar. Kıtık, açlık ve pahalılık olur. Halk arasında kaygı artar. At (*yund, yilkı*) yıllarında kışları kar az yağar, yazın hava ılık ve yağmurlu geçer. Meyve ve yiyeceklerde bolluk olur. Ülkeler arasında çatışmalar ortaya çıkar. Hayvanlara ise hastalıklar bulaşır. Koyun (*koy*) yıllarında kış soğuk ve uzun, yazları sıcak geçer. Halk arasında refah, zenginlik ve rahatlık egemen olur. Ülkeler arasında ise savaş başlar ancak barışın egemen olması uzun sürmez. Denizlerde ve gemilerde ise felaketler yaşanır. Maymun (*biçin*) yılları kışın karlı, yazın çok yağmurlu geçer. Halk arasında düşmanlıklar meydana gelir. İnsanlar, develer ve atlar hastalığa yakalanır. Tavuk (*takagu*) yıllarında kış karlı, soğuk, yaz yağmurlu ve sıcak geçer, buğday ve çeşitli meyvelerde bolluk olur. Köpek (*it*) yıllarında kış yumuşak, yazlar az yağmurlu geçer. Buğday az olduğundan fiyatı yüksektir, meyveler ise çok olduğundan ucuzdur. Halk arasında ölümler artar. Domuz (*tonuz*) yıllarında kış uzun ve soğuk, yaz yağmurlu geçer. Buğday çok ve ucuzdur. Ülkeler arasında savaş ve çatışmalar olur. Halk arasında geçimsizlik vardır, çeşitli afetler meydana gelir (Tezcan Aksu, 2018: 386-387).

Türk takviminde yılın başlangıcı olarak 21 Mart'ın kabul edilmesi yaygın bir kanaattir (Baykara, 2007: 7; Hey'et, 2000: 157-159). Buna bağlı olarak özellikle yeni yılın başlangıcı sayılan bahar bayramı Nevruz ya da Yeni Gün'de (21 Mart) Türk toplulukları baharı karşılar, kışın sonunda ve baharın ilk günlerinde bayram yapar. Bahar Bayramı olarak da anılan Nevruz'a özgü Türk kültüründe ve geleneğindeki çeşitli inanış ve uygulamalar dikkat çeker. Kışın bitişi, baharın gelişi ile çevrede, evlerde temizlik yapmak, at yarışları, güreş, urgan çekme gibi çeşitli oyunlar ve eğlenceler düzenlemek, bu günlere özgü yemekler hazırlamak, dileklerde bulunmak dikkat çeken uygulamalardandır (Çay, 1999; Erdem, 1999: 169-176). Yılın değişimiyle başlayan baharın gelişi aynı zamanda dualarla da karşılanır. Her bir yılın başlangıcında ölmüş atalar hatırlanır, Kur'an okunur, bütün milletin ve ailelerin huzuru, dostluk, barış, sağlık, huzur, bolluk ve bereket için dualar edilir. Kırgızlar arasında nevrüzde yapılan bir dua şöyledir:

*Alas, alas, alas,
Ar baleeden kalas,
Aydan aman, cıldan esen bololu.*

*Cakşılıktı Tengir berdi.
Oroobuz danga tolsun!
Oozubuz nanga tolsun!*

Türkiye Türkçesine aktarımı şöyledir:

Alas, alas, alas,
Her beladan kurtuluş,
Daima sağ-salim olalım.
İyiliği Tanrı verdi,
Ambarımız buğdayla dolsun!
Ağzımız ekmekle dolsun!(Temür, 2010: 314).

Karaçay-Malkar Türklerine ait olan bu dualardan biri ise Türkiye Türkçesinde şöyledir:

Yazımız yağışlı olsun,
Güzümüz güneşli olsun,
Kışımız karlı olsun.
Ağullar koyun dolu olsun,
Kovanlar bal dolu olsun,
Ambarlar tahıldan dolsun,
Yiyeceğimiz bol olsun,
Yazımız nasipli (kısmetli) olsun (Ülker, 1991: 59).

Dualar yalnızca Nevruz'da yeni yılın başlamasına özgü değildir. Hasan Ülker, Kuzey Kafkasya'da Naçık şehrinde Malkar Türklerinin neşrettiği *Töre* adlı aylık dergide yer alan *Koy cıl algışını* (Koyun yılının duası) Karaçay-Malkar ve Türkiye Türkçesi ile paylaşmıştır (Ülker, 1991: 58-59). Dua metninde uğur, bolluk, bereket, kutluluk dileğinde bulunulmakta, yeni toyların kurulması, oğulların, kızların olması bunun yanında sağlık ve mutluluk istenmektedir (Ülker, 1991: 58-59).

On iki hayvanlı takvimin her bir yılı ile ilgili inanışlar olduğu gibi altışar yıllık devrelerle ilgili inanışlar da vardır.

Altaylılarda altı yıl zor, altı yıl kolay sayılır. Zor yıllar; *inek, yılan, maymun (meçin), tavuk, köpek* ve *domuz yılı*dir. Kolay yıllar ise; *sıçan, pars, tavşan, ejderha, at* ve *koyun yılları*dır. Tespit edilen bilgilere göre bu yıllardan bazıları ile ilgili Altaylılar arasındaki inanışlar şöyledir: Sıçan yılında doğmuş olanlar mutlu olur, ömrü boyunca çok sayıda hayvanı olur. *Tavşan yılı* insanlar için hafif ve yumuşak geçer. Zor yıllar arasında sayılan *inek yılı*nin kışı ağır geçer, hayvanlar ölür. *Meçin yılı* da *domuz yılı* da zor yıllardandır. Bu yılda çok insan ve hayvan ölür, bu yıllar iyi geçmez (Karunovskaya, 2010: 801).

Altaylılara göre her insan ömrünün 13. 25. ve 37. yaşında, yani 1. 2. ve 3. devresinde hastalık ve ölüm tehlikesi atlatır. Bu yıllarda özellikle çok dikkatli

olmak gerekir. İnsan, bu üç devreyi hayırlısıyla atlatırsa ölünceye kadar rahatça yaşayabilir. Bunun yanında herkes doğduğu yılın hayvanını iyi bilmeli ve unutmamalıdır. Ayrıca bu hayvanı diğerlerine göre daha fazla sevmeli, ona çok iyi davranmalıdır. Bu hayvanı öldürmek, canını (*maldın tını*) almak yasaktır. Eğer bir ailede ev sahibi *koyun yılında* doğmuşsa koyun kesmek gerektiğinde bu eylemi başka birine yaptırtmalıdır ve *koyun yılında* doğmuş kişi hayvan can verdikten sonra ancak onu parçalayabilir. *İt/köpek yılı* doğup da iti/köpeği dayak ve açlıktan korumayan insanın çok zor ve kötü bir ömrü olacağına inanılır. Bu gibi hayvan korumaları tüm hayvanlara karşı uygulanmalıdır. Ancak *meçin* (maymun) *yılı* doğmuş olanların yeryüzündeki tüm hayvanları öldürebileceği, bunun günah ya da kötü olmayacağı, çünkü onların gökyüzünde yıldızlarının bulunduğuna inanılmıştır (Karunovskaya, 2010: 802).

Osman Turan'ın verdiği bilgilerden, kişinin doğduğu yılın ait olduğu hayvanı öldüremeyeceği ile ilgili inanışın Kazaklarda da tespit edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Turan, araştırmaları sırasında Taşkentli bir kişiden bilgi almıştır. Bilgi veren kişi; *it yılında* doğan kişinin, *it yılında* doğduğunu söylemediğini, onun yerine -belki de örtmece- *kara geyik yılında* doğdum diyeceğini; bundan da herkesin onun *it yılında* doğduğunu anladığını; domuzun da adının söylenmediğini, fakat diğer hayvanların adının gizlenmediğini belirtmiştir (Turan, 1941: 81).

Osman Turan, Marco Polo'nun aktardığı bir bilgiyi de paylaşmaktadır:

Bir Tatar ne vakit doğduğu sorulunca o mesela, arslan (pars yerine kullanıyor) doğdum, der; babaları çocuklarının doğum yıllarını kaydedeler, bir kimse hangi hayvan yılında doğduğunu bilmekle mükelleftir; zira bu onun hayatı üzerinde esrarengiz bir tesir icra eder diye inanılır. (Turan, 1941: 82).

Bu bilgiler Türk toplulukları arasında genel olarak on iki hayvanlı takvim yılı ile ilgili çeşitli inanışların ortaya çıktığını, bu inanışlara göre kişilerin bazı çekincelerinin ya da uygulamalarının bulunduğunu göstermektedir. Altaylılarda ya da Anadolu Türklerinde tespit edildiği gibi özellikle on iki hayvanlı takvimin altı ayının zor, altı ayının kolay yıllar olacağına, kişinin içinde doğduğu yılı bilerek o hayvanla ilgili bazı kaçınmalara dikkat etmesi gerektiğine, takvim ayının insan karakterini etkilediğine ya da belirlediğine, her insan ömrünün 13. 25. ve 37. yaşında, yani 1. 2. ve 3. devresinde hastalık ve ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kalacağına inanılması gibi özellikler Kırgızlarda, Kazaklarda, Türkmenlerde ya da hemen hemen diğer bütün Türk topluluklarında bulunmaktadır.

Çuvaşlarda On İki Hayvanlı Takvim

Çuvaşların dili, tarihi ve sahip olduğu pek çok kültür özelliği onların eski ve köklü bir Türk topluluğu olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda tarihte Bulgarlar bir Türk topluluğu olarak; Tuna Bulgarları ve İdil (Volga) Bulgarları şeklinde iki farklı bölgede büyük devletler kurmuşlardır (Ögel, 1979: 155-159; Rásonyi,

1993: 88-95;). Çuvaşlar, İdil Bulgarlarının günümüzdeki bakiyeleri olarak anılmakta ve değerlendirilmektedir.

Bahaeddin Ögel, Bulgarların, günümüzdeki Bulgaristan'a geldikten sonra yavaş yavaş Hıristiyanlaşmaya başladıklarına, ancak eski yurtlarından getirdikleri pek çok inanç ve uygulamayı da kolay kolay bırakmadıklarına vurgu yapmıştır (Ögel, 1979: 157). Osman Turan, devlet teşkilatı, hükümdarlık anlayışı gibi birçok Türk geleneği ile on iki hayvanlı takvimin diğer bazı Türk toplulukları yanında Tuna Bulgarları tarafından kullanılmasının da Türk medeniyet tarihi bakımından önemli bir hadise olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca o, yıl adlarının Çuvaş Türkçesi ile ilişkisini vurgulamıştır (Turan, 1941: 52). Bunun yanında tarihî süreçte birçok kavim tarafından bu takvimin kullanıldığı örneklerini gösteren Turan; "*Takvimin Yakutlarla Çuvaşlar arasında mevcut olup olmadığı hakkında bir kayda tesadüf edemedim. Eğer bugün, Türklerin birer kolu olan bu kavimlerde yaşamıyorsa terkedilmiş olması melhuzdur.*" (Turan, 1941: 61) diyerek o zamanki tespit ve düşüncesini paylaşmıştır.

Talat Tekin *Tuna Bulgarları ve Dilleri* hakkında yazdığı eserde Tuna Bulgarları arasında on iki hayvanlı takvimin kullanıldığına dair şu bilgileri vermektedir:

Bulgar Hanları listesinde her hükümdarın tahta çıkış yılını belirten ve iki kelimedenden oluşan Proto-Bulgarca, daha doğrusu Tuna Bulgarcası, ibarelerin ilk kelimesi on iki hayvanlı Türk-Bulgar takviminin yıllarından birini gösteren bir hayvan adı, ikinci kelime ise o yılın ayını belirten bir sıra sayıdır. Listede geçen Tuna Bulgarcası hayvan adları şunlardır: *dilom* 'yılan', *doh* 's domuz', *şegor* 'sığır', *vereni* 'ejder', *tekou* 'teke', *dvan* 'at', *toh* 'tavuk' ve *somor* 'sıçan'. Ayları gösteren Tuna Bulgarcası sıra sayıları ise şunlardır: *veçem* 'üçüncü', *toutom* 'dördüncü', *altom* 'altıncı', *çitem* 'yedinci', *şehem* 'sekizinci', *tvirem* / *tvirim* 'dokuzuncu' ve *alem* 'sonra gelen', yani on birinci (Tekin, 1987: 13).

Tekin, bu bilgiler yanında on iki hayvanlı Türk-Bulgar takvimindeki hem yıl adlarının açıklamalarına hem de sıra sayıları olarak kullanılan ay adlarının açıklamasına söz konusu eserinde geniş bir şekilde yer vermiş, Tuna Bulgar Hanları listesinde geçen ve on iki hayvanlı eski Türk-Bulgar takvimindeki yılları gösteren hayvan adlarının *Somor* (Sıçan), *Şegor* (Sığır), *Vereni* (Ejderha), *Dilom* (Yılan), *Dvan* (At), *Tekou* (Koyun), *Toh* (Tavuk), *Yethi* (Köpek/İt), *Doh* (Domuz) olarak yalnızca dokuz tanesini tespit edebildiğini belirtmiştir (Tekin, 1987: 14-23).

L. Bazin *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri* adlı monografisinde "Bulgarlar'ın Kronolojik Kalıntıları" (2011: 450-496) başlıklı bölüm altında bu takvimin Çuvaşların arasında kullanımını tarihsel bir bakış açısıyla değerlendirmiştir.

Yapılan araştırmalar ve kaynaklarda yer alan bilgiler on iki hayvanlı takvimin Tuna Bulgarlarına yakın akraba sayılan İdil (Volga) Bulgarları tarafından da

kullanıldığını göstermektedir. V. D. Dimitriyev İdil (Volga) Bulgarlarında metal aynalar üzerinde Pars, Tavşan, İt/Köpek, Sıçan gibi hayvan figürlerinin bulunmasından hareketle on iki hayvanlı takvimi kullanıyor olduklarına dikkat çekmektedir (Dimitriyev, 1995: 152). Buna ek olarak İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde: “Onlar köpeklerin ulumasını uğura yorarlar, sevinirler, ‘bu sene bolluk, bereket, sulh yılı olacak’ derler.” (İbn Fadlan, 2010: 28) ifadesini, İdil Bulgarlarının on iki hayvanlı takvimi kullandıklarının bir göstergesi olarak değerlendirmektedir (Dimitriyev, 1995: 152).

Çuvaşistan’da takvimle ilgili yapılan araştırmalar; “Çuvaşlar Türk halkıdır.” diyerek söze başlamakta, dolayısıyla Çuvaşların atalarının da eski zamanlarda diğer Türk toplulukları gibi on iki hayvanlı takvimi kullandığını, 10. yüzyıldan itibaren Müslüman toplumların kullandığı takvimden etkilendiğini, 16. yüzyılda ise bu takvimin yerini Çuvaşlarda Jülyen Takvimi’nin aldığını, bundan dolayı eski takvimlerin Çuvaşlar arasında unutulduğunu dile getirmektedir. Bununla birlikte 20. yüzyılda bile yaşlı Çuvaşlardan, bu takvimi bilenlerin ve kullananların olduğu da vurgulanmaktadır. On iki hayvanlı takvimin orta İdil bölgesinde 5. yüzyıl gibi erken bir tarihte Hunlardan getirilmiş olabileceği varsayılmaktadır. Ancak Çuvaşların bu takvimi Bulgar atalarından aldığı da düşünülmektedir (Dimitriyev, 1995: 149).

Çuvaşlarda on iki hayvanlı takvim, kendi söyleyiş biçimleri ile şu adlarla anılmaktadır:1. *Kuşakkayık* (Sıçan), 2. *İne* (İnek), 3. *Parıs* (Pars), 4. *Mulkaç* (Tavşan), 5. *Arıslan* (Arslan), 6. *Şilen* (Yılan), 7. *Ut* (At), 8. *Surih* (Koyun), 9. *PiŞin* (Maymun), 10. *Çih* (Tavuk), 11. *Yutı* (İt, Köpek), 12. *Sısna* (Domuz) (Dimitriyev, 1995: 152).

Genel olarak on iki hayvanlı takvimde bu yıllara adını veren hayvan adlarının Türk kültüründe, hangi yılda dünyaya geldiyse ona göre çocukların geleceği ve karakteri üzerinde etkili olacağına inanılmıştır. Çuvaşlar da bu inanışların yanında diğer Türk topluluklarında olduğu gibi her bir hayvan adıyla anılan yıllara ilgili çeşitli inanışlara sahip olmuşlardır. Tespit edilen bilgilere göre sırasıyla yıllara atfedilen özellikler ve inanışlar şöyledir:

1. *Kuşakkayık* (Sıçan): *tutlih* (bereketli, verimli), 2. *İne* (İnek): *savinış* (sevinç), 3. *Parıs* (Pars): *Şapışu* (kavga/dövüş/vuruşma/çatışma), 4. *Mulkaç* (Tavşan): *hıruşı* (dehşetli, korkulu), 5. *Arıslan* (Arslan): *tiniŞsir* (huzursuz, rahatsız, barışçıl olmayan), 6. *Şilen* (Yılan): *hura, sivi* (kara, soğuk), 7. *Ut* (At): *vırşı* (savaş), 8. *Surih* (Koyun): *Şapla tır* (şöyle böyle), 9. *PiŞin* (Maymun): *turı pulat* (tahıl bereketli olur, bereketli, verimli), 10. *Çih* (Tavuk): *tutlih* (bereketli, verimli), 11. *Yutı* (İt, Köpek): *hura Şırla* (bolluk, bereket, sulh), 12. *Sısna* (Domuz): *vışlıh* (açlık, kıtlık, yokluk) (Fokin, 1990: 124; Dimitriyev, 1995: 152).

Çuvaşlar arasında on iki hayvanlı takvimle ilgili inanış ve değerlendirmeler her ne kadar böyle ise de bazı yıllar bu belirtilenden farklı bir özellikte; yani bolluk ve bereket ile yorumlanan 1. yıl *sıçan yılı* (*Kuşakkayık*) ve 10. yıl *tavuk*

yılı(Çih) karşımıza açlık ya da bolluk ve bereketin olmadığı bir yıl olarak da çıkabilmiş, bu yılda sıkıntılar yaşanabilmiştir(Dimitriyev, 1995: 152).

On iki hayvanlı takvimde yılları belirlemek için neden belli hayvanların adının seçildiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak Çuvaşlar sıçan ya da fareyi söylenmesi kendi inanışlarına göre uygun olmayan Şışı (fare, sıçan) adı yerine “kayık” (kuş) olarak adlandırır. Çuvaşlar arasında diğer bazı hayvanlarla ilgili başka inanışlar da vardır. Örneğin onlar geyiği kutsal sayar, onu “orman ineği” (vırman ini) olarak anarlar ve inanışa göre onu öldürmek yasaktır. Etnografik veriler Çuvaşlarla birlikte İdil boyundaki toplulukların kültüründe kuğu, turna, güvercin ve kırlangıcın özel önemine dikkat çekerler. İdil bölgesinde bu hayvanlar ne öldürülür ne de yenir. Çuvaşların, on iki hayvanlı takvimde bir yıla adını veren yılan hakkındaki inanışları da ilginçtir; genellikle yılanı zararlı bir hayvan olarak kabul ederler, ancak özel bir mülkte yaşayan yılanı, “ev yılanı” (kil Şileni) olarak adlandırır. Bu yılan Çuvaşların, mülklerini ve hayvanlarını koruyor kabul edildiğinden tazim edilen bir hayvandır. Çuvaş halk inanışlarına göre bazı durumlarda vahşi hayvanların olağanüstü güçlerine yardım için başvurulur. Çuvaşlar arasında evin çatısına ya da giriş kapılarının üzerine “geyik boynuzu”, bahçeye ya da arı kovanlığına “at kafatası” asma, evlerin pervazları üzerine çeşitli hayvanların ya da kuşların tasvirlerini oyma, işleme ve pervazları süsleme geleneği de vardır. Denisov’un değerlendirmesine göre bütün bu yollarla insanlar hastalığa, ölüme ya da başka kötülöklere uğratmak isteyen kötü ruhlardan korunmak istemişlerdir (Denisov, 1959: 28; Arık, 2021: 117).

Dimitriyev’in tespitlerine göre on iki hayvanlı takvimde yılın başlangıcı ve ilk ayı hakkında önemli görüş ayrılıkları vardır. İ. G. Georgi ve K. S. Milkoviç Çuvaşlarda yılın başlangıcını çük uyihî (kurban ayı, Kasım); A. A. Fuks 19. yüzyılın 30’lu yıllarında Çuvaşların yeni yılın başlangıcını kışın gelişiyile ve yupa uyihî (ölüleri anma ayı, Kasım); V. A. Sbojev ve A. F. Rittih bu takvimin başlangıcını kasım ayının ortalarına denk gelecek şekilde başladığını belirtmişlerdir. N. İ. Zolotnitski ise Çuvaşlarda yeni yılın diğer pek çok kavimde olduğu gibi ilkbaharda mart ayına denk gelen nuris/naris uyihî ile başladığını ileri sürmüştür. G. T. Timofeyev Çuvaşlarda ay adlarını sıralarken bunu Puşi uyihî ile başlatmaktadır. G. İ. Komissarov ise Çuvaşlarda yılın başlangıcıyla ilgili olarak Gregoryen takviminde şubat ayının ortalarına denk gelen ve ilkbaharın ilk ayı olarak nuris/naris uyihî (Nevruz/Mart) ayına dikkat çekmektedir(Dimitriyev, 1995: 153).

Genellikle diğer Türk topluluklarındaki anlayışa paralel olarak Çuvaşlarda da yılın ilkbaharla başladığı kabul edilmiştir. Çuvaş halk takviminde ay adları 18. yüzyılın ilk çeyreğinden günümüze şu sırayla tespit edilmiş ve kullanılmıştır:

1. Nuris / Nars uyihî: Nevruz Ayı, 2. Puşi uyihî Boş, Serbest Ay, -(Bu aya N. R. Romanovon iki hayvanlı takvimde yer alan me uyihî yani İnek Ayı olarak da bilindiğini belirtmiştir.) 3. Aka uyihî: Ekim, Tohum Ayı, 4. Şu uyihî: Yaz ayı / mayıs ya da haziran ayı, 5. Şirtme uyihî: Toprağın dinlendirildiği ay / haziran, temmuz civarı, 6. Utı uyihî: Ot biçme ayı, 7.

Şurla uyihî: Orak ayı, harman zamanı. Yaklaşık olarak temmuz-ağustos. 8. Yitem uyihî. Harman ayı, 9. Yupa uyihî: Yupa, Sütun, Direk, Mezar sütunu, Mezar direği, Sütun Ayı. Yupa, Çuvaşlarda mezar başına dikilen, insan yüzünün göz, burun ve ağzının tasvir edildiği ahşap kaidedir (Bayram: 2022: 271-382), 10. Çük uyihî: Kasım ayı, yaklaşık olarak, 11. Raştav uyihî: Noel Bayramı – Çuvaşlarda bu ay adının kullanımı Hıristiyanlık etkisiyle listeye eklenmiş görünmektedir. Bu ay adı yerine daha eski kullanımın *kanu uyihî* / Dinlenme ayı olarak adlandırıldığı rivayetler arasındadır.), 12. Kırılç uyihî: Çuvaş takvimine göre ocak ayı (Dimitriyev, 1995: 153-159).

N. İ. Aşmarin, Çuvaş Dili Sözlüğünde (*Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*) (Aşmarin, 1928-1950) ve G.T. Timofeyev de kaleme aldığı *Tihiryal (Dokuz Köy)* adlı eserde benzer biçimde Çuvaşların ay adlarını vererek, değerlendirmelerde bulunmuşlardır (Timofeyev, 1972: 68). Romanov ise Çuvaş halk takvimi ile ilgili yazısında bu takvimin yalnızca yaşlılar arasında bilindiğine dikkat çekmiş ve eski takvimdeki ay adlarını sıralamıştır (Romanov, 1962: 238).

Çuvaş Etnolog Dimitriyev, yaptığı değerlendirmede eski Çuvaş halk takviminin bütün ay adlarının kaynaklarda sayılmadığına dikkat çekmektedir. Ona göre *Kırılç, Nurıs, Puş, Şu, Utı, Yupa, Çük* eski Çuvaş halk takvimine ait aylar olarak değerlendirilmektedir. Bu adlar Çuvaşların Orta Asya, Kazakistan ve Kuzey Kafkas toplulukları ile etnogenetik ve kültürel bağlarını yansıtmaktadır. Değişen coğrafi ve ekonomik şartlara bağlı olarak halkın meşgalesi de değişmiş, buna bağlı olarak ay adlarında da değişimler gerçekleşmiştir (Dimitriyev, 1995: 158). Ahmet Caferoğlu bu değişikliği vurgu yapmaktadır:

“... Kavmin hayat tarzı ve işi, şüphesiz, oldukça ehemmiyetlidir. Sürü besleyen göçebe Kırgız'ın ay adları ile balıkçı Yakutun ve ikinci Çuvaş'ın ay adları arasında göze çarpacak derecede büyük bir fark vardır. Bununla beraber, ay adlarının farkına rağmen, mana itibarıyla müşterekleri de yok değildir.” (Caferoğlu: 1933: 180).

A. K. Salmin eserlerinde halk dini temelinde sistemleştirmeye çalıştığı Çuvaş inanışlarını ve uygulamalarını ele alırken Çuvaşların geleneksel takvimine ve kutsal zamanlarına da yer vermiştir. O, çoğu zaman mevsimlere göre gerçekleştirilen anma, kutlama ve diğer ritüellere göre Çuvaşların tarihlerini belirlediklerine vurgu yapmaktadır (Salmin 2007: 578). Bu bağlamda bir yıl boyunca Çuvaşların kültüründe kutlama ve diğer ritüellere yer verilmektedir (Arık, 2012: 121-145; Yagafova, 2022: 245-251).

Çuvaş ay adları çoğunlukla yılın her mevsimindeki faaliyetleri göstermekte, birkaçı ise yıl içinde yapılan geleneksel bayram ve eğlencelerle ilişkilendirilmektedir. Çuvaşların dikkat çeken özelliklerinden biri toprağa bağlı olmalarıdır. Eski zamanlardan beri toprağa olan bu bağlılıkları Çuvaşların kültür hayatını etkilemiş ve şekillendirmiştir. Bu bağlılık onların ekim ve tarımla ilişkisine, zaman ölçülerine ve kullandıkları takvime de yansımıştır.

Çuvaş ay adları ile ilgili Dimitriyev ve Salmin'in yaptığı etimolojik, dinî ve kültürel bazı değerlendirmeler vardır. Bu değerlendirmelere göre: *Narıs uyihĩ* (Nurıs/ Nars uyihĩ) bazı yıllarda mart ayına, diğer bazı yıllarda ise şubatın ikinci yarısına ve marta denk gelmektedir. Baharın başlangıcı ile ilişkilendirildiğinden nevrızla izah edilmektedir. Kazaklarda, Özbeklerde, Tatarlarda ve diğer bazı Türk topluluklarında aynı adlandırma bulunmaktadır.

Puş uyih çeşitli nedenlere bağlı olarak boş ya da serbest ay olarak değerlendirilmekte, tarım, ekim-dikim işlerinin olmadığı bir ay olarak nitelendirilmektedir. Yakutlarda bu ay “*bus ustar ıy*” yani buzların yayıldığı ve dağıldığı ay olarak kullanılmaktadır. Mart-nisan aylarına denk gelen bir aydır.

Aka uyihĩ yaygın olarak toprağı sürme ve ekim ayı, pulluk ayı olarak bilinmekte, bu ayda yapılan ritüellerde (*akatury, aka pıtti*) bol ve bereketli ürün için Tanrıya dua edilmektedir. Modern zamanda kullanılan takvimde *aka* nisan, kısmen de mayıs ayına denk gelmektedir.

Şu uyihĩ yaz ayıdır. Bu adlandırma bu ayın mayıs ayının ikinci yarısında başladığından yazın ilk ayı olmasıyla ilişkilidir. Yukarı Çuvaşlarda bu ay başka bir isimle Şinşe uyihĩ yani toprağın tohuma durduğu ay olarak adlandırılır. Toprağı ekim yapılmış, ekim sonrası toprak adeta zihinlerde gebe gibi tasavvur edilmiştir. Bazı bölgelerde bu ay, sükûnet ve huzur ayı olarak da adlandırılmıştır. Bu ayda birkaç hafta süreyle toprağı rahatsız edecek toprağı kazmak gibi işlerden uzak durulmalıdır. Çünkü bazı etnologların yorumlarına göre bu zaman diliminde toprağın güç topladığına inanılmaktadır. Bunun yanında insanlar topraklarını sürmüş, biraz dinlenme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. *Uçuk* ve *şimik* bu ayda gerçekleştirilen toprağın bereketli olması ve üretimin artması için yapılan ritüellerdir.

Şirtme uyihĩ haziranın ikinci haftasından itibaren başlayan bu ay toprağın dinlendirildiği ay olarak kabul edilmektedir. Bu zaman diliminde de toprakla uğraşmak uygun değildir. Bu ay hazirana denk gelmekte, kısmen mayıs ve temmuz ayını da kuşatabilmektedir.

Utı uyihĩ ot ayı, ot biçme ayıdır. Zolotnitski'den aktarılan bir bilgide, Yakutlarda Çuvaşların bu ayına denk gelen aya *hasat ayı*, Marilerde ise *ot biçimi ayı* olarak bilindiğine dikkat çekilmektedir. Bu ayda da *uçuk* yani bir kurban ritüeli gerçekleştirilir. Yerleşim yerindeki herkes Tanrıya yönelerek, bir tohum binlerce ürün versin, evlerde bereket ve zenginlik olsun diye dua eder. Bu zaman dilimi modern takvimde sıcakların arttığı temmuz ayına denk gelmektedir.

Şurla uyihĩ orak ayı ya da hasat ayıdır. Orakla tarlaya girmeden önce kurban ritüeli gerçekleştirilir. Modern takvimde bu zaman dilimi ağustos, kısmen de temmuzun sonlarını kuşatır.

Yitem uyihĩ harman ayı olarak bilinmekte, *avın uyihĩ* olarak da adlandırılmaktadır. Çuvaşlarda bu ay modern takvimde bazen ekim ayının başlarını da kapsayacak şekilde eylül ayına denk gelir.

Yupa uyihî sonbahar ayıdır. Artık ekinler toplanmış, henüz kar da yoktur. Sonbahar bayramlarının ve törenlerinin başladığı bir döngüdür. Bu ay, ölülerin anıldığı ve geçmiş yılda defnedilmiş ölülerin mezarları başındaki geçici mezar başlığı (tahta direk) yerine artık sürekli kalacak olan erkekler için meşe, kadınlar için ihlamur ağacından insan suretinde yapılmış mezar başlığının dikildiği aydır. *Yupa* adı verilen bu başlıklar geleneksel inanışlarını sürdüren Çuvaşların kültüründe önemsenmekte ve güncelliğini korumaktadır. Bu ay modern takvimde kasım ayına denk gelmektedir.

Çük uyihî kurban ayıdır. Ayın böyle anılması onun muhtevasıyla da doğrudan ilişkilidir. Çuvaşlar tarlada hasat ve harman işlerini bitirdiklerinde hem şükretmek hem de gelecekte ürünlerinin bereketli olması için bu ayda kurban sunmaktadırlar. Bu ay, kasım ve aralık ayının başlarına denk gelmektedir.

Raštav uyihî Noel ile ilişkilendirilmektedir. Yapılan bazı değerlendirmelere ve tespitlere göre Çuvaşlar arasında Raštav ay adının sayılmadığı, bunun yerine *Kırılç* adı verilen bir ay adının kullanıldığı ya da bu ayın *Küçük Kırılç* olarak anıldığı ifade edilmektedir. Raštav adının Hıristiyan Rus kültürünün etkisiyle Çuvaş halk takviminde yer aldığına dikkat çekilmektedir.

Kırılç uyihî Büyük Kırılç ayı olarak da bilinmektedir. Bazı araştırmacılar bu adlandırmayı izah etmek için kelimenin diğer Türk topluluklarındaki benzerleri ile karşılaştırmışlardır. Bu bağlamda Hakasların takviminde *kiçik khurlas ayı* (küçük ayaz ayı / aralık ayı) bulunmaktadır. Kara Tatarların takviminde *ulu kırılç* (büyük ayaz / aralık) ve *kiçi kırılç* (küçük ayaz / ocak) ayı vardır. *Ulu kırılç* Altaylar'da da kullanılan bir ay adıdır. Kumandinlerde *kiçig kırılç* ekim ayı, *ulu kırılç* ise kasım ayıdır. Çulım Tatarlarında bu ay şubat ayına yaklaştırılmaktadır. Kazan Tatarlarının dilinde de *kırılç* kelimesi bulunmaktadır. *Kırılç* ayazlı, soğuk aydır; *agam kırılç* ilk soğuk ay, bilhassa aralık ayı; *enem kırılç* ise ocak ayıdır. Tatarca-Rusça hazırlanmış yeni sözlüklerde *kırılç* kelimesi yılın en soğuk ayı ile ilişkili olarak açıklanmakta, *ulu kırılç* ocak ayı, *kiçi kırılç* ise şubat ayı olarak gösterilmektedir. Bu bilgilerdeki benzerlikler Çuvaşlardaki bu ayın en soğuk zaman dilimini belirttiğini ortaya koymaktadır. Aralığın sonu ve ocak ayının başını kuşatan bir zaman dilimidir. Pek çok kaynak 13 aylı yıllarda *kişim kırılç* ayını da Çuvaşların kullandığı halk takvimine eklemektedir. Bu da modern takvimde ocak – şubata denk gelmektedir (Dimitriyev, 1995: 153-158; Salmin, 2007: 582-590).

Çuvaş medyasında 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın ilk otuzlu yıllarında Latince Julyen ay adlarını kullanan örnekler yer verilmiştir. 1918 yılından itibaren Gregoryen takvimdeki ay adları Çuvaş halk takvimindeki ay adlarının yerini almıştır. Buna göre E. İ Patmar Çuvaş halk takvimi ile ilgili yazdığı eserde halk takviminde bulunan ayları dünyada uygulanan bu yeni takvim uygulamasındaki Gregoryen takvimdeki karşılıkları ile şu sırayla vermektedir: 1- *Kırılç* (Ocak), 2- *Narış* (Şubat), 3- *Puş* (Mart), 4- *Aka* (Nisan), 5- *Şu* (Mayıs), 6- *Şırme* (Haziran), 7- *Utî* (Temmuz), 8- *Şurla* (Ağustos), 9- *Avîn* (Eylül), 10- *Yupa*

(Ekim), 11- *Çük* (Kasım), 12- *Raštav* (Aralık) (Patmar, 1995: 4-23). Folklorist Patmar 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılan saha araştırmalarında kaynak kişilerden elde edilen, Çuvaşlar arasında söyleyişi ve anlamı farklı olan başka ay adlarına da değinmiştir (Patmar, 1993: 40-41).

Çuvaşlar arasında haftanın günleri için günümüzde kullanılan adlar da şöyledir: *Tuntikun* (Pazartesi), *Itlarikun* (Salı), *Yunkun* (Çarşamba), *Kéşnernikun* (Perşembe), *Érnekun* (Cuma), *Şimatkun* (Cumartesi), *Vırsarnikun* (Pazar). Pazartesi için kullanılan *Tuntikun*, doğum günü anlamına gelmekte, Mari, Udmurt ve Başkurlarda da bu anlamıyla kullanılmaktadır. Bugün adını farklı kelimelerle ilişkilendirerek “büyü günü” ya da “kehanet günü” olarak anlamlandıran araştırmacılar da vardır. Salı günü için kullanılan *Itlarikun* “at biniş günü” olarak çevrilmektedir. Bu adlandırma Mari, Udmurt, Başkurt, Kreşin Tatarları arasında da kullanılmaktadır. Çarşamba için kullanılan *Yunkun* “kan günü” anlamına gelmekte, sunulan kurbanların kanı ile ilişkilendirilmektedir. Günün bu anlamda kullanımı Başkurlarda, Tatarlarda, Marilerde, Udmurtlarda ve Mordvinlerde de görülmekte, eski Çuvaşlarda bugünün bir bayram günü olduğu düşünülmektedir. Perşembe için kullanılan *Kéşnerni kun* “küçük cuma günü” (*kéşén érne kuni*) olarak bilinmektedir. Cuma için kullanılan *Érnekun* İdil (Volga) Bulgar dilinde *érne kun* olarak kullanılmıştır. Başlangıçta *erne* tek bir günün adı olarak kullanılırken, sonradan bir haftayı belirtmek için kullanılmaya başlanmıştır. İdil boylarında İslam’ın yayılmasıyla, özellikle Kazan Hanlığı’nın ortaya çıkmasıyla *Érnekun* Çuvaşlarda bir bayram günü, ya da kutsal bir gün sayılmıştır. Cumartesi günü için kullanılan *Şimatkun*, haftanın ilk tatil günüdür. Çuvaşlar ritüellerinin çoğuna Cumartesi günü başlar ya da ritüellerini bu günlerde gerçekleştirir. Pazar günü için kullanılan *Vırsarnikun*, *Vırsérne kuni* yani Rus hafta günü olarak izah edilmektedir. Bu adlandırmanın Çuvaş diline 15-16. yüzyılda girdiği düşünülmektedir. Çuvaşlarda bugünün eski adlandırması ise bilinmemektedir. Bugün Çuvaşlarda 18. yüzyılın ikinci yarısıyla, daha çok da 19. yüzyılda kutsal bir güne dönüşmüştür (Dimitriyev, 1995: 159-160; Patmar: 1995, 93; Salmin, 2007: 590-596; ayrıca bk. Munkácsi, 2020). Salmin, Cuma gününün Çuvaşların tatil günü olduğunu, onların pazar gününü kutsal saymadıklarını, ancak 19. yüzyılın sonlarından itibaren Rus Ortodoks Hıristiyanlığın etkisiyle pazar günü ile ilgili inanış ve uygulamaların yerleştiğine vurgu yapmaktadır (Salmin, 2007: 592-593). Çuvaşlar arasında kullanılan bazı ay ve gün adlarına 18. yüzyıl Çuvaşça söz varlığında da rastlanmaktadır (Durmuş, 2022).

Diğer pek çok toplulukta olduğu gibi Çuvaşlarda da günümüzde Gregoryen Takvim kullanılmakta, bununla birlikte halk takvimi olarak on iki hayvanlı takvimin Çuvaş kültüründe etki ve izleri ise yaşatılmaktadır.

Sonuç

Günümüzde Türkistan’ın hemen her bölgesinde varlığını sürdüren Türk topluluklarında az ya da çok on iki hayvanlı takvimin etki ve izlerine

rastlanmaktadır. Bu etki ve izler Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen, Uygur, Karaçay-Malkar, Hakas gibi bazı Türk topluluklarında daha güçlü hissedilir iken, İdil-Ural bölgesinde yaşayan Çuvaşlarda ve onlara komşu olan diğer Türk toplulukları Tatarlarda ve Başkurlarda da tespit edilebilmektedir.

On iki hayvanlı takvimde her bir yıl ile ilgili çeşitli inanışlar ortaya çıkmıştır. Bazı yılların genel olarak bolluk, bereket, talih ve sevinçle birlikte anıldığı, bazı yılların zor yıllar olarak değerlendirildiği ve bu yıllarda açlık, kıtlık ya da savaş ve kargaşanın olacağına inanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında kişi hangi yılda doğmuş ise o kişinin karakteri üzerinde doğduğu yılın etkilerinin olacağına inanılmıştır. Çuvaşların da aralarında bulunduğu bütün Türk topluluklarının tarihinde ve kültüründe on iki hayvanlı takvimin biliniyor olması ve kullanılması bu topluluklar arasındaki tarihî ve kültürel bağların önemli bir yönünü açığa çıkarmaktadır. Kültürün bir milleti birbirine bağlayan önemli bir köprü olduğu dikkate alınarak kültür birliği ya da ortaklığı ile ilgili konuların araştırılmasında ve ortaya çıkarılmasında büyük yarar vardır. On iki hayvanlı takvim ile ilgili uygulamalar ve inanışlar Türk toplulukları arasındaki kültürel bağları gösteren önemli bir olgu olarak değerlendirilebilir.

On iki hayvanlı Türk takvimi, Türk kültürünün derinliklerinde kök salmış hem tarihî hem de kültürel anlamda önemli bir mirası temsil etmektedir. Çuvaşlar gibi farklı coğrafyalara yayılan Türk toplulukları arasında bu takvim yalnızca zamanın ölçülmesinde değil, toplumsal yaşamın düzenlenmesinde de bir rehber olmuştur. Her bir yılın belirli bir hayvanla temsil edilmesi ve bu hayvanlar aracılığıyla yıllara yüklenen anlamlar, Türk topluluklarının doğa ile kurdukları güçlü bağın da bir göstergesi sayılmıştır. Bugün modern toplumlarda bile bu takvimin etkileri ve izleri, kültürel devamlılığın bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. On iki hayvanlı Türk takvimi, sadece bir zaman ölçüm aracı değil, aynı zamanda Türklerin doğayı ve zamanı nasıl algıladıklarına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Çuvaşlar gibi Türk dünyasının bir parçası sayılan bütün toplulukların kültürel mirasını anlamak, sadece geçmişe ışık tutmakla kalmayacak, aynı zamanda bugünkü kültürel kimliklerin köklerini anlamaya da yardımcı olacaktır. Bu miras, günümüzün küreselleşen dünyasında bile Türk kültürünün zenginliğini, sürekliliğini ve dayanıklılığını yansıtmaktadır. Bu bağlamda, on iki hayvanlı Türk takvimi, Türk kültürünün zamanın ötesine geçen bir mirası olarak, araştırmacılar ve tarihçiler için bir ilham kaynağı olmaya devam edecek, Çuvaş kültüründeki yansımaları ise Türk kültürünün zenginliğini, çeşitliliğini ve sınırlarını belirlemeye katkı sağlayacaktır.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Durmuş Arık (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

- Akgür, A. Necati. (1993). Nesi'li Takvimde Hz. Peygamberin Doğumu ve Hicret Günleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 84, s. 59-90.
- Akgür, A. Necati. (2010). Takvim. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39, s. 487-490.
- Arık, Durmuş (2005). Türk Yahudiler Kırım Karâileri. *Dini Araştırmalar*, Cilt 7, Sayı 21, s. 27-50.
- Arık, Durmuş. (2012). *Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Arık, Durmuş. (2021). Anadolu ve Çuvaş Türklerinde Kurtla İlgili İnanış ve Uygulamalar. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, s. 111-133.
- Aşmarin, N.İ. (1928-1950). *Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, I-XVII Cilt, (C. I-II Kazan: Narkompross ÇASSR, III-XVII Çeboksarı: Çuvaşgosizdat).
- Balcı, Mustafa. (2010). Bilinmeyen Bir 12 Hayvanlı Takvim Risalesi: Takvim- Tatar Ma'a, acem. *Türkbilig*. Cilt 20, s. 85-96
- Baykara, Tuncer. (2007). Türklerde Takvim = Zaman Ölçümü. *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu, 21-23 Mayıs 2007*. Ed. S. Şimşir, B. Aydoğan, Almatı.
- Bayram, Bülent. (2022). *Çuvaş Yazıları*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Bazin, Louis. (2011). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*. (Çev. Vedat Köken) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Biray, Nergis. (2009). 12 Hayvanlı Türk Takvimi – Zamana ve İnsana Hükmetmek-. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 39, s. 671-682.
- Boyras, Şeref. (2010). 12 Hayvanlı Türk Takvimi ve Kehanet. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 3, Sayı 14, s. 148-167.
- Büke, Himmet. (2016). Firdevsi-i Rumi'nin Kayıp Eseri: Tali-i Mevlûd veya Tali-i Mevlûd-i Kebir (Bir Yıldızname ve 12 Hayvanlı Türk Takvimi). *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 4, Sayı 8, s.66-74.
- Caferoğlu, Ahmet. (1933). Çuvaşlarda Ay Adları. *Halk Bilgisi Haberleri*, Yıl 2, Sayı 20, s. 180-182.
- Çabuk, Halime Özlem ve Eren, Sevinç. (2023). Anadolu Taş Tezyinatında On İki Hayvanlı Türk Takvimi İle İlişkili Hayvan Tasvirleri: İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme. *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, s. 329-354.
- Çay, Abdulhalûk M. (1999). *Nevruz Türk Ergenekon Bayramı*. 8. Baskı. Ankara: Tamga Yayıncılık.
- Davletshin, Gamirzan M. (2015). The Calendar and the Time Account of the Turko-Tatars. *Journal of Sustainable Development*. Vol. 8, No. 5, s. 205-211.
- Denisov, P. V. (1959). *Religiozniye verovaniya çuvaş*. Çuvaşskoye gosudarstvennoye izdatelstvo.
- Dimitriyev, V. D. (1995). Starinnyy kalendar i edinitsı izmereniya. *Kul'tura çuvaskogo kraya*, Çeboksarı: Çovaşskoye knijnoye izdatelstvo.
- Durmuş, İlhami. (2018). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Durmuş, Oğuzhan. (2022). *18. Yüzyılda Çuvaşçanın Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Emin, Sevcen. (2008). *Bulgarların Hıristiyanlaşma Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Er, Elvina. (2020). Karaim Halk Takvimi: Ulug Ata Sınavı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1, s. 9-27.
- Erdem, Mustafa. (1999). Kırgızistan'da Nevruz Kutlamaları. *Dini Araştırmalar*, Cilt 2, Sayı 4, s. 169-176.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. (2013). Kutsal Zaman. *Dinler Tarihi*, Ed. A. H. Eroğlu. Ankara: Ankara Ü. Uzaktan Eğitim Yayınları.
- Fehér, Géza. (1984). *Bulgar Türkleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Fokin, P. P. (1990). *Şçisleniye vremeni u çuvaşey. etniçeskaya kul'tura çuvaşey*. Çeboksarı: Naučno-İssledovatel'skiy İnstitut Yazıka, Literaturı, İstorii i Ekonomiki pri Sovyete Ministrov Çuvaşskoy ASSR.
- Harva, Uno. (2014). *Altay Panteonu Mitler, Ritieller, İnançlar ve Tanrılar*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Hey'et, Cevat. (2000). Eski Türklerde Takvim ve Nevruz Bayramı. *Türk Dünyasında Nevruz Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri (18-20 Mart 1999, Elazığ)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi*. (2010). Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe.
- İsakov, Abd Rasul. (2013). Kırgızlarda ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim (VI. – XV. Yüzyıllar Arası). *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, s. 161-172.
- Kalafat, Yaşar. (2012). *Altaylardan Anadolu'ya İnanç Göçü*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Karunovskaya, Lidiya E. (2010). "Altay ve Teletütlerde 12 Hayvanlı Takvim", çev. Reshida Adzhumerova ve Emine Atmaca. *Turkish Studies*, Volume 5/4, s. 796-802.
- Kaşgarlı, Mahmut. (2005). *Dîvânu Lügâti't-Türk*. Çeviri Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever. İstanbul: Kocabalı Yayınevi.
- Kızıoğlu, M. Fahrettin. (1950). "On İki Hayvan Üzerine Dönen Yıllar ve Türkçe Ay Adları". *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Yıl 1, Sayı 11, s. 170-171.
- Mirşan, Kâzım. (2002). Erken Türk Tarihi Türk Takvimi ve Orhun Yazıtları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 138, s. 219-226.
- Mollava, Mefkure. (1976). Şark Kavimlerinde Geçen Bazı Bulgar Ad ve Soyadları. *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 18, s. 315-330.
- Munkácsi, Bernhard. (2020). İdil-Ural Bölgesinin Eski Çuvaş Halklarında Günlerin Adları". *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*. (Çev. Emine Yılmaz). 2 (1): s. 161-176.
- Ögel, Bahaeddin vd. (1985). *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ögel, Baheddin. (1979). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Ankara: Kömen Yayınları.
- Özkan, İsa. (2002). Hakas Türklerinde Halk Takvimi ve Nevruz Bayramı. *Türk Kültüründe Nevruz V. Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri 15-16 Mart 2002, Diyarbakır*, Yayına haz. Azize Aktaş Yasa, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, s. 149-159.
- Patmar, Edison İvanoviç. (1995). *Çıvaş halth kalendarı*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- Patmar, İ. A. (1993). *Halih Mercenistem*. Şirpü: Tsivilsk.
- Rásonyi, László. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- Romanov, N. R. (1962). Çuvaşkiy narodniy kalendar'. *Naučno-Issledovatel'skiy Institut Yazıka, Literaturı, İstorii i Ekonomiki Pri Sovyete Ministrov Çuvaşskoy ASSR*, Sayı XXI, s. 237-244.
- Roux, Jean-Paul. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Salihov, Ahat. Başkurlarda Eski Türk Takvimi ve Nevruz. *Bilig*, Sayı 88, s.189-203.
- Salmin, Anton. (2001). *Narodniye obryadı çuvaşey v fotografiyah*. Çeboksarı: Çuvaşkiy Gosudarstvenniy Institut Gumanitarnih Nauk.
- Salmin, Anton. (2007). *Sistema religii çuvaşey*. Sanktpeterburg: Nauka.
- Sarıçioğlu, Ekrem. (2002). *Din Fenomenolojisi (Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri)*. Isparta: SDÜ Yayını.
- Sertkaya, Ayşegül (2014). On İki Hayvanlı Takvimin On İki Yılının Özelliklerini Anlatan Horezm Türkçesi ile Yazılmış Bir Sâlname. *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi 30 Eylül-04 Ekim 2013 Bildiri Kitabı II*. Yayıma Haz. Mustafa Özkan, Enfel Doğan. İstanbul, s. 391-405.
- Seyis, Yunus Emre. (2021). *Türk Kültür Tarihinde At ve Kurt*. Amasya Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. Amasya.
- Süleymanov, Seyyar. (2013). *Kırım Karayları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Tavkul, Ufuk. (2007). Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, s. 25-45.
- Tekin, Talat. (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talat. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. (Der. M. Ölmez), İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Temür, Nezir. (2010). Kırgız Folklorunda Ritüelistik Türler. *Gazi Türkiyat*, Sayı 6, s. 297-317.
- Tezcan Aksu, Belgin. Sekizinci Yüzyıldan Günümüze Takvimlerimiz. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, Cilt 2, Sayı 1, s. 382-413.
- Timofeyev, G. T. (1972). *Tihiryal*. Şupaşkar: Çıvaş ASSR Kinegi İzdadetstvi.
- Turan, Osman. (1941). *On İki Hayvanlı Takvim*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Ülker, Hasan. (1991). Karaçay-Malkar Türklerinde 12 Hayvanlı Takvim ve Yeni Yıl. *Türk Kültürü*, Yıl XXIX, Sayı 339, s. 57-63.
- Ünal, Mustafa. (2008). *Dinlerde Kutsal Zamanlar (Takvimler, Dini Gün, Bayram ve Törenleri)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Yagafova, E.A. (2022). Konfessional'naya identičnosti i sovremenniye religiozniye praktiki çuvaşey. *Samarskiy nauçniy vestnik*, T. 11, No: 2, s. 245-251.
- Yegorov, Nikolay İ. (1995). Prazdniki i kalendarniye obryadı. *Kul'tura çuvaskogo kraya*. Çeboksarı: Çovaşskoye knijnoye izdatel'stvo.
- Yüce, Nuri. (2012). Yazı. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, s. 493-497.

“КАЛЕНДАРЬ ИЗ ДВЕНАДЦАТИ ЖИВОТНЫХ” У ТЮРКОВ И ЕГО СЛЕДЫ В ЧУВАШСКОЙ КУЛЬТУРЕ

АННОТАЦИЯ

Исследование временных измерений тесно связано с небесными явлениями и небесными телами. Тюркские народы также старались определять время основываясь на этих явлениях. С древнейших времён они использовали названия животных для обозначения лет в своих календарях. Существует мнение, что кочевой образ жизни тюрков или их тотемистические верования могли повлиять на наименования в этом календаре. В конечном итоге значимость животных и связанные с ними верования в тюркской культуре отразились на используемом ими календаре, что привело к появлению «Календаря 12 животных». Каждый год в данном календаре обозначается именем определённого животного, и каждые 12 лет называют по-разному в различных тюркских диалектах: «мючёлль», «мючель», «мюче», «мюшёлль». С древних времен этот календарь был наиболее распространённой системой измерения времени среди тюркских народов.

На сегодняшний день использование «Календаря 12 животных» по-прежнему сохраняется в тюркской культуре, а его влияние и след всё ещё заметны в некоторых тюркских общинах. В последнее время этот календарь чаще называют «Народным календарём». Животные, обозначающие годы в этом календаре, представлены в следующем порядке, с небольшими различиями среди тюркских народов: мышь/крыса, корова/бык, барс, заяц, дракон, змея, лошадь, овца, обезьяна, петух, собака и свинья. Существуют различные верования и предсказания, связанные с годами, названными в честь животных. Считалось, что такие годы могут влиять на личность, характер и будущее родившегося в них человека. Одни годы считались счастливыми и удачными, другие — трудными или бедственными. Годы также связывались с различными природными и социальными событиями, такими как голод, засуха, холод, благополучие, изобилие, радость или война.

Этот календарь использовался тюркскими народами на протяжении многих веков. Столкнувшись с различными цивилизациями на обширной территории их расселения, тюркские общины адаптировали календарь к новым условиям, иногда заменяя его календарями других народов. Несмотря на это, «Календарь 12 животных» сохранился в народной традиции и оставил глубокий след в культуре тюркских народов. Полагается, что предки чувашей, как и другие тюркские народы, также использовали этот календарь. Источники упоминают, что как дунайские болгары, так и их родственники — волжские болгары, считавшиеся предками чувашей, использовали этот календарь. С X века отмечено влияние мусульманского календаря на болгаро-чувашей, а с XVI века Юлианский календарь вытеснил его среди чувашей.

В наши дни, как и у многих других тюркских народов, следы и влияние «Календаря 12 животных» обнаруживаются и у чувашей. В данной статье рассматриваются общие аспекты «Календаря 12 животных» в тюркской культуре и его влияние на чувашскую культуру.

Ключевые слова: Тюрки, Болгары, Чуваши, Календарь, Календарь из двенадцати животных

HEIKKI PAASONEN VE CSUVAS SZÓJEGYZÉK’TE ETİMOLOJİ*

VİLDAN ÇAKMAK**

Öz: *Csuvas Szójegyzék*, Heikki Paasonen tarafından ilk kez parçalar hâlinde *Nyelvtudományi Közlemények* dergisinin 37. ve 38. sayılarının ekler bölümü olarak yayımlanmış bir Çuvaşça sözlüktür. Sözlük daha sonra bu parçaların birleştirilmesiyle 1908 yılında tek parça hâlinde yayımlanmıştır. 1950 yılında ise sözlüğün Türk Dil Kurumu tarafından yapılan çevirisi ve 1974 yılında da András Róna-Tas’ın eklediği bir ön sözle tıpkıbasımı yayımlanmıştır. *Csuvas Szójegyzék*, H. Paasonen’in alan gezilerinin bir ürünü olduğundan Çuvaşçanın ağız bilimi için çok önemli bir malzeme sunar. Bunun yanı sıra Çuvaş folklor metinlerinden birçoğunu içermesi, sözcüklerin çoğunlukla ayrıntılı biçimde tanımlanması gibi birçok açıdan da bu sözlük önem arz etmektedir. Paasonen, sözlüğündeki çoğu sözcüğün etimolojisi hakkında da bilgi vermeye çalışmıştır. Bu açıdan sözlük, kısmen etimolojik olarak da kullanılabilir. Paasonen’in sözlüğünde sözcüklerin etimolojileriyle ilgili bilgiler verirken kullandığı yöntem; sözcük yabancı kökenliyse kaynak biçimin gösterilmesi, eğer sözcük Türkçe açıklanabiliyorsa Türk dillerindeki denklıkların sıralanması ve türev sözcüklerin kök sözcüğün altında girintili olarak verilmesi şeklindedir. Ancak sözlükte, sözcüklerin etimolojilerini göstermek için başka yöntemler de uygulanmıştır. Dönemin kaynak kısıtlılığına rağmen *Csuvas Szójegyzék*’te yer alan etimolojilerin çoğu bugün hâlâ geçerlidir. Bu nedenle sözlükte verilen etimolojik bilgiler oldukça önemlidir. Bu çalışmada Paasonen’in *Csuvas Szójegyzék*’te sözcüklerin etimolojilerini gösterirken ne gibi yöntemler kullandığı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Heikki Paasonen, *Csuvas Szójegyzék*, sözlük, etimoloji.

HEIKKI PAASONEN AND ETYMOLOGY IN CSUVAS SZÓJEGYZÉK

ABSTRACT: *Csuvas Szójegyzék* is a Chuvash dictionary first published in parts by Heikki Paasonen as an appendix to issues 37 and 38 of *Nyelvtudományi Közlemények*. The dictionary was later published as a single work in 1908 by combining these parts. In 1950, a translation of the dictionary was published by the Turkish Language

* Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Doktora programında, Prof. Dr. Emine Yılmaz danışmanlığında tamamlanmış olan *Heikki Paasonen’in Csuvas Szójegyzék Adlı Sözlüğü Üzerine Sözlük Bilimsel ve Köken Bilimsel Bir İnceleme* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., vldn.ckmk@hotmail.com, ORCID 0000-0003-3042-9775.

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 13.10.2024, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 10.12.2024)

Doi:10.47089/iuad.1566325

Association, and in 1974 a facsimile edition was published with a preface by András Róna-Tas. Since *Csuvas Szójegyzék* is the product of H. Paasonen's field trips, it provides very important material for the dialectology of Chuvash. In addition, the dictionary is important in many ways, such as the fact that it contains many of the Chuvash folklore texts and that Chuvash words in it are often defined in detail. Paasonen has also tried to provide information about the etymology of most of the words in his dictionary. In this respect, the dictionary can also be used partly etymologically. The method Paasonen uses in his dictionary when giving information about the etymology of words is to show the source form if the word is of foreign origin, to list the equivalents in Turkish languages if the word can be explained in Turkish, and to indent the derivative words under the root word. However, other methods were also used in the dictionary to show the etymology of words. Despite the resource limitations of the period, most of the etymologies in *Csuvas Szójegyzék* are still valid today. Therefore, the etymological information provided in the dictionary is very important. This study will focus on the methods Paasonen used to show the etymologies of words in *Csuvas Szójegyzék*.

Key Words: Heikki Paasonen, *Csuvas Szójegyzék*, dictionary, etymology.

Giriş

Csuvas Szójegyzék [Çuvaşça Sözcük Listesi]; Heikki Paasonen tarafından ilk olarak 1907 ve 1908 yıllarında *Nyelvtudományi Közlemények* dergisinin 37. ve 38. sayılarında ekler bölümü olarak parçalar hâlinde; daha sonra bu parçaların birleştirilip yeniden dizilmesiyle 1908 yılında tek parça hâlinde yayımlanan bir Çuvaşça sözlüktür. Sözlüğün malzemesinin büyük bir kısmı, Paasonen tarafından alan gezilerinde bizzat kaydedilmiştir. Paasonen; 1900 yılı başlarında Anatri ağzını Samara'nın Buguruslan ilçesinin kuzeybatı kesimindeki Novoye Yakuşkino ve diğer komşu köylerde inceleme fırsatı bulmuş, buradan çok sayıda sözlük malzemesiyle folklor ürünü toplamıştır. Bundan bir buçuk yıl sonra Spassk bölgesinde de yine Anatri ağzına bağlı ancak ondan ünlüler bakımından biraz farklılık gösteren bir ağzı konuşan Çuvaşlar arasında bulunarak buradan da veri toplamıştır (Paasonen, 1908:iii). Paasonen'in toplamış olduğu bu veriler; *Csuvas Szójegyzék*'in temelini oluşturmuştur.

Csuvas Szójegyzék'in Türkoloji ve Altayistik açısından önemi, sözlüğün malzemesinin alan gezilerinde elde edilmiş olmasından gelmektedir. Sözlükte Çuvaşça madde başları, çoğunlukla Macarca ve Almanca daha az sıklıkta da Rusça karşılanmıştır. Bu tanımlar bazen oldukça ayrıntılı olarak verilmiş ve Çuvaş folkloruna dair önemli ayrıntıları okuyucuya sunmuştur. Bununla birlikte Paasonen, hem sözcüklerin farklı değişimleri hem de farklı anlamları konusunda yalnızca alan gezilerine bağlı kalmamış, dönemin diğer Çuvaşça kaynaklarıyla eserini zenginleştirmiştir. Bu nedenle bir sözcüğün farklı değişimlerini veya farklı anlamlarını da bu sözlükten takip edebilmekteyiz. Sözlükte sözcüklerin anlamlarını bir bağlam içerisinde göstermek için verilen örneklerin çoğunlukla atasözü, bilmece, masal gibi folklor ürünlerinden olması da oldukça önemlidir. Yine sözlüğün malzemesinin alan derlemelerine dayanması sebebiyle sözlükteki

veriler, hem Çuvaşçanın ağız bilimi açısından hem de günümüzde belki de çoktan unutulmuş, artık kullanılmayan sözcükleri kaydetmiş olması açısından önem taşımaktadır.

Tüm bunlara ek olarak *Csuvas Szójegyzék*, dönemi düşünüldüğünde çok ciddi etimolojik veriler sunmaktadır. Sözlüğün yayımlanma tarihi olan 1908’de hem Çuvaşçanın hem de Genel Türkçenin kaynakları oldukça sınırlıdır. Çuvaşça sözcüklerle köken olarak ilişkili gördüğü, başta Tatarca olmak üzere diğer Türk dilleri ve Türk dillerinin tarihsel dönemlerinden sözcükler için Paasonen’in kullanabileceği derli toplu neredeyse tek kaynak, W. Radloff’un *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*(1893-1911) adlı dört ciltlik sözlüğüydü. L. Z. Budagov’un *Sravnitel’nyy slovar’ turetsko-tatarskih’nareçiy, so vkladyeniem ‘upotrebitel’neysih’ slov’ arabskih’ i persidskih’ i s’nerevodom’ na ruskiy yazık*’(1869-1871) adlı sözlüğünde de bazı Türk dillerindeki denklikler verilmiş olsa da hem Radloff’ta hem de Budagov’da Çuvaşça veri yoktur.

Paasonen’in de sözlüğünde faydalandığı, N. İ. Aşmarin’in *Materiali dlya issledovaniya çuvaşskago yazıka* (1898), *Bolgarı i çuvaşı* (1902) adlı çalışmalarında bazı Çuvaşça sözcüklerin etimolojilerine dair bilgiler yer almaktadır. Z. Gombocz’un *Csuvas Szójegyzék* (1906) ve N. İ. Zolotnitskiy’in *Kornevoy çuvaşsko-russkiy slovar’, sravnennyy s’ yazıkami i nareçiyami raznih’ narodov’ tyurksogo, finskago i drugih’ plemen’* (1875) adlı sözlüklerinde ise Çuvaşça sözcüklerle ilişkili görülen diğer Türkçe denkliklere yer verilir. Ek olarak N. İ. Zolotnitskiy’in çalışmasında sözlük bölümünden sonraki kısımlarda bazı sözcüklerin etimolojisi üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulur. V. Grønbech’in *Forstudier Til Tyrkisk Lydhistorie* (1902) adlı çalışmasında da bazı Çuvaşça sözcüklerle ilgili etimoloji denemeleri bulunur. Ancak bunların tümü kısmen etimolojik olarak kullanılabilecek çalışmalardır ve özellikle Zolotnitskiy ile Gombocz’un sözlükleri, Paasonen’in sözlüğüyle kıyaslandığında oldukça eksiktir. *Csuvas Szójegyzék*’te kullanılmış tüm diğer kaynaklar, etimolojik bir veri sunmayan ve yalnızca Paasonen’in Çuvaşça sözcüklerin etimolojilerini açıklarken Türk dillerinden bir denkliğin veya sözcük Arapça ya da Farsçaysa bunun anlamı ve biçiminin tanınması için kullanılan kaynaklardır.

Paasonen, bu kadar kısıtlı kaynaklarla ortaya koymuş olduğu sözlüğünde Çuvaşça sözcüklerin diğer Türk dillerindeki denkliklerini oldukça başarılı bir biçimde göstermiş, birleşik yapıları bazı sözcüklerin etimolojilerini de aynı şekilde doğru açıklamıştır. A. Róna-Tas’ın sözlüğün etimolojik araştırmalar için önemi üzerine söyledikleri şu şekilde Türkçeye aktarılabilir:

“Paasonen’in sözcük listesi, Çuvaş ağız bilimi açısından taşıdığı değerini yanı sıra etimolojik araştırmalar için de oldukça öğreticidir. Çoğu durumda Paasonen, Kazan Tatarcası veya Mişer Tatarcası denkliklere atıfta bulunur ve diğer Türk dillerinden ilişkili veya ilişkili olduğu düşünülen çok sayıda sözcüğe işaret eder. Bazı durumlarda, sözcüğün olası Arapça veya Farsça orijinaline de atıfta bulunur. Etimolojilerinin çoğu bugün için geçerlidir ve sözcük malzemesi Yegorov’un etimolojik sözlüğünden

(Etimolojiçeşkiy slovar' çuvaşskogo yazıka, Çeboksarı 1964 s. 356) daha zengin olduğu için -bazı yerlerde etimolojik açıklamalarının Yegorov'unkinden daha doğru olmasının yanı sıra- Paasonen'in çalışması Çuvaşça etimoloji araştırmaları için de bir referans kitabı olmaya devam etmektedir." (Róna-Tas, 1974:4^x)

Csuvas Szójegyzék, hem Genel Türkçe hem de Çuvaşça için her türlü kaynağın zengin olduğu dönemlerde ortaya konan V. G. Yegorov'un *Etimolojiçeşkiy slovar' çuvaşskago yazıka* (1964) ve M. R. Fedotov'un *Etimolojiçeşkiy slovar' çuvaşskago yazıka I-II* (1996) adlı etimolojik sözlükleriyle kıyaslandığında çok büyük bir eksiklik taşımaz. Adı geçen bu iki kaynakla *Csuvas Szójegyzék* arasındaki temel farklılığın yalnızca Çuvaşçadaki Fin-Ugor kökenli sözcüklerin etimolojilerinin eksikliği olduğunu söyleyebiliriz. Paasonen, Çuvaşçanın söz varlığındaki Fin-Ugor kökenli sözcükler hakkında yeni bazı veriler fark etmiş, ancak bu yabancı etkinin daha kapsamlı ve ayrıntılı bir araştırmaya ihtiyacı olduğundan bu etimolojileri çalışmasında tamamen göz ardı etmiştir (Paasonen, 1908: v). "Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen" (1897), "Über die türkischen lehnwörter im ostjakischen" (1902), "Votyák-török szóegyztetések" (1902), "A magyar nyelv régi török jövevényyszavai" (1913) gibi çalışmalarıyla Fin-Ugor dillerindeki Türkçe kopyaları oldukça başarılı bir şekilde gösteren ve çok iyi bir Fin-Ugor dilleri araştırmacısı olan Paasonen'in Çuvaşçadaki Fin-Ugor kökenli ödünç sözcükleri tespit edememiş olması düşünülemez.

Esasen Paasonen'in köken bilimsel açıdan hiçbir bilgi vermediği durumlarda bile bu sözcüklerin etimolojilerine dair bir çıkarım yapmak mümkündür. Bu durum, bir denklik verilmeyen sözcüklerin kökenlerini, Fin-Ugor dillerinde aramamız gerektiğine dair çok ciddi bir ipucudur. Buna paralel bir biçimde *Csuvas Szójegyzék*'tekökenine dair hiçbir bilgi verilmeyen sözcüklerin çoğunlukla Fin-Ugor dillerinden ödünçlenmiş olduklarını tespit ettik.

Sözlük ilk olarak *Nyelvtudományi Közlemények* dergisinde 1907 ve 1908 yılları arasında parçalar hâlinde yayımlandığı için Paasonen, derginin son parçasına *Pótlék Az Etymologiai Részhez* [Etimoloji Kısımlarına Ek] başlıklı bölümü koymuştur. Burada iki sayfalık 34 etimoloji eklemesi bulunmaktadır. Paasonen, bu kısımda ilk olarak etimolojik ekleme yapılan sözcüğün geçtiği sayfayı ve hangi sözcük olduğunu belirtmiş, ardından sözlük içinde kullandığı formata uygun olarak etimolojik eklemesini yapmıştır.

Bilindiği gibi *Csuvas Szójegyzék*, 1950 yılında Türk Dil Kurumu tarafından Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır. Bu çeviride Paasonen'in etimolojilerine ekleme yapılmamıştır. Yalnızca bir yerde *Csuvas Szójegyzék*'teki *çü* maddesiyle (bk. Paasonen, 1908:54) ilgili aşağıdaki görselde verilen çevirmen notu bulunmaktadır:

hü, Sp. id.; Uçebn. һүвә, hüm (elbisede) koyun [krş. Kaz. R. kuyən, Şor R. koyən, Osm. R. koyun; Radlof II, 527. koydә* şeklinde müracaat ediniz].

bu kelime Radlofta şu şekilde kaydedilmiştir: kojın (Şor koyın+ı) = koin, koidi „etek, kucak“ Bu koydı kelimesini Radlof alfabetik sırasında göstermemiştir. Bu kelimeyi Osmanlıca koy ile karşılaştırırsak (koy+dı yani koy-nu) 'dan teşekkül ettiği hatıra gelir (Çevirenin notu).

(Paasonen, 1950: 51).

Sözlüğün Türk Dil Kurumu tarafından yapılan bu çevirisindeki birçok eksik ve hata, örneğin kısaltmaların eksik veya hatalı verilmesinden ya da alfabetik dizilimin değiştirilmesinden kaynaklanan sorunlar, sözlüğün orijinalinde bir sözcüğün etimolojisine ışık tutan çoğu noktanın atlanmasına yol açmıştır. Bu nedenle bu çalışmada Paasonen'in *Csuvas Szójegyzék*'te sözcüklerin etimolojilerini göstermek için kullandığı yöntemler üzerinde durulacaktır.

1. H. Paasonen'in *Csuvas Szójegyzék*'teki Köken Bilgisi Denemelerinde İzlediği Yöntem

Paasonen'in *Csuvas Szójegyzék*'te sözcüklerin kökenlerine dair bilgi vermede izlediği yöntem, ön söz kısmında kısaca belirtilir. Bu kısmın tarafımızca yapılan çevirisi şu şekildedir:

“Türevlerin de sıralandığı, kök sözcükler için, çoğunlukla bunların Kazan Tatarcası ve Mişer Tatarcası karşılıkları da verilmiştir; eğer sözcük Tatarcada bilinmiyorsa veya Tatarcada bulunuyor olsa da çoğu kez başka bir Türk diline de çokça atıfta bulundum. Böylece daha sonraki Tatar etkisini ayırmadan sadece Çuvaşçanın Türkçe kökenli söz varlığını ortaya koymak istedim. Farsça ve Arapça kökenli sözcükler için -çoğunlukla Zenker'e göre- bunların Farsça ve Arapça biçimlerini de aktardım; bazen, özellikle de söz konusu sözcüğün bu türden bir kökeni varsa daha eski Çuvaşça veya Tatarca sözlüklerde zaten belirtilmişse, sadece per. (=Farsça) veya ar. (=Arapça) kısaltmalarını kullandım. Rusça kökenli sözcükler söz konusu olduğunda Rusça biçime ek olarak, eğer söz konusu olan yabancı kökenli sözcük bu dilde de biliniyorsa, karşılık gelen Kazan Tatar biçimi de kaydedilmiştir. Bir sözcüğün doğrudan doğruya Rusçadan mı yoksa Tatarca aracılığıyla mı Çuvaşçaya geçtiğine karar vermek her zaman kolay değildir. Bilindiği üzere Çuvaşçada bazı Fin-Ugor kökenli sözcükler de bulunmaktadır. Bu türden yeni bazı veriler fark ettiğimi düşünsem de bu yabancı etkinin daha kapsamlı ve ayrıntılı bir araştırmaya ihtiyacı olduğundan bu etimolojileri burada tamamen göz ardı ettim. Söz konusu sözcüğün Kazan Tatarcasında da bulunduğu birkaç durumda tanık olarak gösterilen Tatarca sözcüğün önüne = işaretini koydum” (Paasonen, 1908: v).

Ancak esasen *Csuvas Szójegyzék*'te sözcüklerin etimolojilerinin gösteriminde başka yöntemler de kullanılmıştır. Bu yöntemler, aşağıda maddeler hâlinde ele alınacak ve sözlük içerisinde örneklerle gösterilecektir.

1.1. Ödünç Sözcüklerin Gösterimi

Csuvas Szójegyzék'te Çuvaşçadaki Fin-Ugor kökenli ödünç sözcükler, Paasonen'in ön sözde de belirttiği gibi, gösterilmemiştir. Bunun sebebi araştırmacının bu konu hakkında daha ayrıntılı bir inceleme yapmak istemesi ve tutarlılık olması adına bu türden ödünçlemelerin hiçbirini sözlüğünde göstermemiş olmasıdır. Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz üzere sözlükte kökeni hakkında hiçbir bilgi verilmeyen Çuvaşça sözcüklerin Fin-Ugor dillerinden birer ödünçleme olduğu sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda ortaya konmuştur. Bu nedenle *Csuvas Szójegyzék*'te eğer bir sözcüğün etimolojisine dair hiçbir bilgi yoksa bu o sözcüğün Fin-Ugor kökenli bir sözcük olabileceğine dair bir ip ucutur. Örneğin aşağıda verilen “püsküllü, kesif, yoğun, sık, sık yapraklı, gür yapraklı” anlamındaki *līs* sözcüğünün etimolojisi hakkında bir bilgi verilmemiştir. Ancak bu sözcüğün Fin-Ugor kökenli olduğu, Fedotov tarafından ortaya konmuştur: Çuv. *лӓс*[*līs*] < Mar. *лӓс* “iğne yaprak”/Udm. *лӓс* “iğne yaprak”/Komi. *лӓс* “iğne yaprak” (Fedotov, 1990: 308).

lās bojtos, sūrú, dúslombú | buschig, dicht. dicht belaubt.

(Paasonen, 1908: 83).

Bilindiği gibi Çuvaşçanın söz varlığında Genel Türkçeden (ve genellikle Tatarca veya Başkurtça üzerinden) ödünçlemeler de bulunmaktadır. Ayrıca bazı Arapça, Farsça ya da Rusça sözcükler de Çuvaşçaya Genel Türkçe üzerinden geçmiştir. Ancak Paasonen, sözlüğünde bunları ayrıca belirtmemiştir. Bu durum, Paasonen'in bir yöntem tercihidir. Ön sözde belirttiği üzere çoğunlukla sözcüklerin Kazan Tatarcası ve Mişer Tatarcası karşılıklarını da vermiş; ayrıca çoğu kez başka bir Türk diline de atıfta bulunmuştur. Böylece Çuvaşçanın Türkçe kökenli söz varlığını ortaya koymak istemiştir (1908: v). Nitekim Çuvaşça gibi Tatarca üzerine de alan gezisi yapmış ve kendisi yayımlayamasa da bir sözlük oluşturacak kadar malzeme elde etmiş¹ olan Paasonen'in bu ayrımı yapamamış olması düşünülemez. Araştırmacının kaydettiği Kazan Tatarcası ve Mişer Tatarcası sözcükler; kendisinden sonraki araştırmacılara, Çuvaşçanın söz varlığındaki Genel Türkçe kopyaların tespit edilmesinde yol gösterici olmuştur. Nijniy-Novgorod vilâyeti Sergaç kazasındaki ve Samara vilâyeti, Bügülme kazasının batı tarafında oturan Mişer Tatarlarının ağzından kaydederek *Csuvas Szójegyzék*'te sırasıyla *misN.* ve *misBug.* kısaltmalarıyla verdiği sözcükler; N. Poppe'nin “Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen” (1927) adlı ünlü makalesinin temelini oluşturmuştur (bk. Poppe, 1927:153-154). M. Räsänen de

¹Paasonen'in alan gezileriyle derlediği Tatarca diyalekt malzemesi, I. Kecskeméti tarafından 1965'te yayımlanmıştır: Paasonen, H. (1965). H. Paasonen's Tatarisches Dialektwörterverzeichnis (Herausgegeben: I. Kecskeméti). *JSFOu*, 663.

Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen (1969) adlı etimolojik sözlüğünde Paasonen'in Tatarlar arasında bulunarak derlediği diyalektolojik malzemenin sözlüğü olarak I. Kecskeméti tarafından 1965'te yayımlanan *H. Paasonen's Tatarisches Dialektwörterverzeichnis* adlı çalışmanın Mişer Tatarcası örneklerini alıntılmış ve böylece Çuvaşçanın söz varlığındaki Tatarca kopyaları göstermiştir (bk. Räsänen, 1969:XII). Ayrıca *Csuvas Szójegyzék*'teki hem de *H. Paasonen's Tatarisches Dialektwörterverzeichnis*'teki Tatarca malzeme B. Scherner'e de *Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen Versuch einer Chronologie ihrer Lautveränderungen* (1977) adlı çalışmasında kaynaklık etmiştir (bk. Scherner, 1977:XX). Bu örnekler çoğaltılabilir.

Csuvas Szójegyzék'te Çuvaşçadaki Arapça, Farsça veya Rusça kökenli ödünçlemeler gösterilmiştir.

1.1.1. Arapça veya Farsça Kökenli Ödünç Sözcüklerin Gösterimi

Sözlükte Çuvaşçanın söz varlığındaki Arapça ve Farsça ödünçlemelerin, bu iki kaynak dildeki biçimleri, genellikle J. T. Zenker'in *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan* (1866-1876) adlı iki ciltlik sözlüğünden tanıklanmıştır. < ar. işaretlemesiyle gösterilen bu sözcükler, ödünçleme olsa da çoğu kez diğer Türk dillerindeki biçimleri de verilir. Örneğin aşağıdaki görselde *lajâç* sözcüğünün Osmanlıca, Kırım ağzı ve Tatarca denklileri, W. Radloff'un *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* (1893-1911)² adlı sözlüğünden tanıklanarak verilmiştir.

lajâç jó | gut; vö. GOMB. [oszm., krm. kazR. *lajâk* passend, angemessen < ar. *lā'ik* würdig, geeignet, tauglich Zenk. 790.]

(Paasonen, 1908: 80).

Buna ek olarak daha az sıklıkta da olsa P. Horn'un *Grundriss der neupersischen Etymologie* (1893) adlı sözlüğüne de Farsçadan ödünçleme olan sözcüklerin Farsça biçimlerinin karşılaştırılması için atıfta bulunulmuştur.

Bazı durumlarda Arapça ve Farsça kökenli bir sözcüğün bu dillerdeki biçimi gösterilmez. Daha eski Çuvaşça veya Tatarca sözlüklerde bu biçimler zaten gösterildiğinden Paasonen bunları sözlüğünde ayrıca göstermeye gerek duymamıştır (Paasonen, 1908: v). Örneğin aşağıda verilen *çala*, *çal'* maddesinde

² H. Paasonen, *Csuvas Szójegyzék*'te W. Radloff'un *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* (1893-1911) adlı sözlüğünden alıntılar yaparak verdiği sözcükleri, R. kısaltmasını kullanarak göstermiştir. Bunu yaparken sözcüğün hangi Türk dilinden olduğunu belirten dil adının kısaltmasının hemen sonuna R. kısaltması eklenmiştir. Örneğin kazR. kısaltması, kısaltmanın devamında yer alan sözcüğün Radloff'un adı geçen sözlüğünden alınan Kazan Tatarcası bir sözcük olduğunu ifade eder.

sözcüğün Farsça kökenli olduğu < per. biçiminde işaretlenerek gösterilmiş, buna karşın Farsçadaki kaynak biçimi verilmemiştir.

çalə, çal', Szp. çal' most | jetzt [kazB., kazO., misBug. älä, kirgR. äli < per.]

(Paasonen, 1908: 33).

Örneklerden görüldüğü gibi sözlükte sözcüğün geçtiği dili gösterirken < işareti kullanılmıştır. Ancak zaman zaman sözcüğün Arapça veya Farsça kökeninin bu işaret olmaksızın gösterildiği de olur. Örneğin aşağıdaki görselde verilen “zincir” anlamındaki *şinçir* sözcüğü, bu türden bir örnektir. Bu örnekte Farsça biçimler verilse de < işareti kullanılmamıştır. Ancak < işaretinin bu tip durumlarda bir tercih olarak mı kullanılmadığı yoksa bir dizgi hatasından kaynaklı mı eksik olduğu belli değildir.

sān, b̄zār, Szp. id. lánecz, bilincs | kette, fesseln, цѣпъ; vö. GOMB. [per. zenžir, zinžir kette, Zenk. 482.]

(Paasonen, 1908:119).

Sözcüğün ödünçlendiği kaynak dil ve biçim konusunda şüpheli olduğu durumlarda Paasonen, ? işaretini kullanmıştır. Aşağıdaki görselde verilen “keten bezi” anlamındaki *pir* sözcüğü bu yöntemle verilen sözcüklerden olup Arapça *bezz* sözcüğüyle ilişkilendirilmesine karşın şüpheli olduğunu belirtmek için ? işaretiyle gösterilmiştir.

pir, Szp. id. kendervászson | hanfleinwand, холстъ коноплян-ный; vö. GOMB. [kazB. büz eine art baumwollenzeug, altV. pös daба (матерія); полотно; китайка, ur. pös бязь; vö. ? ar. bezz gewebter stoff (im allgemeinen); leinwand, ZENK. 195.

(Paasonen, 1908: 103).

Sözlükte aynı durum için bazen ? işaretine yerine “karşılaştırınız” açılımını ifade eden vö. (<Macarca *vesd össze*) kısaltması kullanılmıştır. Örneğin Paasonen, aşağıdaki görselde verilen ve anlamı da “mucize (?)” olarak verilen *şimlih* sözcüğünün Arapça kökenli *şum* “kötü alamet, uğursuzluk, musibet” (buradan Osmanlıca *şumluk* “uğursuzluk alameti, musibet, şanssızlık”) sözcüğüyle ilişkili olabileceğini düşünerek vö. kısaltmasıyla birlikte Arapça biçime atıfta bulunmuştur. Sözlükte aynı yöntem, Farsça kökenli sözcükler için de uygulanmıştır.

šimlîḡ csoda (?) | wunder (?); ak š. šabaḡta paras p̄ulat pi-r̄n! [vö. ar. šum üble vorbedeutung, unseliger einfluss, unheil; šumluk unglückvorbedeutung, unheil, unglück, ZENK. 553].

(Paasonen, 1908: 149).

Paasonen, yukarıda gösterilen yöntemlerle Çuvaşçadaki Arapça veya Farsça kökenli sözcükleri başarılı bir biçimde tespit etmiştir. Ancak bilindiği gibi çoğu

Arapça-Farsça sözcük, Çuvaşçaya doğrudan değil Tatarca üzerinden geçmiştir. B. Scherner’in *Arabische und Neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen Versuch einer Chronologie ihrer Lautveränderungen* (1977) adlı çalışmasında Arapça ve Farsça sözcüklerin Çuvaşçaya geçiş yolu ses tarihleri bağlamında değerlendirilerek başarılı bir biçimde gösterilmiştir. Yukarıdaki örneklerden görüleceği üzere *Csuvas Szójegyzék*’te Paasonen çoğu kez Arapça veya Farsça kökenli sözcüğün Türk dillerindeki biçimlerini de göstermiştir. Ancak söz konusu sözcüğün Çuvaşçaya doğrudan Arapça veya Farsçadan mı yoksa bir Türk dili üzerinden mi geçtiği belirtilmemiştir. Aynı durum sözlükteki Rusça kökenli sözcüklerde de geçerlidir.

1.1.2. Rusça Kökenli Ödünç Sözcüklerin Gösterimi

Paasonen’in Çuvaşçanın söz varlığındaki Rusça ödünçlemeleri gösterirken verdiği Rusça biçim ve anlamları, hangi kaynaktan aldığını göstermemiştir. Ancak sözlüğünde birkaç yerde *DAL* kısaltmasıyla V. I. Dal’ın *Tolkovny slovar’ jivogo velikorusskogo yazıka* (C III-IV) (1882) adlı sözlüğüne atıfta bulunmuştur. Paasonen’in bu durumda verdiği Rusça biçim ve anlamlar, Dal’ın sözlüğüyle karşılaştırıldığında bunların Dal’ın sözlüğünden tanıklandığı görülecektir.

Paasonen’in ön söz bölümünde de belirttiği üzere Çuvaşça bir sözcüğün doğrudan doğruya Rusçadan mı yoksa Tatarca aracılığıyla mı Çuvaşçaya geçtiğine karar vermek her zaman kolay değildir (1908: v). Bu nedenle Rusça kökenli sözcüklerin gösteriminde de çoğu kez sözcük, Tatarcada da bulunuyorsa oradaki biçiminde verilmesine karşın bunun Rusçadan Çuvaşçaya doğrudan mı yoksa Tatarcadan mı geçtiği belirtilmemiştir. Örneğin aşağıdaki görselde verilen “çavdar” anlamındaki *ıraş* sözcüğünün Rusça kökeni gösterilmekle birlikte Tatarcada bulunan *arış* biçimi de kaydedilmiştir.

ıraş, Szp. id. rozs | roggen [kas. *arâš*, or. *рогъвъ*].

(Paasonen, 1908:18).

Çuvaşçadaki Rusça kökenli kopyaların gösterimi; çoğunlukla yalnızca *or.* veya daha az sıklıkta *russ.* kısaltmalarıyla kaynak biçimin verilmesi şeklindedir. Örneğin aşağıdaki görselde verilen “karpuz” anlamındaki *arpus* sözcüğünün Rusçadaki kaynak biçimi verilmiş ancak anlamı farklı olmadığı için ayrıca belirtilmemiştir.

arBUS görög dinnye | wassermelone [or. *арбюзэ*].

(Paasonen, 1908:6).

Ancak nadiren de olsa sözlükte, sözcüğün Rusçadaki anlamı da kaydedilmiştir. Örneğin aşağıdaki görselde verilen “cam; cam şişe” anlamında ve Rusça kökenli olarak verilen *kilençe* sözcüğünün kaynak dildeki biçimi ve anlamı da verilmiştir.

kəlen, bʒe üveg; üvegpalczk | glas; glasflasche, стекло; бутылка [or. *стекляница* glasgefäss].

(Paasonen, 1908: 63).

Buna karşın Arapça ve Farsça kökeni gösterirken kullanılan < işareti genellikle Rusça ödünçlemeleri gösterirken kullanılmamıştır. Bu işaretle yapılan gösterim, sözlükte çok az görülür. Aşağıdaki görselde verilen “fıçı, varil” anlamındaki *piçike*, *piçke* sözcükleri bu türden bir gösterimin benimsendiği örneklerdendir.

pi, bʒəqε, pitskε, Szp. *pitskε* hordó | fass, fässchen; vö. Гомб. [kazB. *mičkä, pičkä* < or. *бочка*].

(Paasonen, 1908:105).

Tıpkı Arapça veya Farsça kökenli sözcüklerin gösteriminde olduğu gibi Çuvaşçadaki Rusça ödünçlemelerden bazılarının da kaynak biçimi gösterilmemiş, sadece < işareti ve or. kısaltmasıyla Rusçadan geçtiği belirtilmiştir. Aşağıdaki görselde verilen “armonika” anlamındaki *karmani* sözcüğü bu türden örneklerdendir.

karmani Uçsebn. 66. гармоника (harmónika, hangszer | ein musikinstrument) [< or.].

(Paasonen, 1908:59).

Bazense aşağıdaki görseldeki gösterim tercih edilmiştir. Anlamı “at arabasındaki harman dövme aleti” biçiminde Rusça olarak verilen *kiçeke* sözcüğünün Rusça kökeni yalnızca or. kısaltmasıyla belirtilmiş, Rusçadaki kaynak biçim anlam içerisinde *кичига* olarak verildiğinden = işareti kullanılmıştır.

ki, bʒεGε = кичига у телеги [or.].

(Paasonen, 1908: 73).

Arapça-Farsça kökenli sözcüklerin gösteriminde olduğu gibi Çuvaşça sözcüğün kökeninin Rusça olarak kesin bir şekilde açıklanamadığı durumlarda yine “karşılaştırınız” anlamındaki vö. (<Macarca *vesd össze*) kısaltması veya şüpheli durumu ifade etmek için kullanılan ? işareti kullanılmıştır. Örneğin aşağıdaki görselde verilen “kedi” anlamındaki *kuşak* sözcüğünün Rusça *кошка* ile olan etimolojik ilişkisi vö. “karşılaştırınız” kısaltmasıyla verilmiştir.

kuşak, Szp. id. macska | katze; vö. Гомб. [vö. or. *кошка*].

(Paasonen, 1908:78).

Aşağıdaki görselde ise “küçük turna balığı” anlamındaki *şükke* sözcüğünün ise köken olarak Ru. *щука* “turna balığı” sözcüğüyle ilgili görülmüş ancak Paasonen bu durumu şüpheli gördüğünden? işaretini kullanmıştır.

šükke kis csuka | kleiner hecht [? or. уука hecht].

(Paasonen, 1908: 154).

Son olarak şunu eklemek gerekir ki sözlükte Çuvaşça sözcüğe karşılık Rusça biçimin verildiği durumlarda bu her zaman sözcüğün nihai kökeninin Rusça olduğu anlamına gelmemektedir. Örneğin aşağıdaki görselde verilen “pipo çubuğu; Çuvaşlara göre arsenik yapımında kullanılan bir bitki (kara çöpleme, karacaot?)” anlamındaki *çipik* sözcüğüne karşılık Tat., Osm., Alt. vd. *çibik* “çubuk” sözcüğü verilirken aynı zamanda sözcük, Rusçada da Çuvaşçadakiyle aynı anlamda bulunan *чубук* ile karşılaştırılmıştır. Rusça *чубук* sözcüğünün Türkçeden bir ödünçleme olduğu yapılan araştırmalarda ortaya konmuştur (bk. Fasmer, 1987: 376; Kırilov, 2004: 410). Ancak sözcüğün nihai kökeni Türkçe olsa bile sözcük Türk dillerinden Rusçaya, Rusçadan da Çuvaşçaya geçmiş olabilir. *Csuvas Szójegyzék*’te sözcüğün geçiş yönünü gösteren < işareti, Rusça örneklerde genellikle kullanılmadığından bu net değildir. Paasonen, Rusça biçimi burada belki de Türkçe bir kopya olarak göstermek için de vermiş olabilir. Sözcüğün, Çuvaşçaya Tatarcadan geçtiği sonraki yıllarda yapılan araştırmalarda ortaya konmuştur (bk. Poppe, 1927:164; Ahmet’yanov, 2015:464b).

тшăвăк pipaszár; valamely növény (fekete hunyor?), melyből a csuvasok véleménye szerint arsenikum készül | pfeitenrohr; eine pflanze (niesswurz?), von welcher der arsenik bereitet werden soll; vö. GOMB. *тшăвăк* [kaz. oszm. alt. etc. R. *čăbăk*: rute, dünner stock; *tütün čăbăčă* (oszm.) tabakspfeife, pfeifenrohr; vö. or. *чубук* id.].

(Paasonen, 1908: 185).

1.2.Ödünçleme Olmayan (Asıl Çuvaşça) Sözcüklerin Gösterimi

Paasonen, *Csuvas Szójegyzék*’te ödünçleme olmayan yani asıl Çuvaşça sözcükleri; yine alan gezilerinde kaydetmiş olduğu Kazan ve Mişer Tatarcası denklilere ek olarak diğer Türk dillerindeki denklileri de sıralayarak göstermiştir. Yani sözcüğün geldiği ana biçim gösterilmek yerine Türk dillerindeki denklileri sıralanır. Bunun sebebi Paasonen’in de ön sözde belirttiği üzere Çuvaşçaya sonradan nüfuz eden Tatarca etkisini ayırmadan sadece Çuvaşçanın Türkçe kökenli söz varlığını ortaya koymak istemesidir (bk. 1908: v). Örneğin aşağıdaki görselde Çuvaşça *janaç* “çene” sözcüğünün Tatarca için W. Radloff’un *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV* (1893-1911) adlı sözlüğüyle N. Ostroumov’un *Tatarsko-russkiy slovar*’ (1892) adlı sözlüklerinden tanıklanmış denkliği, ardından *misBug*. kısaltmasıyla Paasonen tarafından Samara vilâyeti, Bügülme kazasının batı tarafında oturan Mişer-Tatarlarının ağızından kaydedilmiş denkliği, son olarak ise yine Radloff’un adı geçen sözlüğünden tanıklanmış Kumanca, Çağatayca ve Osmanlıca denklileri verilmiştir.

janay áll | kinn [kazR., kazO. *əjäk*, misBug. *ijäk*, kom. csagR. *änäk*, oszmR. *änäk*].

(Paasonen, 1908:21).

Kök sözcüklerin kökenine işaret etmek için sözlükte bazen belirli kısaltmalar da kullanılmıştır. Örneğin aşağıdaki görselde anlamı *şirt-şart tu*-cümlesinde yani bir bağlam içinde “(ör. yanan odun) çatırdamak, çıtır çıtır etmek” olarak verilen *şirt-şart* ikilemesinin yansıma kökenli olduğu *onomat.* kısaltmasıyla belirtilmiştir. Aynı kısaltma türev sözcükler için de sözlükte kullanılmıştır.

širt-šart (onomat.): š.-š. *tu-* csattogni, pattogni (pl. az égő fa) | knallen, prasseln (z. b. von brennendem Holz).

(Paasonen, 1908: 152).

1.3. Türevlerin Gösterimi

Paasonen’in de ön sözde belirttiği üzere türev sözcükler, kök sözcükler altında sıralanmıştır (1908: v). Sözcük, ödünçleme de olsa asıl Çuvaşça da olsa türevler için aynı gösterim benimsenmiştir. Sözlükte kök sözcük, ana madde başı olarak verilirken bir türev olan sözcük alt madde başı olarak girintili bir biçimde verilir. Girintilenerek verilen bu türevler, kök sözcüğün yapım eki almış bir türevi veya kök sözcüğün de içinde bulunduğu birleşik bir sözcük olabilir. Böylece morfolojik bir çözümleme yapmak yerine kök sözcük ve onun türevlerinin girintili dizilimiyle köken gösterilir.

Aşağıdaki görselde görüldüğü üzere, *ayak* “yan, taraf” ana maddesinin alt maddesi yani türevi olan *ayak-pîrçi* “eğe, kaburga kemiği” sözcüğü kök sözcük olan *ayak*’ı içeren bir birleşik sözcük olarak girintilenerek verilmiştir.

ajak, Szp. id. oldal | seite, vö. Gomb.; *ajakra* messze | in der ferne; *ajakran* messziröl | aus der ferne; *ajakri* messze eső, távoli | entfernt.
ajak-pər, p̄zi oldalborda | rippe.

(Paasonen, 1908: 1)

Yine aşağıdaki görselde Arapça kökenli *ayıp* “ayıp, suç, kusur, hata” sözcüğünün türevleri olan *ayıpla* “ayıplamak”, *ayıplan-* “ayıplanmak” ve *ayıplı* “ayıplı, suçlu, kusurlu” sözcükleri kök sözcük olan *ayıp* altında girintilenerek verilmiştir. Bu yöntemle, sözcüklerin morfolojisini ayrıca çözümlemek yerine dizilimle türev biçimler olduğu gösterilerek kökenlerine işaret edilmiştir.

ajâp, Szp. id. hiba, véték | fehler, schuld [kazB. *ajâp*,
ajâb < ar.].
ajâpla- vádolni | anklagen.
ajâplan- vétkesnek találtatni | für schuldig erklärt werden,
 ОСТАТЬСЯ ВИНОВНЫМЪ.
ajâplâ hibás, vétkes | schuldig.

(Paasonen, 1908:1).

Buna ek olarak sözlükte, bazı türevlerin morfolojik çözümlemesi de çeşitli kısaltmalarla yapılabilir. Örneğin aşağıdaki görselde *anne* “anne” kök sözcüğünün altında girintili olarak verilen *annešî* türevinin *demin.* (<*deminutiv*) kısaltmasıyla *anne* sözcüğünün küçültme eki almış bir biçim olduğu da ayrıca belirtilmiştir.

ainε, Szp. id. anya | mutter; vö. *ani* [alt. tel. sor. lebR.
änä mutter, kirg. szag. kesR. *enä* id.].
ainεžə demin.

(Paasonen, 1908: 4).

Ancak Çuvaşçada türev bir sözcüğün etimolojisini tespit etmek her zaman bu kadar kolay değildir. Türev, geçirdiği morfofonolojik değişiklikler sebebiyle kökeni tahmin edilemeyecek kadar farklılaşmış olabilir. Bu nedenle Paasonen’in sözlüğünde benimsediği, çeşitli kısaltmalarla sözcüklerin morfolojilerini belirtme bu açıdan önem kazanmaktadır. Örneğin aşağıdaki görselde verilen *çakala*-eyleminin yapısında *frequ.* (<*frequentativ*) kısaltmasıyla sıklık eki *-kAlA-*’nın bulunduğu belirtilmektedir. Her ne kadar *çakala-*, *çav-* kökü altında girintilendiğinden bir türev olduğu ve *çav-* eylemiyle köken bakımından ilişkili olduğu anlaşılrsa da ayrıca *frequ.* kısaltmasıyla morfolojinin belirtilmesi de türevin çözümlenmesi açısından önemlidir.

čšav- ásni, vájni; tépdelni (pl. gyapjút) | graben, scharren,
 (aus)höhlen; zupfen (z. b. wolle); vö. GOMB. *čšav-*.
čšagala- frequ.

(Paasonen, 1908: 180).

Sözlükte kısaltmalar, maddeler arası atıfta bulunmayla da türevlerin kökenlerini göstermek için kullanılabilir. Örneğin aşağıdaki görselde Çuvaşça *aylîm* “çukur, ova, düzlük, vadi” sözcüğünün kökeni *ay* “alt, aşağı, aşağıda bulunan” ile ilişkili görülmüş bu nedenle vö. (<Macarca *vesd össze*) “karşılaştırınız” kısaltmasıyla *ay* maddesine gönderimde bulunulmuştur.

ajlâm mélyedés, völgy | niederung, thal; vö. *aj.*

(Paasonen, 1908: 1).

Sözlükte vö. kısaltması dışında türevin etimolojisini belirtmek için sıkça kullanılan bir diğer kısaltma, *l.* (<Macarca *lát*) “bakınız” kısaltmasıdır. Örneğin aşağıdaki ilk görselde bulunan *iltleken* bir türev olmasının yanı sıra sözlüksel bir birim olduğundan ayrı bir madde olarak verilmiş, bir sonraki görseldeyse *itle-*

maddesinin alt maddesi olarak yani onun bir türevi olarak verilmiş, bu nedenle *itle-* maddesine *l* kısaltmasıyla atıfta bulunarak gösterilmiştir.

ittlɛGɛn, l. *itle*.

(Paasonen, 1908: 16).

itle-, Szp. id. hallgatni, szót fogadni | horen, anhören; gehorchen [vö. kazR. *işot-*, kazB., kazO. *əşot-*].
ittlɛGɛn szófogadó, engedelmes | gehorsam.

(Paasonen, 1908: 18).

Sözlükte bazı birleşik sözcük türünden türevlerin kökenleri de yine göndermelerle birleşimin ilk ögesini oluşturan maddeye atıfta bulunarak açıklanmıştır. Örneğin aşağıdaki görselde verilen *harkam* maddesinde *har* maddesine atıfta bulunulmuş, daha sonra *har* maddesinin içinde *harkam* sözcüğü, *har+kam* biçiminde açıklanmıştır.

ɣarɣam, l. *ɣar*.

(Paasonen, 1908: 34).

ɣar: *ɣarbər* minden, mindenki | jeder, ein jeder; *ɣarɣam* (*ɣar+kam*) minden, mindenki | jeder, ein jeder [kazB. *är* jeder < per.; kazB. *är-bər*, kazSzp. *ɣär-bər*, misBug. *ɣär-bər*, *är-bər* ein jeder].

(Paasonen, 1908: 34).

Yukarıdaki gösterim, madde içerisinde verilebileceği gibi aşağıdaki iki görselden görüleceği gibi birleşimin ilk ögesini oluşturan sözcüğün maddesi altında alt madde başı olarak da verilebilir.

aptri Szp., *aptəri* Ucebn. l. *adə*.

(Paasonen, 1908: 5).

adə, Szp. id. esizma | stiefel; vö. Гомб. [kaz. *itək*].
aptri, Szp. *aptri*, Ucebn. 38. *aptəri* (*adə+ɣəra*) ár | pfriemen, шило.

(Paasonen, 1908: 8).

Sözlükte kökeni şüpheli görülen türevler, ? işaretiyle gösterilmiştir. Örneğin aşağıdaki görselde *alsa* “tek parmaklı yün eldiven” sözcüğü, köken bakımından *alī* “el” ile ilişkili görülerek onunla karşılaştırılmış, ancak bunun şüpheli olduğu ? işaretiyle belirtilmiştir.

alza ujjatlan gyarpjúkesztyű | wollener fausthandschuh, ва-
режка [vö. ? *alə* kéz].

(Paasonen, 1908: 3).

Sonuç

Heikki Paasonen tarafından yayımlanan *Csuvas Szójegyzék* [Çuvaşça sözcük listesi] (1908), Paasonen'in Çuvaşlar arasındaki alan gezilerinin bir ürünü olan ve aynı zamanda dönemin diğer Çuvaşça yazılı kaynaklarıyla zenginleştirilmiş Çuvaşça bir sözlüktür. Madde başlarının çoğunlukla Macarca ve Almanca olarak karşılandığı bu sözlüğün hem Türkoloji hem de Altayistik için taşıdığı önem maddeler hâlinde şu şekilde özetlenebilir:

- Paasonen; *Csuvas Szójegyzék*'teki çoğu Çuvaşça malzemeyi alan gezilerinde bizzat derlemiştir. Bu nedenle sözlük Çuvaşçanın ağız bilimi açısından önem taşımaktadır.

- Alan derlemesinin bir ürünü olduğu için *Csuvas Szójegyzék*'te günümüzde belki de çoktan unutulmuş, başka sözlüklerde karşılaşmadığımız Çuvaşça sözcükler bulunmaktadır.

- *Csuvas Szójegyzék*'te sözcüklerin bağlamlarını göstermek, anlamlarını daha iyi tanımlamak gibi birçok sebeple verilen örnek cümle veya yapıların büyük bir kısmı da yine Paasonen'in alan gezilerinde derlediği bilmece, atasözü, türkü, büyü sözü, dua gibi folklor ürünleridir. Bu nedenle sözlük Çuvaş halk bilimi için de önem taşır.

- *Csuvas Szójegyzék*'te bazı sözcüklerin tanımları oldukça ayrıntılı verilir. Sözlükte bir yiyeceğin nasıl hazırlandığına veya düğün, cenaze gibi törenlerdeki ritüellerin nasıl gerçekleştiğine dair bilgiler karşımıza çıkabilmektedir. Bu da yine Çuvaş folkloruyla ilgili önemli ayrıntılı okuyucuya sunar.

- *Csuvas Szójegyzék*'te yalnızca Paasonen'in alan gezilerinde elde ettiği veri yer almaz. Paasonen, sözlüğünü o dönemin diğer basılı kaynaklarıyla da zenginleştirmiştir. Bu nedenle bir sözcüğün birden fazla varyantını sözlükten takip edebiliriz. Ayrıca söz konusu sözcüğün, ilgili kaynaklarda kaydedilen başka bir anlamı varsa bu da sözlüğe dahil edilmiştir. Bu nedenle sözcüklerin farklı anlamlarını da başarıyla sunmuştur.

Bunun yanında Paasonen, sözlüğünde etimolojik denemelerde de bulunmuştur ve bu açıdan sözlük kısmen etimolojik bir sözlük olarak da kullanılabilir. *Csuvas Szójegyzék*, 1950 yılında Türk Dil Kurumu tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu çeviride Paasonen'in etimolojilerine yalnızca tek bir maddede küçük bir çevirmen notu eklenmiştir. Ancak bu çeviride kısaltmaların eksik veya hatalı verilmesinden ya da alfabetik dizilimin değiştirilmesinden kaynaklanan pek çok dizgi hatası ve eksiklikler sözlüğün orijinalinde verilen etimolojilerin okura doğru bir biçimde sunulmasının önüne geçmektedir. Oysa Paasonen, *Csuvas Szójegyzék*'te dönemindeki kaynak azlığına rağmen sözcüklerin etimolojilerini oldukça doğru bir biçimde göstermiş, Çuvaşçanın söz varlığındaki ödünç sözcükleri de aynı başarıyla ortaya koymuştur. Bu doğrultuda bu yazıda, Paasonen'in *Csuvas Szójegyzék*'te sözcüklerin etimolojilerini gösterirken ne tür

yöntemler kullandığı ele alınmıştır. Paasonen'in *Csuvas Szójegyzék*'te sözcüklerinin etimolojilerini gösterirken kullandığı yöntemler şu şekilde özetlenebilir:

- Sözlükte Çuvaşçanın söz varlığındaki Fin-Ugor kökenli sözcükler, kapsam dışında bırakılmıştır. Bunun sebebi, Paasonen'in bu konu üzerine daha kapsamlı bir araştırma yapmak istemesidir. Fakat esasen bu durum bile sözcüklerin etimolojileri hakkında okuyucuya ipucu sunar. Eğer sözlükte bir sözcüğün etimolojisi hakkında hiçbir bilgi bulunmayan bir sözcükle karşı karşıyaysak bu o sözcüğün Fin-Ugorca kökenli olma ihtimalinin kuvvetli olduğunu gösterir.

- Sözlükte Çuvaşçanın söz varlığındaki Genel Türkçe (ki bunlar çoğunlukla Tatarca ve Başkurtça üzerinden Çuvaşçaya geçmiştir) ya da Genel Türkçe üzerinden Çuvaşçaya geçen Arapça, Farsça, Rusça ödünçlemeler özellikle işaretlenmemiştir. Paasonen, ön sözde bu durum hakkında bir sözcüğün Rusçadan Çuvaşçaya doğrudan mı yoksa Tatarca üzerinden mi geçtiğinin tespit edilmesinin her zaman kolay olmadığını belirtmiştir. Ancak araştırmacının yine alan gezilerinden elde ederek verdiği Mişer ve Kazan Tatarcası denklikler kendisinden sonraki araştırmacıların, Çuvaşçadaki Genel Türkçe ödünçlemelerle ilgili çalışmalarında birincil kaynak olmuştur.

- Eğer sözcük, Arapça veya Farsçadan ödünçlemeyse genellikle sözcüğün kaynak biçimi yani verici dildeki biçimi gösterilmekle birlikte çoğu kez diğer Türk dillerindeki biçimleri de verilmiştir. Ancak bazen sözcüğün verici dildeki biçimi gösterilmez. Sadece <ar. veya <per. biçiminde hangi dilden geçtiği gösterilir. Bazense < işareti kullanılmaksızın sözcükle ilişkili görülen Arapça veya Farsça biçimin verildiği görülür. Bu durum sözlükte az görülür. Bu nedenle dizgi hatası mı yoksa tercih mi olduğu belirsizdir. Eğer sözcüğün Arapça veya Farsça bir köke dayandığı bir ihtimale yani şüpheliyse çoğu kez ? işareti veya sözlükte "karşılaştırmız" anlamında kullanılan vö. kısaltmasıyla işaretlenir.

- Çuvaşçadaki Rusça kopyalar da sözlükte başarıyla gösterilmiştir. Çoğu kez ödünçleme sözcüğün, Rusçadaki biçiminin yanı sıra sözcük Tatarcada geçiyorsa bu da belirtilmiştir. Sözlükte Arapça ve Farsça ödünçlemelerde kullanılan < işareti, genellikle Rusça ödünçlemeleri gösterirken kullanılmamış, or. veya daha az sıklıkta da russ. kısaltmasıyla kaynak biçimin verildiği bir gösterim tercih edilmiştir. Nadiren de olsa Rusçadaki kaynak biçimin anlamı da kaydedilmiştir. Bazı durumlarda Çuvaşçadaki Rusça ödünçlemenin anlamı da Rusça olarak verildiyse sadece = işareti ve or. kısaltması kullanılmamıştır. Sözcüğün Rusça bir ödünçleme olup olmadığının kesin olmadığı durumlarda yine ? işareti veya vö. kısaltması kullanılmıştır. Ancak sözlükte Çuvaşça sözcüğe karşılık Rusça bir biçimin verilmesi, sözcüğün nihai kökeninin kesin olarak Rusça olduğunu göstermemektedir. Sözcük Türk dillerinden Rusçaya oradan da Çuvaşçaya geçmiş olabilir. Fakat *Csuvas Szójegyzék*'te sözcüğün geçiş yönünü gösteren < işareti genellikle kullanılmadığından Paasonen'in Rusça biçimi Türk

dillerinden bir kopya olarak mı yoksa Çuvaşça sözcüğün kaynağı olarak mı verdiği net değildir.

- Ödünçleme olmayan Çuvaşça sözcükler, sözlükte diğer Türk dillerindeki denklıklarının sıralanmasıyla gösterilmiştir. Bazen de çeşitli kısaltmalarla sözcüğün kökenine işaret edilmiştir.

- Türev sözcükler, sözlükte genellikle kök sözcüğün altında girintili olarak gösterilmiştir. Bazen buna ek olarak türevin morfolojisine işaret eden bir kısaltma kullanılmıştır. Yine çeşitli kısaltmalarla yapılan maddeler arası gönderimlerde sözlükte türev sözcüklerinin kökenlerini göstermek için sık kullanılan yöntemlerdendir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Vildan Çakmak (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

Ahmet’yanov, Rifkat Gazizyanoviç (2015). *Etimologiçeskiy slovar’ tatarskogo yazıka* (C II). Kazan: İzdatel’stvo Magarif-Vakit.

Aşmarin, Nikolay İvanoviç (1898). *Materialı dlya issledovaniya çuvaşskago yazıka*. Kazan: Tipolitografiya İmperatorskago Universiteta.

Aşmarin, Nikolay İvanoviç (1902). *Bolgarı i çuvaşi*. Kazan: Tipo Litografiya İmperatorskago Universiteta.

Budagov, Lazar Zaharoviç (1869-1871). *Sravnitel’nyy slovar’ turetsko-tatarskih ‘nareçiy, so vkyuçeniem ‘upotrebitel’neyşih ‘slov ‘arabskih’ i ‘persidskih’ i s ‘nerevodom’ na ruskiy yazık’* (C I-II). Sankt Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Fasmer, Max (1987). *Etimologiçeskiy slovar’ russkogo yazıka* (C. III). Moskva: Progress.

Fedotov, Mihail Romanoviç (1990). *Çuvaşsko-mariyskiye yazıkoviye vzaimosvyazi*. Saranskiy: İzdatel’stvo Saratovskogo Universiteta.

Fedotov, Mihail Romanoviç (1996). *Etimologiçeskiy slovar’ çuvaşskogo yazıka* (C I-II). Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennyy İnstitut Gumanitarnıh Nauk

Gombocz, Zoltán (1906). *Csuvas Szójegyzék. NyK, 35 (1-2), 1-23; 141-164.*

Grønbech, Vilhelm Peter (1902). *Forstudier Til Tyrkisk Lydhistorie*. København: Lehmann Og Stages Boghandel.

Krılov, Grigoriy Aleksandroviç (2005). *Etimologiçeskiy slovar’ russkogo yazıka*. Sankt Peterburg: Poligrafuslugi.

Paasonen, Heikki (1908). *Csuvas Szójegyzék. NyK, 37, 38 melléklete*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása.

Paasonen, Heikki (1950). *Çuvaş Sözlüğü*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.

Poppe, Nicholas (1927). Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen. *Ural-Altäische Jahrbücher*, 7, s. 151-167.

Radloff, Wilhelm (1893-1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk Dialekte*. Sanktpeterburg: Prodaktsya u Komisionerov Imperatorskoy Akademii Nauk.

Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae, 171. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Róna-Tas, András (1974). Einleitung. *Tschuwaschisches Wörterverzeichnis* (Hazırlayan: H. Paasonen; Eingeleitet: A. Róna-Tas). *Studia Uralo-Altaica*, 4. (s. 1x-7x). Szeged: Universitas Szegediensis de Attila József Nominata.

Yegorov, Vasilij Georgiyevič (1964). *Etimolojiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.

Zolotnitskiy, Nikolay İvanoviç (1875). *Kornevoy çuvaşsko-russkiy slovar', sravnennyy s 'yazıkami inareçiyami raznih 'narodov 'tyurksogo, finskago i drugih 'plemen'*. Kazan: Tipografiya İmperatorkago Universiteta

ХЕЙККИ ПААСОНЕН И ЭТИМОЛОГИЯ В CSUVAS SZÓJEGYZÉK

АННОТАЦИЯ

Чувашский словарь "Csuvas Szójegyzék", составленный выдающимся финским лингвистом Хейкки Паасоненом, стал важным элементом в изучении чувашского языка и тюркологии в целом. Его публикация, впервые состоявшаяся в 1907–1908 годах в научном журнале "Nyelvtudományi Közlemények", а затем отдельным изданием в 1908 году, сразу привлекла внимание исследователей. Материалы словаря основывались на данных, собранных Паасоненом во время полевых экспедиций, проведённых в начале XX века. Особый интерес для лингвиста представлял диалект анатри, который он изучал в северо-западной части района Бугурслан в Самарской губернии, а также в районе Спасска. Эти регионы предоставили богатый материал для анализа, а собранные данные стали основой для создания уникального словаря, сохранившего для науки множество лексических единиц, которые иначе могли бы быть забыты.

Словарь не только документирует чувашские слова, но и даёт представление об их значениях, вариантах и контекстах употребления. Паасонен перевёл большинство лексем на венгерский и немецкий языки, реже — на русский, что делало словарь доступным для широкой аудитории учёных, работающих в разных странах. Этот труд отличается глубоким вниманием к деталям: автор не ограничивался фиксированием значений слов, он также включал в словарь примеры из чувашского фольклора, таких как пословицы, загадки и сказки. Благодаря этому "Csuvas Szójegyzék" стал не только языковым, но и культурным источником, предоставляющим ценную информацию о менталитете и традициях чувашского народа.

Ещё одной важной чертой словаря является сохранение лексических единиц, которые могли бы быть утрачены в процессе языковой эволюции. Многие слова, зафиксированные Паасоненом, на сегодняшний день либо устарели, либо

полностью исчезли из повседневного использования. Таким образом, "Csuvas Szójegyzék" стал важным источником для диалектологических исследований и изучения истории чувашского языка. Паасонен также активно занимался этимологическими изысканиями, связывая чувашские слова с их аналогами в других тюркских языках, а также анализируя заимствования из арабского, персидского, русского и других языков. Он не только выявлял происхождение отдельных слов, но и пытался показать их связи с культурными и историческими процессами.

Несмотря на значительные успехи, работа Паасонена имела свои ограничения. Например, финно-угорские заимствования в чувашском языке остались вне рамок его исследований, что, вероятно, связано с отсутствием достаточных материалов и методик того времени. Однако это не умаляет научной ценности словаря, поскольку даже при ограниченных ресурсах Паасонену удалось провести детальный анализ, опираясь на существующие исследования, такие как четырёхтомный словарь Радлова "Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte" и труды Ашмарина.

Словарь также стал важным инструментом для дальнейших исследований. Например, в 1950 году он был переведён на турецкий язык по инициативе Турецкого языкового общества. Хотя перевод расширил доступ к материалам, он не был лишён недостатков. Ошибки в сокращениях, алфавитном порядке и интерпретации отдельных значений слов иногда затрудняли понимание оригинальных этимологических идей Паасонена. Тем не менее, его методы анализа, основанные на сравнительно-историческом подходе, остаются актуальными и сегодня. Современные учёные продолжают использовать этот словарь как важный инструмент для изучения чувашского языка и его связей с другими тюркскими и индоевропейскими языками.

Словарь Хейкки Паасонена представляет собой не просто сборник слов, но целую энциклопедию чувашской лексики, отражающую её богатство и разнообразие. Особое место в словаре занимают слова, связанные с народным творчеством, что позволяет изучать язык не изолированно, а в контексте культуры. Это делает его важным источником для фольклористики, этнографии и культурологии. Многие выражения и обороты, зафиксированные Паасоненом, представляют собой уникальный материал для анализа чувашского мировоззрения и традиций.

Таким образом, "Csuvas Szójegyzék" остаётся не только выдающимся памятником лексикографической работы, но и важным инструментом для сохранения чувашского культурного наследия. Его значение выходит за пределы лингвистики, охватывая такие области, как история, этнография и сравнительное языкознание. Словарь стал мостом между прошлым и настоящим, связывая поколения исследователей, которые продолжают черпать из него вдохновение и знания для дальнейших научных открытий.

Ключевые слова: Хейкки Паасонен, Чувашский словарь, словарь, этимология

KAZAN TATARCASINDA SINIRLANDIRMA YAPAN EKLER*

MUSTAFA SEFER GELEN**

Öz: Bu alışma, Orta İdil Bölgesinde konuşulan Kıpçak grubu Türk dillerinden biri olan Kazan Tatarcasının sınırlandırma bildiren yapılarını konu edinmektedir. Kazan Tatarcasında sınırlandırma kategorisi; zamanı, mekânı, miktarı ve ayırıştırma bilgisi ile ismi sınırlandıran birtakım dil bilgisel söz ve yapılardan oluşmaktadır. Bu çalışmada sınırlandırma işlevi gören ekler üzerinde durulmuştur. Söz konusu ekler Kazan Tatarcasının gramer ve sözlük çalışmalarında belirlenip örnek cümleler yardımıyla incelenmiştir. Yapılan incelemede söz konusu sınırlandırma eklerinin eylemin gerçekleştiği zamanın ve mekânın başlangıç ve bitiş noktasını bildirmek, mekânın ve zamanın başlangıç ve bitiş aralığını belirtmek, miktarın ne ya da nelerden daha fazla veya daha az olduğunu göstermek, herhangi bir ismi diğerlerinden ayırmak suretiyle bu eklerin çeşitli şekillerde sınırlandırma yaptıkları belirlenmiştir. İnceleme sonunda Kazan Tatarcasında eklerle yapılan sınırlandırma kategorisini birtakım hâl eklerinin, sınırlandırma yapan eklerin, zarf-fiil eklerinin oluşturduğu belirlenmiş; söz konusu ekler çalışmada, türlerine göre sınıflandırılarak yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazan Tatarcası, Sınırlandırma, Sınırlandırma Ekleri, Zarf-Fiil Ekleri, Hâl Ekleri.

LIMITATIVE SUFFIXES IN KAZAN TATAR

ABSTRACT: This study examines the limitative structures of Kazan Tatar, one of the Kipchak type Turkic variants spoken in the Middle Volga Region. Limitative category in Kazan Tatar consists of a number of grammatical words and structures that limit the noun with the information of time, place, quantity, and distinction. In this study, suffixes that function as limitations are emphasized. The suffixes of limitative in question are determined within the grammar studies and dictionaries of Kazan Tatar and examined with the help of sample sentences. In the examination, it was determined that the limitation elements in question make limitations by indicating the starting and ending point of the time and place where the action takes place, indicating the starting and ending range of the place and time, displaying what the amount is more than or less

* Bu makale, Do. Dr. Sinan Güzel danışmanlığında, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında hazırlanan Kazan Tatarcasında Sınırlandırma başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, mustafasefergelen@gmail.com, ORCID: 0009-0002-5779-967X.

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 5.11.2024, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 10.12.2024)

Doi:10.47089/iuad.1579719

than, and separating a noun from the others. At the end of this analysis, it was determined that the limitative category by suffixes in Kazan Tatar consists of some case suffixes, limitation suffixes, gerundium suffixes; these suffixes were classified and interpreted according to their types within this study.

Keywords: Kazan Tatar, Limitation, Limitation Suffixes, Gerundiums, Case Suffixes.

1.Giriş

Sınırlandırma, çeşitli açılardan sınır bildiriminde bulunan gramer unsurlarını kapsayan bir kategoridir. Söz konusu sınır bildirimi zaman, mekân, miktar ve ayrıştırma üzerine olabilir. Bir durumun, olayın veya hareketin niteliksel özelliklerinin sınırını belirleyen dilsel unsurları içerir. Bu unsurlar, bir hareketin hangi sınırlar içinde ya da ne ölçüde gerçekleştiğini, bir varlığın ne kadar olduğunu belirtebilirler; bir varlığı diğerlerinden ayırarak işaretleyebilirler. Sınırlandırma, dilde belirsizliği azaltarak belirli sınırların çizilmesine olanak tanır. Sınırlandırma, tarihi ve çağdaş Türk dillerinde de eskiden beri görülmektedir. Türk dilinin farklı dönemlerinde çeşitli unsurlarla ifade edilmiştir. Tarihi ve çağdaş Türk dillerinde çeşitli edatlar, zarflar ve ekler bu kategoriyi oluşturmaktadır. Kıpçak tipi Türk dillerinden olan Kazan Tatarcasında sınırlandırma işlevini gören pek çok unsur bulunmaktadır. Bu unsurların bazılarının asıl işlevleri farklı olsa da sınırlandırma işlevini de barındırmaktadır. Çalışmada Kazan Tatarcasındaki sınırlandırma işlevli ekler üzerinde durulmuş; incelenen ekler tanıkları tespit edilerek ne bakımdan sınırlandırma işlevi gördükleri açıklanmıştır.

1.1. Problem Durumu ve Amaç

Sınırlandırmadan mevcut gramer çalışmalarında müstakil bir kategori olarak söz edilmez. Bu çalışmalarda sınırlandırma yapan ögeler hakkında tasvirî bilgiler verildiği fakat bunların detaylı bir şekilde incelenmediği görülür. Bazı tarihî ve çağdaş Türk dillerinde sınırlandırma kategorisi üzerine araştırmalar söz konusu olsa da Kazan Tatarcası odağında bunu konu edinen müstakil bir çalışma kaleme alınmamıştır. Bu çalışmanın amacı diğer sınırlandırma yapılarının haricinde sınırlandırma yapan eklerin, yukarıda zikredilen işlevleri ile bütünlüklü bir şekilde değerlendirildiği bir çalışma ortaya koyarak alanyazındaki boşluğun doldurulmasına katkı sunmaktır.

1.2. Yöntem ve Sınırlılıklar

Kazan Tatarcasında sınırlandırma bildiren eklerin belirlenmesinde Kazan Tatarcasına ilişkin dil bilgisi çalışmalarına başvurulmuştur. Buradan edinilen malzemeyi tanımlayacak örnek cümlelerin seçiminde ise ağ ortamında yer alan Kazan Tatarcası bütünceden yararlanılmıştır.

Kazan Tatarcasında sınırlandırma kategorisini oluşturan eklerin belirlenmesinin ardından, bu ekler art zamanlı ve eş zamanlı bakış açısıyla biçimsel ve işlevsel açıdan değerlendirilmiştir. İlgili sınırlandırma yapıları ile sözlerinin dil bilgisi çalışmalarında yer verilmeyen ancak edinilen bütüncede tanıklanan dil bilgisel özellikleri de çalışmaya dâhil edilmiştir.

Çalışma içerisinde açıklanması gereken ögeler hakkındaki tanımlamalar (‘ ’) tek tırnak işaretleri içinde verilmiştir. Örneklerin alındığı bütüncenin isminin ilk harflerinden oluşan kısaltmalara numaralar verilmiş ve örneğin yanına eklenmiştir. Söz konusu kısaltmaların kaynak gösterdiği eserler “Bütünce” başlığı altında verilmiştir. Çalışmadaki örneklerin çeviri yazıları yatık olarak yazılmış ve Türkiye Türkçesi aktarımları (“ ”) çift tırnak işaretleri içinde gösterilmiştir.

Verilen örnekler numaralandırılmış, bu örneklerden aynı başlık altında farklı şekillerde sınırlandırma yapanlar numarası belirtilerek açıklanmıştır.

Bu çalışma yalnızca Kazan Tatarcasındaki sınırlandırma eklerini belirleyip bunları işlevsel düzeyde incelemeyi hedeflemektedir. Sınırlandırma işlevi gören edatlar ve zarflar ise çalışmaya dâhil edilmemiştir. Çalışmanın diğer Türk dillerinde yer alan sınırlandırma ögelerini tespit etmek gibi bir amacı yoktur. Ancak gerekli görüldüğü durumlarda, karşılaştırma için tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki malzemeye de başvurulmuştur.

1.3. Çalışmanın Bütüncesi

Kazan Tatarcasında sınırlandırma bildiren ögelerin belirlenmesi amacıyla taranan temel kaynaklardan ilki 1977-1981 yılları arasında yayımlanan üç ciltlik Tatar tëlëñëñ anlatmalı süzlëğë [TTAS] isimli yayındır. Tatar tëlëñëñ anlatmalı süzlëğë'nin 2015-2021 yılları arasında yayımlanan altı ciltlik yeni sürümüne ise üç ciltlik sözlükte yer almayan sınırlandırma ögelerinin tespiti için başvurulmuştur. Ayrıca 2001 yılında yayımlanan Tatar Tëlëñëñ Kıskaça Tarihi-Ëtimologik Süzlëğëve 2009 yılında yayımlanan Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü isimli eserlere de incelemede kullanılacak malzemenin tayini için müracaat edilmiştir. Bunların yanında Öner 2011a, Ganiyev 2013, Hisamova 2006, TG 2015, TG 2016 gibi dil bilgisi eserlerinden sınırlandırma ögelerinin tespiti gerçekleştirilmiştir.

Söz konusu kaynaklarda belirlenen malzemenin örneklendirilmesi için <https://search.corpus.tatar/adresinde> erişime sunulan ve sürekli veri girişi yapılarak düzenlenen, içinde gazete yazıları, sanat eserleri ve sosyal bilimler hakkında metinlerin bulunduğu, 500 milyondan fazla sözün bulunduğu Pismennıy korpus tatarskogo yazıka = PKTY [Tatarcanın Yazılı Bütüncesi]¹ isimli bütünce kullanılmıştır.

¹ Söz konusu bütünce <https://search.corpus.tatar/> adresinde erişime sunulmaktadır.

1.4. Sınırlandırma Kategorisi Hakkında

Türkçede sınırlama ya da sınırlandırma (Almanca limitativus, Fransızca limitative, İngilizce limitative) terimleri ile isimlendirilen isim hâl çekiminin (bk. Korkmaz 1992: 134) en eski tanığı Eski Türkçe {+ GAÇA} ‘+A kadar’ [+GA + ÇA]ekidir. Bugün Türkiye Türkçesinde izlenmeyen bu isim hâl çekiminin yerine {+A kadar} ve {+A dek} gibi son çekim edatları kullanılmaktadır. Diğer Türk dillerinde hâlâ izlenen söz konusu isim çekimi, sınırlama / sınırlandırma yapan yegâne kanal değildir. Bunun dışında bazı zarf-fiil ekleri, son çekim edatları, parçacıklar, zarflar, birtakım sınırlandırma yapan ekler ve sayı isimleri ile de sınırlama / sınırlandırma yapılabilir. Tüm bu sınırlama araçları, Türkçede sınırlandırma kategorisini oluşturmaktadır.

Bu kategoride yer alan sınırlandırma öğeleri eylemi farklı yönlerden sınırlama kabiliyetine sahiptir. İlgili yapıların sunduğu sınırlama bilgileri şöyle verilebilir:

(i) Eylemi zamanda ve mekânda başlangıç ve bitiş yönünden sınırlandırabilirler.

(ii) Eylemin gerçekleştiği zaman ve mekân aralığını ‘boyunca’ ve ‘başından sonuna kadar’ anlamları ile sınırlandırabilirler.

(iii) İsimleri ‘dışında, haricinde, sadece, yalnızca’ vb. anlamları ile diğer unsurlardan ayırıp vurgulayarak sınırlandırabilirler.

(iv) Sınır bildiriminde bulunan bazı söz ve yapılar, derecelendirilen ögeyi miktar açısından sınırlandırabilir.

Çalışmamızın konusu olan Kazan Tatarcası odağında ele alındığında yukarıdaki sınırlama bilgilerinin tamamı yazılı dilde tanıklanmaktadır. İlgili sınırlama, ek düzeyinde zarf-fiil ekleri, hâl ekleri ve sınırlandırma yapan eklerle; işlevsel sözler düzeyinde son çekim edatları, parçacıklar ve zarflarla; bunların dışında bir de sayı isimleri ile sağlanır.

Sınırlandırma kategorisini besleyen işlevsel öğelere, dil bilgisi çalışmalarının ilgili bölümlerinde yer verilir. Fakat müstakil olarak bu kategoriyi ya da bu kategoriye ait örnekleri ele alan çalışmalar sınırlı sayıdadır.

Tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki sınırlandırma yapılarını konu edinen bu az sayıdaki çalışmadan öne çıkanlar kronolojik olarak şöyle belirtilebilir:

Coşkun, “Tarihî Türk Lehçeleri ve Özbek Türkçesinde Zaman ve Mekânda Sınırlama Görevi Üstlenen Yapılar” adlı çalışmasında; sınırlandırma hâli eki olan {+gAÇA} ekinin işlevi, hangi dönemlerde ortaya çıktığını ve daha önceki dönemlerde sınırlandırma işlevini hangi yapıların yüklediğini açıklamıştır. Tarihî Türk dillerinde ve Özbekçede sınırlandırma fonksiyonu gören yapıları incelemiştir (1997: 429-438).

Öner’in “Türkçede Çekim Edatlarının Karşılaştırma ve Sınırlandırma Bağlantıları” adlı makalesinde çekim edatlarının sınırlandırma ve karşılaştırma

işlevleri ele alınmıştır. Hem karşılaştırma hem sınırlandırma yapan edatların hâl eki almamış isimlerin yanına geldiğinde karşılaştırma, yönelme hâli eki almış isimlerin yanına geldiğinde ise sınırlandırma yaptığı belirtilmiştir (2011b: 39-47).

Biray, “Kazak Türkçesinde Sınırlandırma İşlevli Dil Birlikleri Üzerine:” adlı çalışmasında Kazakçadaki sınırlandırma işlevi bildiren gana, qana, tek, aq biçimlerini incelemiş, ilgili işlevsel sözlerin kullanımlarını örneklerle tanıtmıştır (2008: 48-83).

Demirbilek, “Tegi Edatı ve Türevleri” adlı yazısında tegi edatından türeyen yapılar üzerinde durmuştur. ‘+A kadar’ anlamındaki bu edatın tarihî dönemlerdeki kullanımlarını tanımlanırılıp açıklamıştır (2008: 94-101).

Yıldırım’ın “Anadolu Ağızlarında Sınırlandırma Gösteren Yapılar” adlı çalışmasında Anadolu ağzlarında kullanılan edat grupları, zarf-fiilli yapılar ve sınırlama ekleri ele alınmıştır. Bu yapıların bazıları ise ölçünlü dilde kullanılmayan yapılardır. Makalede söz konusu yapıların tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerindeki görünümüne de değinilmiştir (2009: 185-221).

Uçar, “Çağatay Türkçesinde Sınırlama Hâli” adlı makalesinde Çağatay Türkçesindeki [+ğaça] / [+geçe] / [+kaça] / [+keçe] eklerini, yönelme hâli + degin, deginçe, degünçe, tegi, degrü, tegrü, tigrü, tegüre şeklindeki analitik kurulumlar ile çağlıg/çağlık edatlarının sınırlandırma işlevlerini incelenmiştir (2011: 421-445).

Hünerli’nin, “Eski Anadolu Türkçesinde Sınırlama İşlevindeki ‘-(y)Xnca Dek/Degin/Kadar’ Ara Formunun Doğu Trakya Ağzlarındaki Görünümü ve ‘-(Y)Xnca’ Zarf-Fiilinin Kullanım Çeşitliliği” adlı çalışmasında Eski Anadolu Türkçesinde sınırlandırma işlevi gören dört farklı {-(y)Xnca} formunun Doğu Trakya Ağzlarında işlekliliğini kaybetmeden korunduğu örneklerle ortaya koyulmuş ve açıklanmıştır (2016: 152-163).

Karpuz ve Salan, “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde Çekim Edatı İşlevinde Kullanılan -IncA Ekli Zarf Eylem Yapıları” adlı yazılarında -IncA ekli zarf-fiil eki almış varınca, gelince, olınca, gidince, çıkınca, enince sözcüklerinin Seyahatnâme’de sınırlama bildiren çekim edatı işlevindeki kullanımlarını örneklerle açıklamışlardır (2014: 1-19).

Salan’ın Eski Anadolu Türkçesinde Sınırlandırma Yapıları adlı kitap çalışmasında, Eski Anadolu Türkçesinde sınırlandırma yapan unsurlar; hâl ekleri, zarf-fiil ekleri, çekim edatları, bağlama edatları işlevlerine göre incelenmiş, açıklanmış ve örneklendirilmiştir (Salan 2020).

Şahin, “Türkmen Türkçesinde Çekim Edatları ve Zarf-Fiil Ekleriyle Kurulan Yapılardaki Sınırlandırma İşlevleri” adlı yazısında Türkmen Türkçesinde sınırlandırma yapan çekim edatlarını ve zarf-fiilleri işlenmiştir. Makalede, sınırlandırma yapıları; zamanı başlangıç yönünden sınırlandırılanlar, zamanı bitiş yönünden sınırlandırılanlar, işaret ettiği unsurları vurgulayarak veya karşılaştırarak

sınırlandırıcılar, zarf-fiil ekleri ile kurulan sınırlandırma yapıları şeklinde incelenmiştir (2020: 77-98).

Söz olarak Güzel, “Çuvaşça {+(ç)çen} Sınırlama Biçim Biriminde Yeni İşlev Kazanımı” adlı çalışmasında Çuvaşça sınırlandırma durumunu işaretleyen ve bitiş sınırı gösteren {+(ç)çen} ekinin yeni işlev kazanımı üzerinde durmuştur (2023: 227-236).

Söz konusu çalışmalarda izlenen yöntem ve belirlenen sınırlandırma türlerinin sonraki çalışmalara örnek teşkil edeceği muhakkaktır. Eldeki çalışma da Kazan Tatarcasında sınırlandırma yapan ekleri bütünlüklü biçimde ortaya koyma amacının yanında; müstakbel çalışmalara tasnif ve inceleme bakımından model sunma düşüncesiyle hazırlanmıştır.

2. Sınırlandırma Yapan Ekler

2.1. Hâl Ekleri

2.1.1. {+çA}

Söz konusu ek, fiilin oluş veya yapılaş tarzını ifade etmek için isme eklenir (Ergin 2013: 239). Eski Türkçede (Tekin 2022: 109) ve Tarihi Kıpçak Türkçesinde {+çA} şeklinde (Argunşah ve Yüksekaya 2020: 334) olan bu ek Kazan Tatarcasına aynı şekilde geçmiştir (Öner 2022: 139). Eski Türkçede de zamanda ve mekânda sınırlandırma yapan (Erdal 2004: 376) söz konusu ek Kazan Tatarcasında ‘boyunca, kadar’ anlamıyla sınırlandırma yapmaktadır.

(1) *Bolar arasında gâsırlarça tartışuv devam itkendër.* [PKTY1]
“Bunlar arasında asırlarca tartışma devam etmiştir.”.

(2) *Ul seğatlerçe urınnan tormıy yattı.* [PKTY2]
“O, saatlerce yerinden kalkmadan yattı.”.

(3) *Şul kanunnarnı bügênçe (bügênge kader.-X.M.) ecnebiyeler (çitler) kullana.* [PKTY3]
“O kanunları bugüne kadar ecnebiyeler (yabancılar) kullanıyor.”.

(4) *Ul ayavsız köreşneñ sërlerëne bügën de kireğênçe töşëñep bëtüv ciñël tügël bözge.* (TTAS III 2017: 267)
“O acımasız savaşın sırlarını bugün de gerektiği kadar anlamak kolay değil bize.”.

Söz konusu ek (1) ve (2) numaralı cümlede ‘boyunca’ anlamıyla hareketin başlangıç ve bitiş aralığını belirterek sınırlandırır. (3) numaralı cümlede hareketin bitiş sınırını gösterir. (4) numaralı cümlede miktar sınırlandırması yapar.

2.1.2. {+DA}

Söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin² gerçekleştiği yeri veya zamanı bildirmek için isimlere bulunma hâli eki getirilir (Hisamova 2006: 90). Kazan Tatarcasında urın vaqıt kilëşë terimi ile açıklanan (Türk 2014: 94) bu hâl eki, Eski Türkçede ise {+DA} biçiminde bulunma-çıkma işlevleri ile tanıklanır (Tekin 2022: 106). Ek, Tarihî Kıpçak Türkçesine koşut şekilde (Argunşah ve Yüksekaya 2020: 334) bugün Kazan Tatarcasında {+DA} şeklindedir (bk. Öner 2022: 129). Ana işlevi bulunma olan ek, üzerine geldiği isimleri zaman ve mekânda sınırlandırır.

(5) *Êşler bolay barsa hiçsiksöz, un könde bêteçek.* [PKTY4]
“İşler bu şekilde giderse hiç şüphesiz on gün içinde bitecek.”

(6) *Bu öç könde her minutta minë çağırıp, kamçılar, multıklar bërlen kıynavnı köte idëm.* [PKTY5]
“Üç gün boyunca her dakika beni çağırıp kırbaç ve tüfek ile işkence etmelerini bekledim.”

(7) *Bu könnernë avılda ebiyeler atnası diyeler.* [PKTY6]
“Bu günlere köyde nineler haftası derler.”

(5) ve (6) numaralı örneklerde eylemin belli bir süre içinde gerçekleşeceği bildirilerek eylem zamanı sırasıyla on ve üç gün ile sınırlandırır. (7) numaralı örnekte ise eylemin belli bir mekân sınırı içinde gerçekleştiği belirtilerek sınırlandırma yapmıştır.

2.1.3. {+DAn}

Ayrılma hâli eki, fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığına ve ayrıldığına işaret etmek için isme eklenir (Ergin 2013: 235). Ayrılma hâli eki Eski Türkçede ünsüz uyumuna bağlı olmayarak [+tın], [+tin], [+dın], [+din] şeklinde dar ünlülüydü (Ergin 2013: 236). Orhon Türkçesinde isimlerin bulunma-çıkma hâli {+DA} eki ile seyrek olarak da {+tAn} ile kurulmuştur (Tekin 2022: 106). Ergin’e göre {+DA} eki ayrılma hâli eki olmayıp bulunma hâli ekinin ayrılma eki fonksiyonunda kullanılmasıdır (2013: 236). Kıpçak Türkçesinde ise ayrılma hâli eki için çoğunlukla {+DIn}, nadiren de {+DAn} biçimi kullanılmıştır (Argunşah ve Yüksekaya 2020: 193). Söz konusu ek ayrılma işlevinden hareketle fiilin gerçekleştiği zamanı ve mekânı başlangıç yönünden sınırlandırır.

(8) *Utız yıldan böz yëğërmëñçë gasırnıñ işëğën yabarbiz.* [PKTY7]
“Otuz yıl sonra yirminci yüzyılın kapısını kapatacağız.”

² Çalışmada fiil ve eylem sözleri iki ayrı şeyi ifade edecek şekilde yan yana kullanılmıştır. Fiil, ilgili söz türünü belirtirken; eylem ise eyleme işini, hareketi ya da aksiyonu karşılar.

(9) 1960 yıllardan milliy edebiyatta psikologizm köçeyiv küzetële.
[PKTY8]
“1960’lı yıllardan beri millî edebiyatta psikolojinin güçlendiği
görölmektedir.”.

2.1.4. {+GA}

Yönelme hâli eki, fiilin gösterdiği hareketin kendisine doğru yaklaştığını ve yöneldiğini ifade etmek için isme eklenir (Ergin 2013: 233). İsmi fiillere yaklaşma hâlinde bağlanmasını sağlayan hâl yaklaşma hâlidir ve bu hâl daima ekle yapılıdır (Öner 2022: 126). Orhon Türkçesinde genellikle {+kA} şeklinde olan ek; birinci ve ikinci kişi iyelik eki almış sözlerin ardından {+A}, üçüncü kişi iyelik ekli isimlerden sonra ise {+ñA} biçimindedir (Tekin 2022: 104). Ek, Kıpçak Türkçesinde ünlüler ve tonlu ünsüzlerden sonra {+gA} tonsuz ünsüzlerden sonra {+kA}, iyelik eklerinden sonra yaygın olarak {+A} şeklinde kullanılır (Argunşah ve Yüksekaya 2020: 333). Kazan Tatarcasında ek Eski Türkçe biçimlerini korur (bk. Öner 2022: 127). Söz konusu ek fiilin gerçekleştiği zamanı ve mekânı bitiş yönünden sınırlandırır.

(10) *İrteden kiçke eşlep kesēpte.* [PKTY9]
“Sabahtan akşama kadar işte çalışıyor.”.

(11) *Şul vaktıka ezër bul!* [PKTY10]
“O vakte kadar hazır ol!”.

(12) *Kazanğa kite anıñ bër oçı, Kazanğa.* [PKTY11]
“Kazan’a kadar gider onun bir ucu, Kazan’a.”.

Söz konusu ek; (10) ve 11 numaralı örneklerde zamanı, (12) numaralı cümlede ise mekânı bitiş bakımından sınırlandırır.

2.2. Zarf-Fiil Ekleri

2.2.1. {-Ar... -mAs}

Oğuz ve Kıpçak dillerinde tanıklanan bu zarf-fiil kurulumu temel fiildeki hareketin, zarf-fiilin gösterdiği hareketin hemen arkasından gerçekleştiğini bildirir (bk. Korkmaz 2009: 1036). {-KAç} ve {-GAndA} ekleri ile karşılaştırıldığında zaman işlevi daha güçlü olan {-Ar... mAs} ekinde, başlangıç sınırı bildirimini çabukluk ifadesiyle gerçekleştirir.

(13) *Mēne... ayağınıñ tavişın işētër-işētmes yöreklerēm uynıy başladı.*
[PKTY12]
“İşte... ayağımın sesini duyar duymaz yüreğim oynamaya başladı.”.

(14) *Annan, kabınētunnan çığar-çıkmas, serkatibēne küz töşërdë.*
[PKTY13]
“Sonra, ofisinden çıkar çıkmaz başkâtibine baktı.”.

(15) *Ƙar kiter-kitmes b r n   yaz   e e - umırzaya ba  k tergen.*
[PKTY14]

“Kar erir erimez ilkin ilkbahar çiçeği kardelen ba  gösterir.”.

2.2.2. {-Gan A}

Hareket h lindeki nesneyi isimlendiren {-GAN} sıfat-fiili ile {+ A} eşitlik ekinin dil bilgiselle mesi ile oluşan (bk.  ner 2022: 231) bu zarf-fiil eki; ‘+A kadar’ veya ‘-DIĞI kadar’ anlamıyla temel fiildeki eylemin, zarf-fiilin gösterdiği hareketin gerçekleştiği ana kadar sürdüğünü belirtir. Böylelikle zamanda bitiş sınırını göstererek zaman ve miktar açısından bir sınırlandırma yapar.  nl  ve tonlu ünsüzlerle biten fiil kök ve gövdelerine /g/’li biçimleri; tonsuz ünsüzlerle biten fiil kök ve gövdelerine ise /k/’li biçimleri eklenir.

(16) *Min monı kulumdan kilgen e   lerm n.* [PKTY15]

“Ben bunu elimden geldiği kadar yaparım.”.

(17) *Ƙazan a kitken e un t n ke a  a cıyam.* [PKTY16]

“Kazana gidinceye kadar on lira para biriktireyim.”.

(18) *Hırslı adem lgen e tıyılmas.* [PKTY17]

“A g zly insan ölünceye kadar durdurulmaz.”.

2.2.3. {-GAn I}

Bu ek, bitiş sınırını gösteren {-GAN A} eşitlik eki ile işlevsel ve biçimsel açıdan ko utluk gösterir. {-GAN I} biçimini oluşturan yapılardan {+ I}’nın {+ A}’dan geli mi  olması olasıdır: {-GAN A} > {-GAN I}. ‘+A kadar’ anlamıyla zamanda bitiş sınırını göstererek sınırlandırma yapar.

(19) *Mondağı kvartir h ucalarına da, bölme kirekmiy, eyberler m  z m barĐan ı sözde torsın dip, hat cibergen iken.* [PKTY18]

“Buradaki ev sahiplerine de oda lazım değil ve e yalarım ben gidinceye kadar sizde dursun diye, mektup yazmış.”.

(20) *Min sin  alĐan ı unik  k n, alĐa  unik  k n yo lamadım, diy.*
[PKTY19]

“Ben seni alıncaya kadar on iki gün, alınca da on iki gün uyumamı tım.”.

(21) * l grek, etiy m  zin  maçına alĐan ı, avtobus b len kilgende, min anı citeklep tu talı ka  ader ozata çığa id m.* [PKTY20]

“Eskiden babam kendine araba almadan önce otobüsle gidip geldiğinde ben ona eşlik edip durağa kadar uğurlamaya çıkardım.”.

2.2.4. {-GAndA}

Hareket hâlindeki nesneyi isimlendiren {-GAn} sıfat-fiili ile {+dA} bulunma biçim biriminin dil bilgiselleşmesi ile oluşan (bk. Öner 2022: 232) bu zarf-fiil eki; ‘-iken, -DIĞIndA, -DIĞI esnada, -DIĞI sırada’ anlamlarıyla temel fiildeki eylemin, zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmesinden sonra ortaya çıktığını göstererek zamanda başlangıç sınırlandırması yapmaktadır. Yapının ünlü ve tonlu ünsüzlerle biten fiil kök ve gövdelerine /g/’li biçimleri; tonsuz ünsüzlerle biten fiil kök ve gövdelerine ise /k/’li biçimleri eklenir.

(22) *Mině uramda Ruslan bēlen bērge kürgende, selaměmně baş kağıp kına ala da, matur irēnnerēn kısıp kına.* [PKTY21]

“Beni sokakta Ruslan ile birlikte gördüğünde selamımı yalnızca başını sallayarak aldı ve güzel dudaklarını sıktı.”

(23) *İşekten kabatlanıp çığıp kitkende, bēr nersenē anladım: min sinē yuğaltuvdan kurkam iken.* [PKTY22]

“Kapidan tekrar çıktığımda bir şeyi anladım: Ben seni kaybetmekten korkuyormuşum.”

2.2.5. {-KAç}

‘-IncA’ anlamıyla temel fiildeki eylemin, zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmesinden sonra ortaya çıktığını göstererek (bk. Hisamova 2006:261) zamanda başlangıç sınırlandırması yapar.

(24) *Kazanğa kaytkaç, Könçığış pēdagogiya institutında hezmetēn devam ittēre.* [PKTY23]

“Kazan’a dönünce, Batı Pedagoji Enstitüsündeki işini devam ettirir.”

(25) *Min kitkeç, nindiy yañalıklar buldı- bērsēn de qaldırma.* [PKTY24]

“Ben gittikten sonra, ne yenilikler oldu, birisini bile saklama.”

(26) *Küpmēdēr vaqıt uzgaç, bēzde hēller tağın kuyırıp kittē.* [PKTY25]

“Biraz zaman geçince bizde olaylar tekrar sıklaştı.”

2.2.6. {-GAngA}

Hareket hâlindeki nesneyi isimlendiren {-GAn} sıfat-fiili ile {+gA} yönelme biçim biriminin dil bilgiselleşmesi ile oluşan bu zarf-fiil; temel fiildeki eylemin, zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmesinden sonra ortaya çıktığını göstererek zamanda başlangıç sınırlandırması yapmaktadır. Türkiye Türkçesi {-All} zarf-fiili ve ‘+DAn beri’, ‘-DIĞI için’ yapısıyla aynı işlevde olan bu biçim birim eylemin hangi zamandan itibaren gerçekleşmekte olduğunu gösterir. Yapının ünlü ve tonlu ünsüzlerle biten fiil kök ve gövdelerine /g/’li biçimleri; tonsuz ünsüzlerle biten fiil kök ve gövdelerine ise /k/’li biçimleri eklenir.

(27) *Ĥatını ayırılıp kitkenge elle dürt yıl indě.*[PKTY26]
“Eşi ayrıldığından beri dört yıl olmuştur artık.”.

(28) *Ĥatın kilgenge un kōn uzdı, kōmēş қоşçıғım, bügēn gēne cıyınıp cavap yaza alam.* [PKTY27]
“Mektubun geleli on gün geçti, gümüş kuşcağım ben ancak bugün hazırlanıp yazabiliyorum.”.

(29) *Қарçıғım үлgenge бәр yıl үткен idě.*[PKTY28]
“Karımın ölümünden beri bir yıl geçmişti.”.

2.2.7. {-mAstAn}

{-mAs} sıfat-fiili ile {+tAn} çıkma biçim biriminin dil bilgiselleşmesi ile oluşan bu zarf-fiil, işlevsel açıdan Türkiye Türkçesindeki {-mAdAn} yapısıyla koşutluk gösterir. Bu yapı, temel fiildeki eylemin, zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmesinden önce ortaya çıktığını göstererek ‘+DAn önce’ anlamı ile eylemin zamanda bitiş sınırını göstermektedir.

(30) *Бәр минут үтместен, Ğabdullin, yalğan sevdeğerně iyertěp, yañadan Ğabdēnnesır efendě nomērına kělěp kěrdě.*[PKTY29]
“Bir dakika geçmeden, Ğabdullin, sahtekâr tüccarın peşine takılarak yeniden Ğabdinasır Efendi’nin odasına girdi.”.

(31) *Emma ikě yıl үтместен, Ĥisametdin, mölketēn satıp, Қавқазға Тифлис шеһерēне күчтě hem ğailesēn de şunda күчєрдě.*[PKTY30]
“Ancak iki yıl geçmeden Hisamettin, mülkünü satıp Kafkasya’ya Tiflis’e taşındı, ayrıca ailesini de oraya taşıdı.”.

2.2.8. {-mIy}

{-mA} olumsuzluk biçim birimi ve {-y} zarf-fiilinin dil bilgiselleşmesi ile oluşan bu yapı (< mıy < ma-y* < ma-y-a*), tıpkı {-mAstAn} biçim birimi gibi işlevsel açıdan Türkiye Türkçesindeki {-mAdAn} yapısıyla koşutluk gösterir. Temel fiildeki eylemin, zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmesinden önce ortaya çıktığını bildiren bu yapının işlevi bitiş sınırı bildirmektir.

(32) *Lekin mēn yıl da үтmiy, Кōnbatış feně, öyrençěk şekєrtлєk baskıçın uzıp, Şerik öçēn ostazға eylene bit.* [PKTY31]
“Ancak bin yıl bile geçmeden Batı bilimi çıraklık basamağını geçip Doğu için ustaya dönüşür.”.

(33) *Lekin бәр жыл үтmiy, тағın бәр yaña köy çıға.*[PKTY32]
“Ancak bir yıl geçmeden yeni bir türkü çıkar.”.

2.2.9. {-mIyçA}

{-mIy} zarf-fiilinin, sınırlama bildirimini pekiştiren {+çA} eşitlik biçim birimi ile yeniden dil bilgiselleşmesi ile ortaya çıkmıştır. İşlevsel açıdan {-mIy} biçim biriminden farksız olan bu yapı, temel fiildeki eylemin bitiş sınırının zarf-fiilin gösterdiği hareketin ortaya çıkmasından önce vuku bulduğunu gösterir.

(34) *Bu ikë kön ütmiyçe canğa tiydë, elle niqader eş eşledëler, tik könner gëne bik ekrën uzdi.* [PKTY33]

“Bu iki gün geçmeden canlarına yetti, ne kadar çok iş yaptılar, ancak günler çok yavaş geçti.”.

(35) *Biş yıl ütmiyçe, anı kirë kıytarıp alalmassız.* [PKTY34]

“Beş yıl geçmeden onu geri alamazsınız.”.

(36) *Üz kitabınıñ rehetën de kürmiyçe kitëp bardı, biçara.* [PKTY35]

“Zavallı, kendi kitabının keyfini sürmeden gitti.”.

2.2.10. {-p}

En eski dönemlerden beri var olan zarf-fiil ekidir. Kazan Tatarcasına gelinceye kadar tarih boyunca şekli değişmemiştir. (bk. Öner 2022: 230). Bu ek, temel fiildeki eylemin, zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmesinden sonra ortaya çıktığını göstererek zamanda başlangıç sınırlandırması yapar.

(37) *Ebiynëñ monı kürëp bik açuvı kilgen.* [PKTY36]

“Yaşlı nine bunu görünce çok sinirlenmiş.”.

(38) *Bülmenë tutırğan marca hatınnarın araly-araly barıp, enisë yanına tëzlendë.* [PKTY37]

“Odayı dolduran Rus kadınların arasından geçip annesinin yanına diz çöktü.”.

(39) *Şeherge kilëp, ul kün zavodına eşke kërdë.* [PKTY38]

“Şehre gelip deri fabrikasında işe girdi.”.

2.2.11. {-vgA}

Söz konusu ek {-v} isim-fiil eki ve {+GA} yönelme hâlinin birleşmesiyle oluşmuştur. Bu ek, temel fiildeki eylemin, zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmesinden sonra ortaya çıktığını bildirerek {-IncA} zarf-fiil ekinde olduğu gibi ‘+DAn sonra’ anlamı ile eylemin başlangıç sınırını gösterir.

(40) *Boları kitivge, ikëñçelerë kilër.* [PKTY39]

“Bunlar gidince ikinciler gelecek.”.

(41) *Alanlıkka kilüvge, barça bala-çağa ağaç başlarına ürmeledē.*
[PKTY40]

“Ormana gelince tüm çocuklar ağaçların tepelerine tırmandı.”.

2.3. Sınırlandırma Yapan Diğer Ekler

2.3.1. {+çI}

{+çA} eşitlik hâli ekiyle işlevce koşutluk göstermesi, her iki ekin köken yönünden ilişkili olduğunu düşündürür. Bu ek, zamirlerin bazı şekillerine eklenerek ‘kadar’ anlamı ile bitiş sınırlandırması yapan zarflar oluşturur (Ganiyev 2013: 240).

Ek Kazan Tatarcasında aşağıdaki örneklerde tanıklanır.

añarçı

Kazan Tatarcası teklik 3. kişi zamiri ul’un³ yön hâli çekiminden kalıplaşmış biçimi añar ‘ona doğru’ yapısının {+çI} ekini almasıyla oluşan zarf ‘ona kadar’ anlamıyla eylemin zamanda bitiş sınırını gösterir.

(42) *Añarçı üzəmnəñ avıruvımnı eykenim yuk idē.* [PKTY41]

“O vakte kadar hastalığımın hiç bahsetmemiştim.”.

moñarçı

İşaret zamiri bu’nun yön hâli çekiminden kalıplaşmış biçimi olan moñar yapısının {+çI} ekini almasıyla oluşan zarf ‘buna kadar, bugüne kadar’ anlamıyla eylemin zamanda bitiş sınırını gösterir.

(43) *Moñarçı aña tanış, işetkenē bulğan isəmmē?* [PKTY42]

“Bugüne kadar tanıdığın, duyduğun bir isim mi?”.

şuñarçı

İşaret zamiri şu’nun yön hâli çekiminden kalıplaşmış biçimi olan şuñar yapısının {+çI} ekini almasıyla oluşan zarf ‘ona kadar’ anlamına gelir ve bitiş sınır gösterir.

(44) *Şuñarçı hatnı ölgərtəp kuyarğa kirek.* [PKTY43]

“O vakte kadar mektubu yetiştirmek gerek.”.

şuınçı

İşaret zamiri şu’nun ilgi hâli çekiminden kalıplaşmış biçimi olan şuın yapısının {+çI} ekini almasıyla oluşan zarf ‘ona kadar’ anlamıyla eylemin zamanda bitiş sınır gösterir.

(45) *Şuınçı mexebbetəbēz saklansa.* [PKTY44]

“O vakte kadar aşkımız korunsun”.

³ Yalın olmayan zamirlerde ayrı bir *an* tabanının varlığı da kabul edilir (Erdal 2004: 199).

2.3.2. {+gAçA}/{+AçA} ⁴

Söz konusu ek, {+GA} veya iyelikli sözlerden sonra gelen {+A} ⁵ yönelme hâli ve {+çA} eşitlik hâli ekinin birleşmesi ile oluşmuştur (Coşkun 1997: 429). Bu ek, kalıplaşmamış yeni sınırlandırma zarflarının yapımında yaygın olarak kullanılır. ‘+A kadar’ (Uçar 2011: 433) anlamı ile eylemin zamanda ve mekânda bitiş sınırını göstermenin yanı sıra miktarın üst sınırını gösterir.

aħırğaça

Arapça kökenli āħır / āħir ‘son’ sözüne {+gAçA} ekinin gelmesiyle oluşan zarf, ‘sonuna kadar’ anlamı eylemin sona erdiği zamanı işaret ederek bitiş sınırı bildirir.

(46) *E yazuvçı aħırğaça itağat sakladı.* [PKTY45]
“Ama yazar sonuna kadar itaatini korudu.”

azağınaça

azağ ‘son kısım’ sözüne [+1] 3. kişi iyelik eki, zamir n’si ve {+AçA} ekinin gelmesiyle oluşan yapı, ‘sonuna kadar’ anlamı ile eylemin bitiş sınırını gösterir.

(47) *Kiçke kürke këbëk kabarıp kön azağınaça utırdı.* [PKTY46]
“Akşamleyin hindi gibi kabarıp gün sonuna kadar oturdu.”

azağkaça

azağ ‘son kısım’ sözüne {+gAçA} ekinin gelmesiyle oluşan yapı, ‘sonuna kadar’ anlamı ile eylemin bitiş sınırını gösterir.

(48) *Ĥatnı başınnan alıp azağkaça kabat uķıp çıķtı.* [PKTY47]
“Mektubu başından sonuna kadar tekrar okudum.”

bëzgeçe

bëz zamirine {+gAçA} ekinin gelmesiyle oluşan zarf ‘bize kadar’ anlamı ile eylemin bitiş sınırını gösterir.

(49) *Bëzgeçe de kilëp kitkenner, Bëzden soñ da kilër devërler.* (TTAS I 2015: 476)
“Devirler bize kadar gelip gitmişler, bizden sonra da gelir.”

bügñgeçe

bügñ ‘bugün’ sözüne {+gAçA} ekinin gelmesi ile oluşan zarf “bugüne kadar” anlamı ile eylemin zaman yönünden bitiş sınırını gösterir.

⁴ {+gAçA}/{+AçA}’nin hâl eki olup olmadığı tartışmalıdır. Bu ek ihtiyat kaydıyla sınırlandırma yapan ekler arasına alınmıştır.

⁵ Eski Türkçede olduğu gibi Kazan Tatarcasında da iyelikli sözlerden sonra yönelme hâli {+A} görülmektedir.

(50) *Bügengeçe alar öyrenëlmegen, bilgëlenmegen, açıklanmağan.*
[PKTY48]

“Onlar bugüne kadar öğrenilmemiş, belirlenmemiş, açıklanmamış.”.

ecelgeçe

ecel sözüne {+GAÇA} ekinin gelmesiyle oluşan zarf, ‘ölünceye kadar’ anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı bitiş yönünden sınırlandırır.

(51) *Elëden-elë açılıvçı iske yara këbëk, ecelgeçe üzë bëlen yörër.* (TTAS I 2015: 304)

“Daima, açılan eski bir yara gibi, ölünceye kadar kendisiyle duracak.”

elëgeçe

elë ‘şimdi’ sözüne {+gAÇA} ekinin gelmesiyle oluşan zarf ‘şimdiye kadar’ anlamı ile eylemin bitiş sınırını gösterir.

(52) *Bu hëlnë elëgeçe bërsëne de söylegenëm yuk idë.* [PKTY49]

“Bu durumu şimdiye kadar birisine bile söylememiştim.”.

gürgeçe

gür ‘mezar, kabir’ sözüne {+gAÇA} ekinin gelmesiyle oluşan zarf, ‘ölünceye kadar’ anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı bitiş yönünden sınırlandırır.

(53) *Nige bëz balaçaktan gürgeçe bër-bërebëznë aldargä hem aldınırğa öyretebëz?* (TTAS 2015:131)

“Neden biz çocukluk çağından ölene kadar birbirimize aldatmayı ve aldanmayı öğretiriz?”.

hëzërgeçe

hëzër ‘şimdi’ sözüne {+gAÇA} ekinin gelmesiyle oluşan zarf, ‘şimdiye kadar, bugüne kadar’ anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı bitiş yönünden sınırlandırır.

(54) *1996 yıldan başlap hëzërgeçe anıñ unaltı kitabı çıktı.* [PKTY50]

“1996 yılından itibaren bugüne kadar onun on altı kitabı çıktı.”.

irtengeçe

irten ‘sabah’ sözüne {+gAÇA} ekinin gelmesiyle oluşan zarf, ‘sabaha kadar’ anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı bitiş yönünden sınırlandırır.

(55) *Tağın yokığa kittë hem irtengeçe başka uyanmadı.* [PKTY51]

“Tekrar uyumaya gitti ve sabaha kadar bir daha uyanmadı.”.

kiçkeçe

kiç ‘akşam’ sözüne {+gAÇA} ekinin gelmesiyle oluşan zarf, ‘akşama kadar’ anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı bitiş yönünden sınırlandırır.

(56) *Ul kön kiçkeçe suğıştılar.* [PKTY52]

“O gün akşama kadar vuruştular.”.

köngeçe

kön ‘gün’ sözüne {+gAçA} ekinin gelmesiyle oluşan zarf, ‘... güne kadar’ anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı bitiş yönünden sınırlandırır.

(57) *Bu köngeçe devam ittëk.* [PKTY53]

“Bugüne kadar devam ettik.”.

közgeçe

küz ‘güz, sonbahar’ sözüne {+gAçA} ekinin gelmesiyle oluşan zarf, ‘sonbahara kadar’ anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı bitiş yönünden sınırlandırır.

(58) *1828 yılınıñ mart başınnan közgeçe yëğërmë ikë kontsërt bire.* [PKTY54]

“1828 yılının Mart ayından sonbahara kadar yirmi iki konser verir.”.

kabërgeçe

kabër ‘kabir’ sözüne {+gAçA} ekinin gelmesiyle oluşan zarf, ‘ölünceye kadar’ anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı bitiş yönünden sınırlandırır.

(59) *Gölşehide miña üz daruvın cibere kürsën indë, yahşılığın kabërgeçe onıtımam, diy.* [PKTY55]

“Gölşehide bana kendi ilacını göndersin şimdi, onun iyiliğini ölünceye kadar unutmam, diyor.”.

moñaça

bu zamirine {+gAçA} ekinin eşitlik hâli ekinin gelmesiyle oluşan zarf, ‘bugüne kadar’ anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı bitiş yönünden sınırlandırır.

(60) *Moñaça koloniyede gël diyerlëk kulakka çığarılgannar yeşedë.* [PKTY56]

“Bugüne kadar kolonide neredeyse her zaman bey yapılanlar yaşadı.”.

ozakkaça

ozak ‘uzun vakit boyunca’ sözüne {+gAçA} ekinin gelmesiyle oluşan zarf, ‘uzun vakit boyunca’ anlamı ile eylemin başlangıcı ve bitiş arasındaki zaman dilimini belirterek sınırlandırır.

(61) *Ayırım kürëneklë şehësler turında ukip- işëtëp bëlüv yeş hetërde indë ozakkaça uyılıp kala.* [PKTY57]

“Farklı ünlü kişiler hakkında okuyup işitip bilgi sahibi olmak, genç hafıza da uzun zamanlar boyunca iz bırakır.”.

2.3.3. {+gInAk}

Ganiyev söz konusu biçimin, zarflara eklenmesi durumunda ilgili zarftaki anlamın daha da güçlendiğini ifade eder (Ganiyev 2013: 239). Bu ek ile oluşan bayağınak örneğine bakıldığında baya ‘eski, önceki, ilk bahsedilen, henüz’ sözüne ‘önceden beri’ anlamı ile başlangıç sınırı bildirimini kattığı izlenir.

(62) *Anı bayağınak şul borçığan iken.* [PKTY58]
“Onu bir süreden beri bu endişelendirmiş.”

2.3.4. {+In}

Söz konusu {+In} eki zarflara eklenerek yeni zarflar yapar ancak yeni oluşan zarfların anlamı daha güçlüdür. (bk. Ganiyev 2013: 243). Eklendiği sözün ifade ettiği zamanının başından sonuna kadar olan süreçte eylemin gerçekleştiğini bildirir. {+In} eki ile oluşturulan sınırlandırma zarfları şu şekildedir:

ceyñn

cey ‘yaz’ sözüne {+In} ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Söz konusu yapı ‘yaz boyunca’ anlamı eylemin başlangıcı ve bitişi arasındaki zaman dilimini belirterek sınırlandırır.

(63) *Kışın karavılçı, ceyñn kötüvçë.* [PKTY59]
“Kış boyunca bekçi yaz boyunca çoban.”

köndëzñn

köndëz ‘gündüz’ sözüne {+In} ekin gelmesiyle oluşan zarf, ‘gündüz vakti boyunca’ anlamı eylemin başlangıcı ve bitişi arasındaki zaman dilimini belirterek sınırlandırır.

(64) *Köndëzñn tank ëçënde, tönñn tank töbënde uturdım.* [PKTY60]
“Gündüz tankın içinde, gece tankın önünde oturdum.”

közñn

köz ‘güz, sonbahar’ sözüne {+In} ekin gelmesiyle oluşan zarf, ‘güz boyunca’ anlamı eylemin başlangıcı ve bitişi arasındaki zaman dilimini belirterek sınırlandırır.

(65) *Közñn tan bik aşıkmyça gına ata.* [PKTY61]
“Sonbahar boyunca güneş iyice yavaş doğuyor.”

kışın

kış sözüne {+In} ekin gelmesiyle oluşan zarf, ‘kış boyunca’ anlamı eylemin başlangıcı ve bitişi arasındaki zaman dilimini belirterek sınırlandırır.

(66) *Kışın kolhozda eşlemiy.* [PKTY62]
“Kış boyunca çiftlikte çalışmıyor.”

tönən

tön “gece” sözüne [+ən] eki gelmesiyle oluşan zarf, ‘gece vaktinde, gece boyunca’ anlamıyla eylemin başlangıcı ve bitişi arasındaki zaman dilimini belirterek sınırlandırır.

(67) *Tönən yanğan yıldız yemlərek.* [PKTY63]
“Gece vaktinde parlayan yıldız daha güzeldir.”.

yazın

yaz ‘ilkbahar’ sözüne {+In} ekin gelmesiyle oluşan zarf, ‘ilkbahar boyunca’ anlamı ile eylemin başlangıcı ve bitişi arasındaki zaman dilimini belirterek sınırlandırır.

(68) *Yazın, ceyən monda tuqtavsız koyaş kızdıra.* [PKTY64]
“Güneş, ilkbahar ve yaz boyunca burada aralıksız ısıtır.”.

2.3.5. {+IAp}

{-IA} isimden fiil yapım eki ile {-p} zarf-fiil ekinden oluşan {-IAp}> {+IAp} ekinde, {-p} zarf-fiil eki görev boşalması yaşayarak tarz işlevi izlenemez duruma gelmiş ve {-IA} eki ile yeni zarf sözler yaratan donuk bir şekil durumuna gelmiştir. {+IAp} eki Tatar ve Başkurt gramerlerinde bir zarf yapım eki olarak ele alınsa da, bu dillerde her zaman kalıplaşmış zarf sözler yaratmaz. Bu nedenle ilgili eki alan örneklerin tespitinde dikkatli olmak gerekmektedir. Tatar Grammatikası’nda söz konusu ek ile ilgili olarak “+IAp ekli sözlerin dilde gerçek fiil şekilleri yoksa bunlar şüphesiz zarf oluşturur” bilgisi verilmektedir. Bu ekle yapılan zarflar sayı; zaman, ölçü, miktar ve hâl zarfları olmak üzere dört farklı başlık altında incelenebilir (Güzel 2010a: 58). Diğer Türk dillerinde farklı sesçil biçimleriyle izlenen eki, {+IAAs} şeklindeki işlevsel ve biçimsel koşutuyla Çuvaşçada dahi tanımlamak mümkündür (bk. Güzel 2010b: 37-46). Eklendiği zaman ve miktar sözlerini zaman ve miktar açısından sınırlandırır (Ganiyev 2013: 237).

Güzel (2010a) tarafından üç ciltlik ilk anlatmalı sözlük çalışması olan TTAS temelinde yapılan çalışmada elde edilen verilere göre +IAp ekinin Kazan Tatarcasında zaman ve miktar sınırı bildiriminde bulunduğu örnekler şöyledir:

Zaman bakımından sınırlandığı örnekler: atnalap ‘bir ya da birkaç hafta boyunca’; aylap ‘ay boyunca’; başlap ‘itibaren, sonra’; könlep ‘gün boyu’; ozaqlap ‘uzun süre’; seğatlep ‘bir ya da birden çok saat boyunca’; seğundlap ‘bir saniye kadar’; sezonlap ‘sezon boyunca’; yıllap ‘yıllarca, yıl kadar’

Miktar bakımından sınırlandığı örnekler: çakrımlap ‘kilometrelerce’; çileklep ‘kova ölçüsünde’; distelep ‘bir deste civarında’; grammlap ‘gram

ölçüsünde'; kuşuçlap 'iki avuç'; teñkelep 'bir akçe ölçüsünde'; tonnalap 'tonlarca'.

atnalap

atna 'hafta' sözüne {+lAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf 'bir ya da birkaç hafta boyunca' anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı sınırlandırır.

(69) *Helim bürë çokırında bër atnalap yeşedë.* [PKTY65]
"Helim kurt ininde bir hafta boyunca yaşadı."

aylap

ay 'ay' sözüne {+lAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf 'ay boyunca' anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı sınırlandırır.

(70) *Bër öç aylap ezliy torğaç, Përlovka digen stantsiyede iskë daça taptım.* [PKTY66]
"Bir üç ay boyunca arayınca Perlovka denen istasyonda eski bir yazlık buldum."

çaqrımlap

çaqrım 'kilometre' sözüne {+lAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf 'kilometrelerce' anlamı ile miktarı sınırlandırır.

(71) *Gaziz de arıdı, un çaqrımlap yörgeñbëzdër.* [PKTY67]
"Gaziz de yoruldı, on kilometre kadar yürümüşüzdür."

çileklep

çilek 'kova' sözüne {+lAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf 'kova ölçüsünde' anlamı ile miktarı sınırlandırır.

(72) *Qartuf aşattıñ çileklep.* [PKTY68]
"Bir kova dolusu patates yedirdin."

distelep

diste 'deste' sözüne {+lAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf 'bir deste civarında' anlamı ile miktarı sınırlandırır.

(73) *Yazgannarı da bik az: nibarı ikë distelep şıgır.* [PKTY69]
"Yazdıkları da çok az: sadece iki düzine kadar şiir."

grammlap

gramm 'gramm' sözüne {+lAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf 'gram ölçüsünde, gram kadar' anlamlarıyla miktarı sınırlandırır.

(74) *Yözer grammlap tottı.* [PKTY70]
"Yüz gram kadar tuttu."

könlep

kön 'gün' sözüne {+lAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf 'gün boyu' anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı sınırlandırır.

(75) *Küpmě küzler sině könlep küzliy.* [PKTY71]
“Nice gözler gün boyunca seni gözetliyor.”

kuşuçlap

kuş 'iki, çift' ve uç 'uç' sözlerinin birleşmesiyle oluşan kuşuç 'iki avuç' sözüne {+lAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf 'iki avuç kadar' anlamı ile miktarı sınırlandırır.

(76) *Annarı kuşuçlap İděl suyn aldı da kükke çöydě.* [PKTY72]
“Ondan sonra iki avuç İdil suyunu aldı ve göğe saçtı.”

ozaklap

ozak 'uzun vakit boyunca, uzak' sözüne {+lAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf 'uzun süre boyunca' anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı sınırlandırır.

(77) *Kız da ozaklap uylana.* [PKTY73]
“Kız da uzun süre boyunca düşünür.”

seğatlep

seğat 'saat' sözüne {+lAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf 'bir ya da birden çok saat boyunca' anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı sınırlandırır.

(78) *Běr seğatlep bargannan soñ, Spas şherěn uzdıq* [PKTY74]
“Bir saat boyunca gittikten sonra, Spas şehrini geçtik.”

sěkundlap

sěkund 'saniye' sözüne {+lAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf 'bir saniye kadar' anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı sınırlandırır.

(79) *20 sěkundlap torğannan soñ ul ıgı-zıgı tavış bėlen oktyabrñıñ salkın cilėnnen siskeněp kittě...* [PKTY75]
“20 saniye kadar durduktan sonra o huzursuz bir sesle ekimin soğuk rüzgarından dehşete kapıldı.”

sězonlap

sězon 'sezon' sözüne {+lAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf 'sezon boyunca' anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı sınırlandırır.

(80) *Sězonlap hem törlě vaqıtta.* [PKTY76]
“Sezon boyunca ve farklı vakitte.”

teñkelep

teñke 'akçe' sözüne {+lAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf 'bir akçe ölçüsünde' anlamı ile miktarı sınırlandırır.

(81) *Emma, kiyev, ul burıçnı öç teñkelep tülep ëtlenme indë, yemë.* (TTAS V 2019: 462)

“Fakat, Damat bu borcu üç akçe ile ödüyor, dert etme artık, olur mu?”.

tonnalap

tonn ‘ton’ sözüne {+IAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf ‘tonlarca’ anlamı ile miktarı sınırlandırır.

(82) *Anilin kompaniyesë zavodlarında hezër eşnëñ iñ çëtëreklë çağı: biş yöz tonnalap tëtril şunda tuplanğan.* [PKTY77]

“Anilin şirketinin fabrikalarında şimdi işin en hassas dönemi: beş yüz ton kadar tetril orada toplanmış.”.

yıllap

yıl ‘yıl’ sözüne {+IAp} ekinin getirilmesiyle oluşan zarf ‘yıl boyunca’ anlamı ile eylemin gerçekleştiği zamanı sınırlandırır.

(83) *Suğıştan kaytkaç bëz unikë yıllap ayırım tordık.* [PKTY78]

“Savaştan dönünce biz on iki yıl boyunca ayrı durduk.”.

2.3.6. {+IAş}

{+IAş} eki sıfat türünden sözlere gelerek kökün anlamına uygun miktar zarfları oluşturur (Ganiyev 2013: 236-237). Söz konusu ekin sınırlandırma oluşturduğu aşağıdaki örnek belirlenmiştir:

yartılaş

yartı ‘yarım’ sözüne {+IAş} ekinin eklenmesi ile oluşan yapı ‘yarısına kadar’ anlamıyla miktarın üst sınırını gösterir.

(84) *Çokır yartılaş tuldi.* [PKTY79]

“Çukur yarısına kadar doldu.”.

2.3.7. {+IAAtA}

{+IAAtA} eki zaman ifadeli söze eklenerek zamanın bütününi işaret eden zarf meydana getirir. Söz konusu ek aşağıdaki sınırlandırma zarflarını oluşturur.

bötënlete

bötën ‘tam, tamamen’ sözüne {+IAAtA} ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Söz konusu yapı ‘tamamen, sonuna kadar’ anlamlarıyla miktarı sınırlandırır.

(85) *Cıynapalyk igënnëñ bötënlete barısın.* (TTAS I 2015:594)

“Ekinlerin hepsini sonuna kadar toplayalım.”.

ceylete

cey ‘yaz’ sözüne zarf yapan {+lAtA} ekinin eklenmesi ile oluşmuştur. (bk. Ganiyev 2013: 236-237). Söz konusu yapı eylemin başlangıcı ve bitişi arasındaki zaman dilimini belirterek sınırlandırır.

(86) *Ukuvçılar ceylete etiy-eniylerëne kır eşlerënde bulıstı.* (TTAS II 2016: 284)

“Öğrenciler yaz boyu anne ve babalarına tarla işlerinde yardım etti.”.

2.3.8. {+lAy}

Mekân ve miktar ifade eden köklere gelerek zarf sözler oluşturan ek, aşağıdaki sınırlandırma zarflarını oluşturur.

bötënley

bötën sözüne {+lAy} ekinin gelmesiyle oluşan (Ganiyev 2013: 238) yapı, ‘sonuna kadar, boyunca, tamamen’ anlamlarıyla eylemin gerçekleştiği zaman ve mekân aralığını sınırlandırır.

(87) *Avırğaç, bër yıl bötënley ukıy almadım.* [PKTY80]

“Hastalandığımda bir yıl boyunca okuyamadım.”.

yartılay

yartı ‘yarım’ sözüne {+lAy} ekinin eklenmesi ile oluşan yapı ‘yarısına kadar’ anlamıyla miktarın üst sınırını gösterir.

(88) *Uyanıp, küz açuv bëlen şuňa karadım - karavatı buş, yartılay eçëlgen sötë staķanda tora...* [PKTY81]

“Gözümü açar açmaz ona baktım. Yatağı boş ve yarısına kadar içilmiş süt bardakta duruyor”.

2.3.9. {+lIy}

Söz konusu ek eklendiği kökün anlamına uygun olarak eylemin gerçekleştiği zamanı ve mekânı sınırlandırır (Ganiyev 2013: 238).

ceyliy

cey ‘yaz’ sözüne {+lIy} ekinin gelmesiyle oluşan söz konusu yapı, eylemin başlangıcı ve bitişi arasındaki zaman dilimini belirterek sınırlandırır.

(89) *Alarnıñ uynıça, bëz bit ceyliy hócüm ite bëlmiybëz.* [PKTY82]

“Onların düşüncesine göre biz yaz boyunca hücum edemeyiz.”.

közliy

köz ‘güz, sonbahar’ sözüne {+lIy} ekinin gelmesiyle oluşan söz konusu yapı, eylemin başlangıcı ve bitişi arasındaki zaman dilimini belirterek sınırlandırır.

(90) *Qışly hem közliy kolhoz üz kolhozçularına ikmek, un, aşıq bire.* (TTAS III 2017: 414)

“Kış ve sonbahar boyunca çiftlik kendi çiftçilerine, un ve tahıl verir.”

qışly

kış sözüne {+Ily} ekinin gelmesiyle oluşan söz konusu yapı, eylemin başlangıcı ve bitişi arasındaki zaman dilimini belirterek sınırlandırır.

(91) *Qışly şunu aşap simërëp yatar.* [PKTY83]

“Kış boyunca bunu yiyip şişmanlar.”

üteliy

üte‘öte taraf’ sözüne {+Ily} ekinin gelmesiyle oluşan söz konusu yapı, ‘başından sonuna kadar’ anlamıyla eylemin gerçekleştiği mekânı başlangıç ve bitiş yönünden sınırlandırır.

(92) *Üteliy kürëñëp torğan buş vağonnardan sınar can iyese de töşmedë.* [PKTY84]

“Baştan başa görünen boş vagonlardan tek bir canlı bile inmedi.”

2.3.10. {+nI}

Belirme hâli eki ile biçimsel benzerlik gösteren {+nI} ekinin aynı dil ortamının paylaşıldığı Çuvaşça ve Fin dillerinin analogik etkisinde gelişmiş biçimler olduğu düşünülmektedir (Öner 2011c: 244). Zira tarihî devirlerde {+nI} da dâhil olmak üzere belirtme hâli ekinin hiçbir şeklinin zarf yapmasıyla karşılaşmamıştır. Bu sebeple belirtme hâlinin zarf yapması mümkün değildir (bk. Öner 2011c: 237-244). Söz konusu {+nI} biçimi eklendiği kökün anlamına uygun zaman zarfları yapmaktadır. Bu zaman zarfları söze ‘boyunca’ anlamı vererek eylemin gerçekleştiği zamanın başlangıcını ve bitişini sınırlandırır.

(93) *Bu ikë könnë yorttan çıkmagan idëñ anı.* [PKTY85]

“Bu iki gün boyunca evden çıkmadın.”

2.3.11. {+rAk}

[+rAk] eki zarfları ve sıfatları ‘daha’ anlamı ile pekiştirir. Söz konusu ek, miktarın alt sınırını gösteren aşağıdaki zarf yapısını oluşturur

bigrek

big ‘fazla’ sözüne kuvvetlendirme eki [+rek] gelmesiyle oluşan zarf, ‘daha fazla’ anlamı ile miktarın alt sınırını bildirerek sınırlandırma işlevi görür.

(94) *Minnen bigrek anıñ süzëne eniy aptıradı.* [PKTY86]

“Annem onun sözüne benden daha fazla şaşırıldı.”

(95) *Tik alarnıñ hëzmet cimëşën üzlerënnen bigrek başkalar faydalana!*
[PKTY87]

“Ancak onların emeklerinin meyvesinden kendilerinden daha fazla başkaları faydalanır!”.

Sonuç

Çalışmada elde edilen veriler aşağıda maddeler hâlinde sunulmuştur:

(i) Kazan Tatarcasında başlangıç sınırı bildiren biri (1) hâl eki, altısı (6) zarf-fiil eki olmak üzere yedi (7) ek tespit edilmiştir. {+DAn} hâl eki dışındaki söz konusu zarf-fiil ekleri şunlardır: {-Ar... -mAs}, {-GAndA}, {-KAç}, {-GAngA}, {-p}, {-vgA}.

(ii) Kazan Tatarcasında bitiş sınırı bildiren ikisi (2) hâl eki, beşi (5) zarf-fiil eki, ikisi (2) sınırlandırma yapan ek olmak üzere dokuz (9) ek tespit edilmiştir. {+çA} ve {+GA} hâl ekleri ile bitiş sınırı bildiriminde bulunan {-GANçA}, {-GANçI}, {-mAstAn}, {-mIy}, {-mIyçA} zarf-fiil ekleri dışında {-çI} ve {-gAçA} şeklinde iki (2) adet de sınırlandırma yapan ek bulunmaktadır.

(iii) Kazan Tatarcasında müstakil olarak başlangıç ve bitiş sınırı bildiren yukarıdaki ek ve dil bilgisel sözler dışında ‘boyunca’ ‘başından sonuna kadar’ anlamı ile zamanın ve mekânın başı ile sonu arasındaki aralığı gösteren ek ve biçimler de bulunmaktadır. Çalışmada açıklanan kabiliyete sahip iki (2) hâl eki, altı (6) sınırlandırma yapan ek tespit edilmiştir. Sırasıyla bunlar {+çA}, {+dA} ekleri; sınırlandırma yapan {+In}, {+lAp}, {+lAtA}, {+lAy}, {lIy}, {+nI} ekleridir.

(iv) Kazan Tatarcasında sınır bildiriminde bulunan bazı söz ve yapılar, derecelendirilen ögeyi miktar açısından sınırlandırabilir. Buradaki miktar bilgisini oran vb. bilgiler ile düşünmek gerekmektedir. Kazan Tatarcasında miktar açısından sınır bildiriminde bulunan bir (1) hâl eki, bir (1) zarf-fiil eki, beş (5) sınırlandırma yapan ek tespit edilmiştir. Bunlar sırasıyla {+çA} hâl eki; {-GANçA} zarf-fiili; {+DAn aşa}, {+DAn arı}, {+DAn artık}, {+DAn ziyade}, {+DAn biter} son çekim edatları; {+lAp}, {+lAş}, {+lAtA}, {+lAy}, {+rAk} zarf ekleridir.

(v) Çalışmada sınır bildiriminde bulunan bazı eklerin kimilerinin farklı sınır bildirimlerini bir arada sunduğu görülmektedir. Bu nedenle bu sınırlandırma ekleri, ilgili olduğu işlev dikkate alınıp farklı başlıklar altında müstakil şekilde değerlendirilmişlerdir. Söz konusu sınırlandırma öğeleri şöyle ifade edilebilir:

a) Hâl eklerinden {+çA} hem bitiş sınırı hem miktar sınırı belirler.

b) Zarf-fiil eklerinden {-GANçA} da hem bitiş hem miktar sınırı belirler.

c) Sınırlandırma yapan ekler başlığı altında incelenen {+lAp} eki ‘boyunca’ anlamı ile eylemin gerçekleştiği zaman aralığını belirterek sınırlandırma yapmasının yanında, yöz-lep ‘yüzlerce’ örneğinde olduğu gibi miktar sınırı da bildirmektedir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Mustafa Sefer Gelen (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

Argunşah, Mustafa; Yüksekaya, Gülden Sağıol (2020).*Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Biray, Nergis (2008). “Kazak Türkçesinde Sınırlandırma İşlevli Dil Birlikleri Üzerine: Gana, Qana, Tek, Aq”.*ModernTürklükAraştırmalarıDergisi*, C. 5, Sayı: 8, 48-83.

Coşkun, Volkan (1997). “Tarihi Türk Lehçeleri ve Özbek Türkçesinde Zaman ve Mekânda Sınırlama Görevi Üstlenen Yapılar”.*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 45, 429-438.

Demirbilek, Salih (2008). “Tegi Edatı ve Türevleri”.*Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 1/2, 94-101.

Erdal, Marsel (2004). *A grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill,

Ergin, Muharrem (2013).*Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Ganiyev, Fuat Aşrafoviç (2013).*BugünküTatarTürkçesiSözYapımı* (Akt. Özşahin, M.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Güzel, Sinan (2010a). “Türkçede -lA-p> +lAp Zarf Kalıplaşması: Tatarca ve Başkurtça Örneği”.*Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Bahar, 54-64.

Güzel, Sinan (2010b). “Çuvaşça +lA(t)sA Üzerine”.*Türkbilig Türkoloji Araştırmaları 2010/20*. Ankara, 2010b, 37-46.

Güzel, Sinan (2023). “Çuvaşça {+(ç)çen} Sınırlama Biçim Biriminde Yeni İşlev Kazanımı”. Prof. Dr. Zeki Kaymaz Armağanı [Editörler: Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU - Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN - Prof. Dr. Ekrem AYAN], Ankara: Pegem Akademi, 2023, 227-236.

Hisamova, Fehime Mirgaliyevna (2006).*TatarTələMorfoloğiyesē*. Kazan: Megarif Neşriyatı.

Hünerli, Bülent (2016). “Eski Anadolu Türkçesinde Sınırlama İşlevindeki ‘-(y)Xnca Dek/Degin/Kadar’ Ara Formunun Doğu Trakya Ağzlarındaki Görünümü ve ‘-(Y)Xnca’ Zarf-Fiilinin Kullanım Çeşitliliği”.*Türk Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi 1 (7)*, 152-163.

Karpuz, Hacı Ömer; Salan, Erkan (2014). “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde Çekim Edatı İşlevinde Kullanılan -IncA Ekli Zarf Eylem Yapıları”.*Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35, 1-19.

- Korkmaz, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, Mustafa (2011a). “Tatarca Kısa Dil Bilgisi” *Türkçe Yazıları*. İstanbul: Kesit Yayınları, 81-165.
- Öner, Mustafa (2011b). “Türkçede Çekim Edatlarının Karşılaştırma ve Sınırlandırma Bağlantıları” *Türkçe Yazıları*. İstanbul: Kesit Yayınları, 39-47.
- Öner, Mustafa (2011c). “Kuzey Batı Türkçesinde -nI Ekli Zaman Zarfları”. *Türkçe Yazıları*, İstanbul: Kesit Yayınları, 237-244.
- Öner, Mustafa (2015). *Kazan, Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, Mustafa (2022). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PKTY: *Pismenny korpus tatarskogo yazıka / Tatar tēlēññ yazma korpusı*. <https://search.corpus.tatar/Pismenny korpus tatarskogo yazıka>, Erişim 01.05.2023-05.07.2024.
- Salan, Erkan (2020). *Eski Anadolu Türkçesinde Sınırlandırma Yapıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şahin, Savaş (2020). “Türkmen Türkçesinde Çekim Edatları ve Zarf-Fiil Ekleriyle Kurulan Yapılardaki Sınırlandırma İşlevleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (50), 77-98.
- Tekin, Talat (2022). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TG 2015: *Tatar Grammatikası*. (Proyekt cit. M.Z: Zekiyev; Red. F M. Hisamova). I Tom. Kazan: İbrahimov ismēndegē tēl, edebiyat hem sengat’ institutu.
- TG 2016: *Tatar Grammatikası*. (Proyekt cit. M.Z: Zekiyev; Red. F M. Hisamova). II Tom. Kazan: İbrahimov ismēndegē tēl, edebiyat hem sengat’ institutu.
- TTKTES 2001: *Tatar Tēlēññ Kısqaça Tarihi-Ėtimologik Süzlēğē*. Ehmetyenov R. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- TTAS I-1977: *Tatar Tēlēññ Añlatmalı Süzlēğē*, Abdullin İ.A, Vahitova S.B., Gazizova. F.M. – Gaynanova L.R., Ganiyev, F.E., Möhemmediyev, M.G., Hanbikova, Ş. S., Ehmetyanov, R.G., Ahuncanov, G.H., Mingulova, R.R., I Tom. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- TTAS I-2015: *Tatar Tēlēññ Añlatmalı Süzlēğē*. Sabitova, İ. İ., Gaynettinova, A. F., Borhanova, Y. F., Galimova, O. N., Saberova, G. G., Gaffarova, F.F., Safina, E. Y., Timerhanov A. E., Abdullina, R.R., Seferov, R. T., Tahirova F. İ, I Tom. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- TTAS II-1979: *Tatar Tēlēññ Añlatmalı Süzlēğē*. Abdullin İ.A, Vahitova S.B., Gazizova. F.M., Gaynanova L.R., Ganiyev, F.E., Möhemmediyev, M.G., Hanbikova, Ş. S., Ehmetyanov, R.G., Ahuncanov, G.H., Mingulova, R.R. II Tom. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- TTAS II-2016: *Tatar Tēlēññ Añlatmalı Süzlēğē*. Sabitova, İ. İ., Gaynettinova, A. F., Borhanova, Y. F., Galimova, O. N., Saberova, G. G., Gaffarova, F.F., Safina, E. Y., Timerhanov A. E., Abdullina, R.R., Seferov, R. T., Tahirova F. İ. II Tom, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- TTAS III-1981: *Tatar Tēlēññ Añlatmalı Süzlēğē*. Abdullin İ.A, Vahitova S.B., Gazizova. F.M. – Gaynanova L.R., Ganiyev, F.E., Möhemmediyev, M.G., Hanbikova, Ş. S., Ehmetyanov, R.G., Ehmetyanov R. G. III Tom, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- TTAS III-2017: *Tatar Tēlēññ Añlatmalı Süzlēğē*. Sabitova. İ. İ., Gaynettinova, A. F., Borhanova, Y. F., Galimova, O. N., Saberova, G. G., Gaffarova, F.F., Safina, E. Y., Timerhanov A. E., Abdullina, R.R., Seferov, R. T., Tahirova F. İ, III Tom. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

TTAS IV-2018: *Tatar Tələneñ Añlatmalı Süzləğě*. Sabitova. İ. İ., Gaynettinova, A. F., Borhanova, Y. F., Galimova, O. N., Saberova, G. G., Gaffarova, F.F., Safina, E. Y., Timerhanov A. E., Abdullina, R.R., Seferov, R. T., Tahirova F. İ, IV Tom. Kazan: TatarstanKitapNeşriyatı.

TTAS V-2019: *Tatar Tələneñ Añlatmalı Süzləğě*. Sabitova. İ. İ., Gaynettinova, A. F., Borhanova, Y. F., Galimova, O. N., Saberova, G. G., Gaffarova, F.F., Safina, E. Y., Timerhanov A. E., Abdullina, R.R., Seferov, R. T., Tahirova F. İ, V Tom. Kazan: TatarstanKitapNeşriyatı.

TTAS VI-2021: *Tatar Tələneñ Añlatmalı Süzləğě*. Sabitova. İ. İ., Gaynettinova, A. F., Borhanova, Y. F., Galimova, O. N., Saberova, G. G., Gaffarova, F.F., Safina, E. Y., Timerhanov A. E., Abdullina, R.R., Seferov, R. T., Tahirova F. İ, VI Tom. Kazan: TatarstanKitapNeşriyatı.

TTDS-2009: *Tatar Tələneñ Dialektologik Süzləğě*. Bayazitova F. S., Ramazanova D.B., Sadıkova Z. R., Heyrettinova T. H., Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Türk, Ahmet Turan. (2014). *Nurihan Fettah'ın "Sızgıra Torgan Uklar" Romanı Üzerine Dil İncelemesi (Giriş–İnceleme–Metin–Dizin)* İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi.

Uçar Filiz Meltem. (2011). "Çağatay Türkçesinde Sınırlama Hâli". *Türklük Bilimi Araştırmaları*. Sayı: 29, 421- 445, 2011.

Yıldırım, Faruk. (2009). "Anadolu Ağızlarında Sınırlandırma Gösteren Yapılar". *Türk Dilleri Araştırmaları*. 19, 185-121.

Bütüncə

[PKTY1] Исхакый, Гаяз. (1999). *Әсәрләр. Унбиш томда. 7 том: Публицистика*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[PKTY2] Ибраһимов, Галимджан. (2019). *Әсәрләр Унбиш томда. 4 том*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[PKTY3] Миңнегулов, Хатип. (2007). *Чит илләрдәге татар әдәбияты: Уку-укыту басмасы*. Казан: Мәгариф.

[PKTY4] Алиш, Абдулла. (2006). *Якты күл буге: Повесть*, Кереш сүз авт. Ә.Хәсәнов. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[PKTY5] Исхакый, Гаяз. (1991). *Зиндан: сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[PKTY6] Тимергалин, Адлер. (2022). *Сайланма әсәрләр. 2 том: Публицистик язмалар һәм мәкаләләр*. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.

[PKTY7] Гыйләжев, Аяз. (2002). *Сайланма әсәрләр. 5 томда. 1 том: Повестьлар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[PKTY8] Әпсәләмов, Габдрахман. (2009). *Сайланма әсәрләр: 5 томда. 1 том: Газинур: роман*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[PKTY9] Алсу, Нәжми. *Узум тәлгәше: Шигырләр, поэмалар, сәхнә әсәре* ([https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwia0IXSluyGAXXVA9sEHdi6BJcQFnoECA8QAQ&url=https%3A%2F%2Fkitaphane.tatarstan.ru%2Ffile%2fold%2Fhtml%2Falsu1\(3\).doc&usg=AOvVaw2DHImnQ7a_CT2MY2GVEtTL&opi=89978449](https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwia0IXSluyGAXXVA9sEHdi6BJcQFnoECA8QAQ&url=https%3A%2F%2Fkitaphane.tatarstan.ru%2Ffile%2Fold%2Fhtml%2Falsu1(3).doc&usg=AOvVaw2DHImnQ7a_CT2MY2GVEtTL&opi=89978449), Erişim: 24.04.2024)

[PKTY10] Гыйләжев, Аяз. (2002). *Сайланма әсәрләр: 5 томда. 5 том: Пьесалар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[PKTY11] Гыйләжев, Аяз. (2002). *Сайланма әсәрләр: 5 томда. 2 том: Пьесалар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

- [РКТУ12] Галиясгар, Камал. (2010). *Әсәрләр: 3 томда. 3 том: Хикәяләр, мәкаләләр, рецензияләр, ыстәлекләр*. Казан Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ13] Галиева, Гөлчәчәк. (2003). Өзелгән өмет. *Казан утлары журналы* 2003/5 (<https://kazanutlary.ru/j-archive/journal-materials/2003-5/ozelgn-omet>, Erişim:22.03.2024)
- [РКТУ14] Зәкиев, Мирфатых Закиевич.; ред. Галиуллина, Гульшат Раисовна. (2015). *Татар лексикологиясе: Өч томда I том*. Казан: Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты.
- [РКТУ15] Әпсәләмов, Габдрахман. (2009) *Сайланма әсәрләр: 5 томда. 3 том: роман*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ16] Исхакый, Гаяз. (1991). *Тормышмы бу? Зиндан. Сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ17] Тукай, Габдулла. (2011). *Әсәрләр: 6 томда Академик басма. 1 том: шигъри әсәрләр, төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. Р.М.Кадыров, З.Г.Мөхәммәтшин; кереш сүз авт. Н.Ш.Хисамов, З.З.Рәмиев*. — Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ18] Ибраһимов, Галимджан. (2019) *Әсәрләр. Унбиш томда. 3 том*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ19] Ярми, Хамит. (1977). *Татар халык иҗаты: әкиятләр беренче китап*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ20] Әхмәтҗалиева, Айгөл. (2014). *Мин гашиыйк булдым балалар өчен повесть һәм хикәяләр: Минем әтинең кызы*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ21] Әхмәтҗалиева, Айгөл. (2014). *Мин гашиыйк булдым балалар өчен повесть һәм хикәяләр: Минем әтинең кызы*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ22] Мансуров, Алмаз. (2012). *Барлык ландышлар да чәчәк атмый: Хикәя*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ23] Тимергалин, Адлер. (2016-2017-2018). *Миллият сүзлеге: аңлатмалы сүзлек 3 томда*. Казан: Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ24] Алиш, Абдулла. (2006). *Якты кул буе: Повесть*, Кереш сүз авт. Э. Хәсәнов. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ25] Гыйләҗев, Аяз. (2002). *Сайланма әсәрләр: 5 томда. 5 том: Пьесалар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ26] Бүләков, Динис Мударисович. (2008). *Гомеркәйләр төш кебек: повестьлар, хикәяләр*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ27] Гыйләҗев, Аяз. (2015). *Сайланма әсәрләр. 6 томда. 4 том: Повестьлар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ28] Камал, Шариф. (2014). *Сайланма әсәрләр. 5 томда. 5 том*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ29] Бигиев, Загир. (1887). *Меңнәр, яки гүзәл кыз Хәдичә: Роман* Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ30] Акъегет, Муса. (1886). *Хисаметдин менла* (1886) Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ31] Тимергалин, Адлер. (2022). *Сайланма әсәрләр. 2 том: Публицистик язмалар һәм мәкаләләр*. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.
- [РКТУ32] Рәхим, Гали. (2018). *Сайланма әсәрләр төз: М.И. Ибраһимов, А.М. Гайнетдинов*. Казан: Ихлас.

- [РКТУ33] Кадырова, Зауре. (2015). *Сагынырсың-мин булмам* Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ34] Яхин, Флюр. (1995). Август: Роман *Казан Утлары Журналы* 1995/10 [<https://kazanutlary.ru/j-archive/journals/1995-10-11>, Erişim:22.03.2024]
- [РКТУ35] Мәхмүди, Заһид. (1996). *Тәмуг чәчәге*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ36] Алиш, Абдулла. (2003). *Чукмар белән тукмар: Ана әкиятләре*. Казан: Татарстан китап нәшрияты,
- [РКТУ37] Мансуров, Алмаз. (2013). Дога: Хикәя. *Казан Утлары Журналы* 2013/4 (<https://kazanutlary.ru/j-archive/journals/2013-4>, Erişim: 22.03.2024)
- [РКТУ38] Алиш, Абдулла. (2006). *Якты күл буге: Повесть* Кереш сүз авт. Ә.Хәсәнов. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ39] Гыйләжәв, Аяз. (2002). *Сайланма әсәрләр 5 томда 3 том: Пьесалар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ40] Иمامов, Вахит. (2014). *Жидегән: Семерик Тарихи баян һәм повестлар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ41] Әпсәләмов, Габдрахман. (2015). *Ак чәчәкләр: Роман*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ42] Хәсәнов, Альберт. (2007). *Жәнбәт җәверге: повестьлар, хикәяләр, публицистик язмалар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ43] Еники, Әмирхан. (2014). *Әйтелмәгән васыять: повестьлар, хикәяләр*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ44] Яруллин, Фарид. (2004). *Сайланма әсәрләр. 5 томда. 2 том: Эссе, повестьлар, пьесалар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ45] Гумер, Гусман. (2015). *Даһилар мөнбәре*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ46] Айзатуллин, Роберт. (1996). Ирекле Тоткыннар: Роман. *Казан Утлары Журналы* 1996/3 (<https://kazanutlary.ru/j-archive/journal-materials/1996-3/irekle-totkynnar>, Erişim:07.06.2024)
- [РКТУ47] Әбдиколы, Төлен. (2023). Акылның канлы яу кыры: баян. *Казан Утлары Журналы* 2023 (<https://kazanutlary.ru/news/bayan/akylny-kanly-yau-kyry>, Erişim: 07.06.2024)
- [РКТУ48] Гайнетдин, Мәсгуд. (2015). *Йосыф Акчура*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ49] Хайрtdинова, Аида. (2019). *Кара елан рәнҗеше: Хикәя Заман Сулышы*. (<https://zamansulyshy.ru/news/tormyshtan-proza/kara-elan-rneshe-khikya>, Erişim:08.06.2024)
- [РКТУ50] Фәйзуллин, Ильяс. (2005). *Сайланма әсәрләр: 6 томда. 5 том: Әдәби-публицистик язмалар, әңгәмәләр*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ51] Яхин, Флюр. (2008-2009). *Куш каен аланлыгы: Роман*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ52] Әбелгазый Баһадир хан. (2007). *Шәҗәрәи төрек* [Төз. М. Әхмәтҗанов, Ә. Сабирова]. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ53] Гайнуллин, Гарифулла. (2014). *Татар педагогик фикере антологиясе. Ике томда. 1 том, Борынгы төрки чор XX гасыр башы*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ54] Хузин, Мәгсум. (2023). *Кочасы иде дөнъяны...* Казан: Татарстан китап нәшрияты.

- [РКТУ55] Әпсәләмов, Габдрахман. (2009). *Сайланма әсәрләр. 5 томда. 2 том: роман*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ56] Мурсиев, Заһит. (2008). *Солтаньяр: Роман*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ57] Мансуров, Зиннур. (2018). *Дөрөслек икегә төрләнмәс*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ58] Галиуллин, Тәлгат Нәбиулла. (2005). *Сәет Сакманов: Роман-Трилогия*. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.
- [РКТУ59] Гыйләжев, Аяз. (2002). *Сайланма әсәрләр. 5 томда. 2 том: Пьесалар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ60] Кутуй, Гадел. (2003). *Сайланма әсәрләр*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ61] Алсу, Нәжми. Урмандагы ау: Хикәя ([https://www.google.com/url?sa=t&ret=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewia0IXSluyGAxXVA9sEHdi6BJcQFnoECA8QAQ&url=https%3A%2F%2Fkitaphane.tatarstan.ru%2Ffile%2Fold%2Fhtml%2Falsu1\(3\).doc&usg=AOvVaw2DHImnQ7a_CT2MY2GVETTL&opi=89978449](https://www.google.com/url?sa=t&ret=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewia0IXSluyGAxXVA9sEHdi6BJcQFnoECA8QAQ&url=https%3A%2F%2Fkitaphane.tatarstan.ru%2Ffile%2Fold%2Fhtml%2Falsu1(3).doc&usg=AOvVaw2DHImnQ7a_CT2MY2GVETTL&opi=89978449))
- [РКТУ62] Нуруллин, Вакыйф. (2005). *Әгәр син булмасаң: Повестьлар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ63] Айдар, Хәлим. (2008). *Колмак җыя кызлар: шигырьләр, балладалар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ64] Фәттах, Нурихан. (2002) *Сайланма әсәрләр. 5 томда. 5 том*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ65] Гыйльманов, Галимжан. (2002). *Албастылар: Хыялый кыйсса*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ66] Вәлиев, Разил. (2011) *Дөнья җаме: публицистик язмалар, әңгәмәләр*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ67] Фәйзуллин, Равиль Габдрахманович. (2011). *Илбагар уйлар: фәлсәфи язмалар, әдәби портретлар, хатирә-уйланулар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2011.
- [РКТУ68] Фәттах, Нурихан. (2002). *Сайланма әсәрләр. 5 томда. 4 том*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ69] Фәйзуллин, Равиль Габдрахманович. (2005). *Сайланма әсәрләр: 6 томда, 5 том*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ70] Галиев, Шәүкәт. (2002) *Сайланма әсәрләр. 5 томда. 2 том: юмор - сатира, хатирәләр*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ71] Фатыйхов, Вазыйх. (2008). *Язлар көтә күңел: шигырьләр*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ72] Миншин, М. (1975). Ак Ефәк/ Очерк. *Казан Утлары Журналы* (<https://kazanutlary.ru/j-archive/journal-materials/1975-9/ak-efk> Erişim: 31.07.2024)
- [РКТУ73] Гыйләжев, Аяз. (2002). *Сайланма әсәрләр. 5 томда. 4 том: Повестьлар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ74] Рәхим, Гали. (2004). *Сайланма әсәрләр*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.
- [РКТУ75] Вәлиева, Лениза. (2011). *Шигырьләр / Идедем акчарлагы, Әдәби җыентык: Шигырьләр, хикәяләр, пьесалар*. Казан: ОМО «Объединение «Отечество».
- [РКТУ76] Зарипов, Рубис . (2008). *Тирән тамырлы Түнтәрәм*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[РКТУ77] Толстой, Алексей. (1972). *Инженер Гаринның гиперболюиды*, (Кыям Миңлебаев тәржемәсе). Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[РКТУ78] Гыйләжев, Аяз. (2002). *Сайланма әсәрләр. 5 томда. 2 том: Пьесалар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[РКТУ79] Гыйләжев, Аяз. (2002). *Сайланма әсәрләр. 5 томда. 3 том: Пьесалар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[РКТУ80] Гыйләжев, Аяз. (2002). *Сайланма әсәрләр. 5 томда. 3 том: Пьесалар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[РКТУ81] Гыйльманов, Галимжан. (2019). Яшел Тутый. *Ялкын журналы* (<https://yalkyn.ru/news/k-n-d-b-jr-m/yashel-tutyj-galim-an-gyjlmанov>, Erişim: 09.06.2024)

[РКТУ82] Исхакый, Гаяз. (2007). *Хикәяләр*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[РКТУ83] Гыйльманов, Галимьян . (1991). *Күрәзә: Заман сүз сорый*. Казан: Татарстан китап нәшрияты. 1991.

[РКТУ84] Вәлиев, Разил.. (2007). *Әсәрләр: 4 томда. 4 том: Әңгәмәләр, публицистик язмалар, мәкаләләр*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[РКТУ85] Тимергалин, Адлер. (1980). *Таи алиһә: Мажаралы повесть*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[РКТУ86] Гыйләжев, Аяз. (2002). *Сайланма әсәрләр. 5 томда. 1 том: Хикәяләр, повестьлар*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

[РКТУ87] Ибраһимов, Галимджан. (2019). *Әсәрләр. Унбиш томда. 3 том*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

ОГРАНИЧИТЕЛЬНЫЙ СУФФИКС В КАЗАНСКО-ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

АННОТАЦИЯ

В данном исследовании изучаются ограничительные структуры казанско-татарского языка, одного из вариантов тюркского типа кыпчакского языка, на котором говорят в Среднем Поволжье. Ограничительная категория в казанско-татарском языке состоит из ряда грамматических слов и структур, которые ограничивают существительное информацией о времени, месте, количестве и различии. Подчеркиваются суффиксы, которые выполняют функцию ограничений. Суффиксы рассматриваемого ограничительного элемента определяются в грамматических исследованиях и словарях казанско-татарского языка и исследуются с помощью образцов предложений. В ходе исследования было установлено, что рассматриваемые элементы ограничения создают рамки, определяя начальную и конечную точки времени и места, а также диапазон, в котором происходит действие. Они указывают на количество, отделяя существительное от других элементов. В конце данного анализа было установлено, что ограничительная категория по суффиксам в казанско-татарском языке состоит из некоторых падежных суффиксов, суффиксов ограничения, суффиксов герундия; эти суффиксы были классифицированы и интерпретированы в соответствии с их типами в рамках данного исследования. Цель данного исследования – внести вклад в восполнение пробела в литературе,

представив исследование, в котором разграничительные суффиксы, помимо других разграничивающих структур, оцениваются в совокупности с их упомянутыми выше функциями. Грамматические исследования казанского татарского языка были использованы для определения суффиксов, указывающих на ограниченность казанского татарского языка. При подборе образцов предложений, подтверждающих полученный материал, была использована информация из доступного в сети казанско-татарского корпуса. После определения суффиксов, составляющих лимитирующую категорию в казанском татарском языке, они были оценены формально и функционально с диахронической и синхронической точки зрения. В исследование также были включены соответствующие предельные структуры и грамматические особенности слов, которые не включены в грамматические исследования, но зафиксированы в приобретенном корпусе. В исследовании транскрипции примеров, выбранных из корпуса, выделены курсивом, а их турецкие переводы даны в двойных кавычках (“ ”). Примеры предложений, использованные в исследовании, цитировались с любой веб-страницы, с которой они были взяты, путем добавления указывающих порядок цифр к сокращениям, состоящим из первых букв соответствующего предложения, показанного в тексте; полные цитаты работ, к которым относятся эти сокращения, приведены в разделе «Bütünce». Определения слов и элементов, которые необходимо объяснить и дать в исследовании, заключаются в одинарные кавычки (‘ ’). Кроме того, примеры пронумерованы, а некоторые примеры поясняются указанием их номеров. Целью данного исследования является лишь выявление ограничивающих суффиксов в казанском татарском языке и изучение их на функциональном уровне. Кроме того, в исследование не включены предлоги и наречия, выполняющие ограничительную функцию. Исследование не ставит своей целью выявить ограничивающие элементы в других турецких языках. Однако, когда это было сочтено необходимым, для сравнения также использовались материалы исторической и современной турецкой версий. Самый старый свидетель именного падежа (см. Коркмаз 1992: 134), который назван с помощью терминов ограничение или ограничение в турецком языке (немецкий лимитативус, французский лимитатив, английский лимитатив), является древнетурецким {+ GAÇA} '+A до' [Суффикс <+GA + ÇA]. Вместо этого падежа существительного, который сегодня не наблюдается в турецком турецком языке, используются конечные флективные предлоги, такие как {+A до тех пор, пока} и {+A до тех пор, пока}. Рассматриваемое склонение существительного, которое до сих пор используется в других турецких разновидностях, не является единственным каналом, создающим ограничения. Помимо этого, ограничение/ограничение может быть сделано с некоторыми суффиксами герундия, конечными флективными предлогами, частицами, наречиями, некоторыми ограничивающими суффиксами и именами чисел. Все эти ограничивающие инструменты составляют в турецком языке ограничивающую категорию. Ограничивающие элементы этой категории обладают способностью ограничивать действие с разных сторон. Информация об ограничениях, предоставляемая соответствующими структурами, может быть представлена следующим образом: (i) Они могут ограничивать действие во времени и

пространстве с точки зрения начала и окончания. (ii) Они могут ограничивать диапазон времени и пространства, в котором происходит действие, значениями «на протяжении» и «от начала до конца». (iii) Используйте существительные типа «за исключением, кроме, только, только» и т. д. Они могут ограничивать свои значения, отличая их от других элементов и подчеркивая их. (iv) Некоторые слова и конструкции, обозначающие пределы, могут ограничивать оцениваемый предмет с точки зрения количества. Если рассматривать казанский татарский язык, являющийся предметом нашего исследования, то вся вышеуказанная ограничивающая информация проявляется в письменной форме. Соответствующее ограничение касается суффиксов герундия, падежных суффиксов и ограничивающих суффиксов на уровне суффиксов; с конечными флективными предлогами, частицами и наречиями на уровне служебных слов; Помимо этого, он также снабжен номерными именами.

İTİL BOYLARINDA REKABET: BULGARLAR VE MOĞOLLAR

UMUT ÜREN*

Öz: Cengiz Han'ın temellerini atmış olduğu Moğol İmparatorluğu şüphesiz kendi döneminin en güçlü siyasi organizasyonlarından birisi idi. Han, yalnızca dağınık Moğol boylarını bir araya getirmekle kalmayarak ardıllarına büyük bir miras bıraktı: 'cihan hâkimiyeti' düşüncesi. Bu düşünce doğrultusunda ilk adımları, Cengiz henüz hayattayken atmaya başardı. Harezm bölgesinin Moğol idaresine girmesinin ardından batıdaki topraklar Moğol seferleri için yeni bir güzergâh olarak açıldı. Bunun yanında hanın en büyük oğlu Cuci'ye emanet ettiği Kıpçak bozkırı Moğollar için önemli bir harekât alanına dönüştü. 1223 yılında Kalka'da birleşik Kıpçak-Rus ordusunu mağlup eden Moğollar için, yaşam şartları açısından da kendilerine yabancı olmayan Karadeniz'in kuzey bozkır kuşağına kavuşuldu. Cengiz'in ardından hanlık makamını elde eden Ögedey, babasının vasiyetine sadık kalarak Moğolların bölgedeki gayeleri için çalıştı. Cuci Ulusunun şöhretli şehzadesi Batu da ondan geri durmadı. Böylece Moğollar kısa denilebilecek bir zaman zarfında, Ögedey saltanatının bitişine kadar, Macar Ovasına kadar ulaştılar. Bu fetih hareketlerinin ilk aşamalarını teşkil eden İtil boylarının zaptı kısmen sancılı oldu. Doğu Avrupa'da Moğollar; Kıpçak, Bulgar, Rus, Alan ve yerli bazı topluluklarla bir dizi savaş yaşadı. Ancak söz konusu mücadelelerde Moğol ordularını en çok yıpratın Bulgarlar oldu. Bulgarlar, yalnızca Doğu Avrupa'daki Moğol egemenliğini geciktirmekle kalmayarak, Moğollarla yaşadıkları sürecin sonunda bölge kaderine yön verecek bazı tarihî gelişmelerde de rol aldılar. Buna rağmen "Moğol işgal çağı" gibi bir adlandırma ile özellikle Rus ve Avrupa merkezli tarih yazıcılığında işlenen konuda uzun bir süre bazı meseleler hızlı geçildi, Bulgarlar gibi ayrıntılar kısmen karanlık kaldı. Ancak son yıllarda bu hususta ciddi bir aşamanın kat edildiğine şahit oluyoruz. Gerek Bulgarlar gerekse Moğollar özelinde kaleme alınan çalışmalarda "Bulgar-Moğol ilişkilerine" ayrılan bölümlerde ciddi bir artış söz konusudur. Bununla birlikte doğrudan bu tema çerçevesinde hazırlanan makale, bildiri ve kitap bölümü gibi akademik üretimler de çoğalmaktadır. Araştırmadaki gayemiz belli bir ivme kazanan Bulgar-Moğol münasebetleri hususunda dönem kaynaklarındaki verileri kullanarak bazı ayrıntılara dikkat çekmektedir. 1223-1236 yılları arasında sınırlanan çalışmamızda doğu ve batı kaynaklarında yer alan bilgiler mukayese edilerek, bazı sınır çarpışmaları, daha büyük boyutlu savaşlar, ordular, komutanlar ve kentler gibi ayrıntılar üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İtil Bulgarları, Moğollar, Ruslar, ordular, kentler.

* Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, umuturen@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6808-1378

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 10.12.2024, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 20.12.2024)

Doi:10.47089/iuad.1599506

RIVALRY IN THE VOLGA REGION: BULGARS AND MONGOLS

ABSTRACT: The Mongol Empire which Genghis Khan founded was undoubtedly one of the most powerful political structures of its time. The Khan not only organized the scattered Mongol tribes but also left a great legacy to his followers: the idea of 'world domination'. He was able to take the first steps towards this idea while Genghis was still alive. After the Khwarezm region came under Mongol rule, the lands to the west were opened as a new route for Mongol campaigns. In addition, the Kipchak steppe, which the Khan handed over to his eldest son Juchi, became an essential theater of operations for the Mongols. In 1223, after beating the combined Kipchak-Russian army in Kalka, the northern steppe belt of the Black Sea, which was not unfamiliar to the Mongols in terms of living conditions, was reached. Ogedai, who had succeeded Genghis as Khan, remained faithful to his father's legacy and continued to pursue Mongol aspirations in the region. Batu, the famous prince of the Juchi nation, did not lag him behind. Thus, in a relatively short period of time, the Mongols had reached the Hungarian Plain until the end of Ogedai's reign. The conquest of the Volga regions, which constituted the first stage of these conquests, was somewhat troublesome. In Eastern Europe, the Mongols fought a series of wars with Kipchaks, Bulgarians, Russians, Alans and some indigenous groups. However, it was the Bulgarians who caused the most wear and tear to the Mongol armies in these struggles. Bulgarians not only delayed the Mongol domination in Eastern Europe, but also took part in some historical evolutions that would shape the fate of the region at the end of the period they experienced with the Mongols. However, for a long time, some issues were passed over quickly, and details such as the Bulgarians remained partially obscure, especially in Russian and Eurocentric historiography with a title such as "the era of Mongol occupation". Only in recent years have we witnessed a significant progress in this regard. There is a significant increase in the number of chapters dedicated to "Bulgarian-Mongolian relations" both in Bulgarian and Mongolian studies. In addition academic publications such as articles, papers and book chapters are also increasing within the direct framework of this theme. Our aim in this research is to draw attention to some issues regarding the Bulgarian-Mongolian relations that gained a certain momentum by using the sources of the period. In this research, which is limited to the years 1223-1236, the information in eastern and western sources is compared, and details such as some border clashes, larger-scale battles, armies, generals and cities are emphasized.

Keywords: Volga Bulgars, Mongols, Russians, armies, towns.

Dağınık bir görüntü arz eden Moğol boylarının Cengiz Han önderliğinde birleşerek dünyanın çeşitli bölgelerinde gerçekleştirdikleri fetih hareketleri pek çok çalışmada farklı yönleriyle değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Cengiz'in Moğollara bıraktığı en büyük miras olarak görülen 'dünya hâkimiyeti' ideali büyük bir arzu ve hırsla ulu hanın ölümünün ardından bir süre daha ardıllarınca sürdürülmüştür. Bu düşünceyle Cengiz'in başlattığı fetih hareketlerinin bir yönü Karadeniz'in kuzeyinde kalan topraklar olmuştur. Moğol seferleri öncesinde bu bölgede; siyasi birliktelikten yoksun olan Rus knezlikleri, geniş bozkır kuşağını ellerinde bulunduran Kıpçaklar, yerleşik bir devletin tüm özelliklerine sahip olup Orta Çağ'da tam bir Türk-İslam devleti hüviyetine bürünmüş İtil Bulgarları ve

yerli halklar bulunuyordu. Moğolların Deşt-i Kıpçak olarak tanımlanan bölgeye yönelişleri tarihî sonuçları bakımından oldukça önemli gelişmeleri beraberinde getirdi. Moğollar tarafından Türk bölgelerinin fethiyle başlayan süreç, ardından Rus topraklarına ve nihayetinde Macar ovasına kadar uzanan batı devletlerinin topraklarına yönelik olarak devam edecekti. Moğolların bu yöndeki hareketleri, ağırlıklı olarak Avrupa'daki fetih girişimlerine odaklanan pek çok tarihçinin akademik üretiminin konusu oldu. Rusça literatürde özellikle Romanovların daveti üzerine batılı tarihçilerin öncülüğünde işgalin yıkıcı boyutlarını değerlendiren ve 12 ve 13. yüzyıllarda üretilen çalışmalar ortaya çıktı. Moğol fetihleri, Rus tarih yazımında eski bir geçmişe sahip olmasına rağmen Gafarov, Rus tarihçilerinin konuya gerekli özeni göstermediklerini ifade ederek bu periyodun bazı karanlık noktaları bulunduğuna işaret etmiştir (Gafarov, 2012: 88). Doğu Avrupa'daki yeni fatihlerin “Tatar” ortak ismiyle anılması bazı ayrıntıların kaçırılmasındaki faktörlerden biridir. Belki de bu sebeple özellikle Sovyet dönemi tarih yazıcılığında konunun önemli aşamalarından biri olan Bulgar-Moğol ilişkilerine ayrı bir yer verilmemiştir. Rus neşriyatındaki Moğol işgal çağını değerlendiren Gafarov, bazı meselelerin hızlı geçiştirildiğini düşünerek, ‘tarihi bir gerçeğin gözden kaçırıldığını’ ve Batı’nın işgalini geciktiren Bulgarlardan yeteri kadar söz edilmediğini vurgulamaktadır (Gafarov, 2012: 90). Moğol seferlerini değerlendiren T. May da bu hususta benzer bir yaklaşımla, araştırmalarda Rus knezliklerinin fethi ve Avrupa'daki işgaller konusunda daha yoğun bir çaba harcandığının altını çizmektedir. T. May, ayrıca Moğolların Batıdaki fetih hareketlerinin önceliğinin Bulgar- Kıpçak beldeleri olduğuna işaret ederek, Rus ve Avrupa istilasının ikinci planda olduğunu dile getirmiştir (May, 2021: 169).

Bulgarlar ile Moğolların 1220’lerde başlayan münasebetleri, bir dizi savaşın ardından İtil Bulgar Devleti’nin Moğollar tarafından zaptı ile neticelenmiştir. Ağırlıklı olarak doğulu kaynaklarda ayrıntılarına ulaşabildiğimiz bu mücadeleler, birtakım batı menşeli kaynakta da kısa paragraflar halinde aktarılmaktadır. Doğu Avrupa’da Altın Orda Devleti’nin zuhurunda da etkili olacak Bulgar-Moğol teması uzun bir periyodu teşkil etmez ancak sonuçları itibariyle hayati bir öneme sahiptir. Bu yönüyle, çalışmamızda Moğolların batı seferlerine yer veren kaynaklardaki ayrıntıları değerlendirerek Bulgar-Moğol ilişkilerinin 1236 yılına kadarki serencamını incelemeye gayret ettik. Özellikle son yıllarda gerek Moğol gerekse İtil Bulgarları hakkında yapılmış müstakil çalışmalarda ayrılan bölümlerle ve ayrıca doğrudan iki topluluk arasındaki ilişkilere odaklanan eserlerle ciddi bir yol kat edildiğini vurgulamamız gerekir. Burada münasebetlerin gelişim safhaları ve mücadelelerin ayrıntılarına yer vererek mevcut literatüre katkı yapmak niyetindeyiz.

Doğu Avrupa’da Moğol seferleri öncesinde İtil Bulgarlarının durumu ve işgale hazırlık aşamalarını daha sağlıklı kavrayabilmemiz açısından öncelikle Bulgar-Rus ilişkilerinin seyrini değerlendirmemiz faydalı olacaktır.

Kalka Savaşı'na Giden Süreç

İtil boylarında Ruslarla-Bulgarlar arasındaki ilk münasebetler, bölgedeki canlı ticaret hayatının sekteye uğramaması ve her iki tarafın da kazanımlarının sürdürülmesi adına ılımlı bir havada başlamıştır. Devletleşme aşamalarını aşağı yukarı aynı dönemlerde tamamlayan iki topluluk arasındaki çatışmazlık ortamı Rusların, Hazar seferleri esnasında İtil Bulgar topraklarına herhangi bir müdahalede bulunmayışında da görülebilir (PSRL,1: 27). Rus kaynağına göre Svyatoslav, Hazar seferi esnasında Yas ve Kasogları da hedefleri arasına dahil ederek Kiev'e dönmüş ve Bulgar beldelerine dokunmamıştır¹.

Ruslar ve Bulgarlar arasındaki müspet ilişkiler, Rusların enerjik knezleri Svyatoslav zamanında canlılığını korumuştur. Bu dönemde her iki topluluk için, ticari açıdan kıymet arz eden Burtas ve Viyatiç topraklarına Rusların hamlesi, Burtasları himayeleri altında bulduran İtil Bulgarları açısından kabul edilemez bir durumdur. Rusların bu girişimlerine rağmen taraflar arasında büyük bir savaş yaşanmadı ve Rus-Bulgar ilişkileri bir süre daha barışçıl bir havada seyretti².

Vladimir'in knezliği döneminde (980-1015), Ruslar bir kez daha Viyatiç meselesini gündeme getirerek, 981 yılı ve ertesi sene bölgeye iki ayrı sefer düzenlediler (PSRL,1: 35). Vladimir'in bir sonraki seferi ise doğrudan İtil Bulgarları üzerine oldu. 985 yılındaki bu mücadele taraflar arasındaki ilk sıcak teması temsil etmekle birlikte neticesinde iki taraf arasında kalıcı bir barış antlaşmasına karar kılınmıştır (PSRL,1: 36; Yücel, 2020: 168-169). Rus kroniğindeki çelişkili ifadeler savaşta herhangi bir tarafın net bir üstünlük elde edemediğini düşündürmektedir. Kaldı ki knez İtil Bulgarları ile dostluğunu ve ittifakını perçinlemek için bir Bulgar prensesi ile izdivaç gerçekleştirmiştir (Koç, 2021, 178). Taraflar arasındaki bir sonraki münasebetler ise ittifakı bir adım öteye taşımaya yöneliktir; 986'da Bulgarlardan bir heyet İslam'ı tebliğ gayesiyle Vladimir'e gönderilmiştir (PSRL, 1:36-45; Yücel, 2020: 169-171). Bu girişimin ardından Vladimir'in elçileri de Bulgar ordasına ziyarette bulundular. Nikon

¹ Lavrentev yıllığından aktardığımız 6473/965 seferinin ayrıntıları ve diğer kroniklerdeki ilgili sayfalar için bk. (Yücel, 2020: 146). Rus yıllıklarında yer alan ifadelerde bir tutarlılık söz konusudur ve Svyatoslav'ın herhangi bir Bulgar müdahalesinden söz edilmemiştir. Ancak, Hazarın yıkılışından söz eden İbn Havkal, Rusların mağlup ettiği halklar arasında ısrarla Bulgarları da zikreder. Karatay, İbn Havkal'daki bilgiyi, Povest, De Administranda Imperio, Keniz Mektubu ve Povest'teki ayrıntılarla değerlendirerek bu yılki seferde sözü edilebilecek grubun ancak Kara Bulgar (Kırım'a yakın mahallerdeki) olacağını göstermektedir (Karatay – Kakhniashvili, 2013).

² Lavrentev Kroniğinde 967 (PSRL, 1: 27) ve 971 yıllarında (PSRL, 1: 29-30) Svyatoslav'ın Tuna sahasında kalan Bulgar varlığıyla mücadelesine yer verilmektedir. Ruslarla İtil Bulgarları arasında doğrudan bir savaşın yaşanmadığını gördüğümüz bu yıllarda Tatar tarihçisi Mercani'nin belirttiğine göre taraflar 968 yılında (ilk) barış antlaşması yapmışlardır (Mercani, 2008: 106). Rusların, Kıpçak destekli ordularıyla Bulgar'a karşı bir galibiyet elde ettiğini ve ardından barışın sağlandığını kaydeden Mercani'nin bahsi Rus yıllıklarındaki 985 yılına ait haberle karıştırılmış gibidir.

Kroniğine göre 990 senesine gelindiğinde bu kez doğrudan Ruslar misyonerlik faaliyeti için Bulgarlara adam gönderdiler. Rus ve Bulgarların bölgedeki ticaretin sekteye uğramaması ve ilişkilerin çatışma ortamından uzak durması yönündeki gayretlerine rağmen Nikon Kroniği'nde yer alan 994 ve 997 senelerine dair kayıtlar aradaki ilişkilerin bozulduğunu düşündürmektedir.

Ruslarla Bulgarlar arasındaki gerginlik 1006 yılında yapılan bir antlaşma ile yeni bir sükûnet devrine kavuştu. Mezkûr anlaşmaya dair fikir yürüten pek çok araştırmacının da müşterek biçimde ifade ettiği üzere bu da ticaret hayatına yönelik bir mutabakattı (Koç, 2021: 185-186). Bu yeni şartlar içinde Rus kroniklerinin de teyit ettiği üzere Bulgarlar, 1024 yılında Suzdal'da yaşanan kıtlık gibi hadiselerde Ruslara yardım ellerini uzatmaktan geri durmamışlardır (PSRL, 1: 64; Yücel, 2020: 173-174).

Uzun bir sükûnet döneminin ardından doğudaki Rus tebaalarının, İtil Bulgarlarının ticaretine zarar verecek hareketleri 1088 yılında Bulgarların, Oka Nehrinin aşağı mıntıkasında bulunan Murom kentini zapt etmelerine neden oldu (PSRL, 1: 89; Yücel, 2020: 174). Bir süre Bulgarların elinde kalan (1095'e kadar) bu kentin ele geçirilmesi Bulgar-Rus ilişkilerini yeniden savaş ortamına taşıdı. Sürekli çatışmaların yaşandığı bu dönem Moğol istilasına kadar sürdü. Bu gergin dönemi nihayete erdiren hamle Bulgarlardan gelmiş ve 1221 yılında yeni bir anlaşma zemini aranmıştır³ (PSRL, 7: 128). Bulgarları saldırgan Rus tutumu karşısında barış yapmaya iten sebep ise yaklaşmakta olan Moğol tehdidinden haberdar olmalarıydı (Koç, 2021: 203).

Bozkırın Yeni Fatihleri: Moğollar

1206 yılındaki Moğol kurultayıyla 'Cengiz' namını alan Temuçin, aralarında birlik tesis edememiş olan Moğol boylarını bir araya getirerek, dünya tarihinde yeni bir sayfa açmayı başardı. Ardılları üzerindeki en büyük mirası olan "cihan hâkimiyeti" düşüncesinin ilk adımlarını henüz hayattayken kendisi attı. Girişmiş olduğu fütuhât hareketleri içerisinde İtil boylarına tesiri bakımından en hayati olanı Harezm bölgesinin Moğollar tarafından ele geçirilmesi idi. Harezm, bu dönemde Karadeniz'in kuzeyindeki ticaret merkezleriyle doğrudan irtibatı olan bir bölge olup Moğol istilasından kaçan pek çok tüccar ve alim İtil topraklarına iltica etmek zorunda kaldı. Moğol ilerleyişi ve içeriğine dair malumatı bulunan Bulgarlar, bir dizi tedbir alma yoluna gittiler. 1221 yılında Ruslarla sağlanan sulh da bu yöndeki önlemlerden yalnızca bir tanesiydi.

Moğollar, Harezm seferiyle birlikte kısa bir süre içerisinde Ön Kafkasya topraklarında belirdiler. Birçok araştırmacı Kafkasya üzerinden Doğu Avrupa'nın istilasını, Harezm'e karşı düzenlenen saldırının devamı yahut bir parçası olarak

³ Rus yıllığının aktardığı habere göre bu antlaşma zemini için Bulgar elçileri Knez Yuriy Vsevolodoviç'e tam üç kere çeşitli hediyelerle müracaat etmiştir.

değerlendirmiştir (Zimonyi, 2014: 325). İlk Moğol fütuhatlarının şöhretli isimleri Cebe ve Subutay, Harezmi'nin zaptının ardından Muhammed Harezmsah'ı ortadan kaldırmakla görevlendirilmişti. Moğol komutanlarının takibatına maruz kalan Muhammed Harezmsah, Ocak-1221 tarihinde sığınmak zorunda kaldığı Hazar Denizi'ndeki bir adada öldü.

Bugünkü Gürcistan ve Azerbaycan toprakları üzerinden yürüyüşlerini sürdüren Moğol kuvvetleri karşısında, kültürel anlamda kendilerine benzer topluluklar olarak görülen göçebe Kıpçaklar ve daha kuzeydeki İtil Bulgarları bulunmaktaydı. Moğollar açısından özellikle Kıpçakların itaat altına alınması önemliydi. Nitekim T. May'in de ifade ettiği üzere Moğollar, yerleşik nüfusa sahip devletler yerine savaşta mahir olan göçebelere boyun eğdirmeye öncelik veriyorlardı (May, 2021: 170). Bunların yanında oldukça erken dönemlerden beri kuzey Kafkasya düzlüklerinde hâkimiyetlerini muhafaza eden Alanlar tampon bir bölgeyi ellerinde tutuyorlardı. Buradaki ilk fetihlerde Moğol stratejisi sağlıklı bir şekilde işletilerek olası bir Alan-Kıpçak ittifakının önüne geçilmiştir. Doğu Avrupa'daki ilk Moğol hareketlerine dair oldukça önemli ayrıntıları aktaran İbn'ül Esir'in kaydına göre Moğollar, Kıpçaklara gönderdikleri elçiler vasıtasıyla onları Alanlardan uzak tutmayı başarmıştır. İbn'ül Esir'in satırlarına göre bu hadiseler şu şekilde cereyan etmiştir;

“... Moğollar Şirvan Derbend'ini aştıktan sonra bu bölgede yollarına devam ettiler. Buralarda Alan, Lezgi ve Türklerden birçok kimse yaşıyor, bölge halkı birçok milletten oluşuyordu. Moğollar önce Lezgi halkından bir hayli kimse öldürmüşlerdi. Lezgi halkından bir kısmı Müslüman idi bir kısmı ise değildi. Moğollar bütün bu bölge-de kendilerine karşı koyup düşmanlık eden herkese karşı şiddetli saldırılara geçiyorlardı. Nihayet kalabalık kitlelerden oluşan Alanlar diyarına ulaşmışlardı. Alan halkı Moğolların geldiğini haber alınca tekbirler getirerek askerlerini toplamış, bütün Kıpçak (Kıpçak) diyarından kalabalık ordular teşkil edip Moğollarla çarpışmalara girişmişlerdi. Bu çarpışmalar sırasında iki taraftan hiçbiri zafere ulaşamayınca Tatarlar Kıpçaklara haber yollayıp şöyle demişlerdi: Biz sizinle aynı ırktan insanlarız, Alan halkı ise sizden değildir, dolayısıyla onlara yardım etmemeniz gerekir. Hatta aynı dinden kimseler de değilsiniz. Bize uyduğunuz takdirde size kesinlikle saldırmayacağımızı taahhüt edip, bu konuda söz veriyoruz. Onlarla aramıza girmedığınız takdirde size ihtiyaç duyacağımız kadar mal, para ve elbise vereceğiz. Nihayet Kıpçaklarla Moğollar belirli bir mal ve eşya üzerinde anlaşmış, Moğollar da kararlaştırılan bu mal ve eşyayı götürüp Kıpçaklara teslim edince aralarında barış imzalanmış, Kıpçaklar aradan çekilmişlerdi. Bu anlaşmayı sağlayan Moğollar hemen Alan halkına saldırıp onlardan çok kimseyi öldürerek memleketlerini yağmalamış, adamlarını esir almışlardı. Alan halkının işini de bitiren Moğollar bu sefer araların-da akdettikleri sulha güvenen ve her biri bir tarafa kendi işine dağılıp, emniyet içinde yaşamakta olan Kıpçaklar üzerine saldırıya geçtiler. Kıpçaklar, hiçbir şeyden haberleri yokken birden Moğolların ülkelerine saldırdığını ve şehirlere girerek birbiri arkasından her tarafı yağmalayıp ele geçirdiklerini gördüler. İşte bu saldırıları sırasında da yukarıda söz konusu anlaşma gereği olarak Kıpçaklara ödedikleri mal ve paranın kat kat fazlasını onlardan gerisin geriye almışlardır...” (El-Kamil Fi-t Tarih: 341-342).

Alanların 1222 yılında Moğol kuvvetleri karşısında yenilmesinin ardından Kıpçaklar da aynı akıbeti tatmış ve Moğollar, Kırım'daki Sudak'ı da ele geçirmişlerdir (Zimonyi, 2014: 326)

Moğol ilerleyişi karşısında vaktiyle Bulgar telkinini dikkate almayan Rus knezliklerinin tavrı Rus kaynaklarına da yansımış ve ilk Moğol seferlerinden bahislere pek yer verilmemiştir. Ancak Galiçya knezi Mstislav, akrabalık bağı tesis etmiş olduğu Kıpçak beyi Köten aracılığıyla Moğollara karşı ortak bir cephe teşkil etmek üzere diğer Rus knezlerini Kiev'e çağırmıştır. Zarub adlı bir kişi önderliğindeki Moğol elçilik heyetiyle temas kuran Rus knezleri, Moğolların Dinyeper'in batısındaki Rus topraklarına ilişkin bir gayelerinin olmadığını, asıl dertlerinin Kıpçakları derdest etmek olduğunu öğrenmişlerdir (Zimonyi, 2014: 326). Daha önce Moğolların Kıpçak-Alan ittifakını dağıtmak için uygulamış oldukları stratejinin bir benzerini Rus-Kıpçak cephesine karşı tekrarladıklarını görüyoruz. Fakat bu kez Moğol elçilerinin Ruslar tarafından öldürülmesi girişimi sonuçsuz bırakmıştır. Kıpçaklarla birlikte hareket eden Rus knezlikleri ile Moğollar arasında savaş kaçınılmaz bir hale kavuşunca taraflar 31 Mayıs'ta Kalka'da karşı karşıya geldiler. Savaş, Ruslar için tam bir felakete neticelendi ve üç Rus knezi bu savaşta hayatını kaybetti. Novgorod ve Vladimir-Suzdal gibi knezliklerin askerî desteğinden yoksun olan Ruslar ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldılar, Moğollar ise Dinyeper'e kadar kalan kısımları takip ederek geri döndüler (Bknz. Ekler-1).

Moğol kuvvetlerinin Kalka galibiyetinin ardından bölgede temas kurdukları İtil Bulgarları, daha sonraki Moğol askerî seferlerinin öncelikli gayelerinden biri haline geldi. On üç yıllık bir süreci teşkil edecek yeni dönemde Bulgarlar ve Moğollar arasında vuku bulan bir dizi çarpışma yaşanmıştır.

İtil Bulgar-Moğol Savaşlarının İlk Evresi

Kalka zaferinin ardından Orta İtil boylarına ulaşmak isteyen Moğol ordusu burada Kıpçak-Rus ittifakına nazaran çok daha hazırlıklı bir Bulgar varlığı ile karşılaştı. İlk çarpışmalara dair bilgi veren kaynaklar, Bulgarların, Moğol saldırısı karşısında bazı önlemler aldıklarını kaydetmişlerdir. Savaşların seyrini aktaran İbn'ül Esir, Moğollardan ancak dört bin kişi kadarının kurtulabildiğini nakleder. İtil Bulgar galibiyetinin arka planını değerlendiren pek çok araştırmada Moğolların mağlubiyetinin bazı gerekçeleri üzerinde durulmuştur. Bulgarlar karşısında mağlup olan Moğol ordusunun sayıca azlığı, keşif kolu niteliğindeki bir birlik oluşu ve yağma odaklı bir gayeyle hareket etmesi, ileri sürülen belli başlı sebeplerdendir (Koç, 2021, 213-214). İtil Bulgar yurdunda direnişin başında Ilgam Han adlı bir kimse bulunuyordu. Bulgar memleketlerine yönelik Moğol ordusunun nüfusu için yapılan çalışmalar asgari 3 tümen birlikten bahsetmektedir ki bu da azımsanamayacak bir işgal kuvvetidir (Gafarov, 2012: 92; Kargalov: 1973: 13). Kaldı ki bu orduya, boyun eğdirilen Kıpçak uruğları ve diğer unsurlardan elde edilmiş takviye birlikleri de eklemek gerekmektedir. Nedeni her

ne olursa olsun Moğolların batı seferleri esnasında Bulgarların elde ettiği ilk başarı Doğu Avrupa'nın Moğollar tarafından istilasının geciktirmiştir. Üstelik İbn'ül Esir gibi bazı müellifler, İtil Bulgar direnişinin kısa süreli de olsa bölgedeki ticaretin yeniden canlandığına da şahitlik etmektedirler.

1223 yılındaki ilk Moğol-Bulgar savaşının ayrıntıları hususunda İbnül Esir ve Macar dominik rahibi Julian'ın gözlemlerinin nakledildiği Riccardus'un derlemesi oldukça kıymetlidir⁴. Macar rahip, Cengiz'in yükselişini anlatırken, İran'da gerçekleştirdikleri fetihlerin ardından Moğol ordularının Kumanlar üzerine saldırdıklarını nakleder. Julian, Kumanların ele geçirilmesinin ardından Moğolların Büyük Hungariya'ya yöneldiklerini ve orada on dört sene çarpıştıklarını, nihayetinde de bölgeyi ele geçirdiklerini anlatır (Özcan, 2010: 96). Julian'ın naklettiği bilgilerden, 1223 yılında Moğolların Kıpçakları zapt ettiği ve sonraki süreçte Bulgar öncülüğünde yaşanan bölgedeki direnişin ayrıntılarını görebiliriz. Rahibin sözünü ettiği on dört senelik savaşın sonunda yani 1237 kışına ulaşıldığında Moğollar, Bulgar ve Başkurt beldelerinin fethini tamamlamışlardır. Buradaki kısa haber hem 1223 hem de 1236'daki büyük batı seferinin bilgisini bir arada sunmaktadır. Aynı hadisenin ayrıntısı Riccardus'ta daha farklı bir şekilde geçer: “Tatarlar onların komşusudur. Lakin Tatarlar, onlarla savaşa giriştiklerinde galip gelemediler – hatta ilk savaşta yenildiler. Bu yüzden onları dost ve müttefik yaparak birlikte on beş ülkeyi harap ettiler” (Zimonyi, 1985: 198). Zimonyi, Riccardus'ta iddia edilen Macar-Moğol ittifakının, Rus yıllıklarında da vurgulanan 1232 seferi ile alakalı olabileceği ihtimalini göz ardı etmeyerek, iki eserdeki müşterek bilginin 1223 yılındaki direniş haberi olduğunun altını çizmiştir (Zimonyi, 1985: 199).

Moğol tarihinin en önemli kaynaklarından olan Cüveynî ve Reşîdüddin'in anlatımlarından ilk Bulgar-Moğol savaşına dair bazı çıkarımlarla yetinmek durumundayız. Cüveynî, İtil bölgesindeki Moğol hareketlerine dair açık bilgiler sunmazken, Reşîdüddin, Derbent yoluyla bölgeye gelen Moğolların Kıpçaklarla mücadelesinin anlatımında cömert davranır. Burada Alan-Kıpçak olası iş birliğini dağıttıkları haberini tekrarlayan Reşîdüddin, Moğolların Alanları bertaraf ettikten sonra Kıpçakları katlettiklerinden bahseder. Rus topraklarına kaçan Kıpçakların da Ruslarla yaptıkları ittifak dolayısıyla Moğollar tarafından ağır bir biçimde cezalandırıldığını bildiren müellif, Moğol ordularının daha sonra Cengiz'e katılmak üzere geri döndüklerini aktarır (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 259-260).

⁴ Macar Dominik rahibinin doğuya iki seyahat gerçekleştirdiği üzerinde durulmaktadır. İlki İtil sahasındaki Büyük Macaristan'a 1234/35 yıllarındaki yolculuğu ikincisi Suzdal'da bulunduğu sırada Batu'nun sefer haberini aldığı 1237'dedir. Julian'ın ilk seyahatine dair gözlemleri Riccardus tarafından “De Facto Ungarie Magne” adıyla hazırlanmıştır. İkinci seyahate dair bilgiler de “Epistola de vita Tartarorum” adıyla bilinmektedir. Sinor, ilk seyahatin şüpheli olduğunu ve Epistola'ya dayanarak Riccardus tarafından derlendiğini düşünmektedir (Zimonyi, 1985: 197-198). Çalışmamızda Julian'ın Moğollarla ilgili raporu için A. Tayfun Özcan'ın “Macar Papaz Julian'ın 1237 Tarihli Moğol Raporu” başlıklı yazısı kullanılmıştır.

Ancak kaynağımız burada Bulgarlarla girişilen herhangi bir mücadeleye hiçbir şekilde değinmemektedir.

1240 yılında yazılmış olan ve Moğolların ilk tarih yazıcılığı örneği olarak gösterilen Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde 1223 yılındaki savaşın izlerini takip edebiliyoruz. Kaynağa göre, Cengiz ölmeden evvel, Subutay'ı kuzeyde bulunan on bir halka karşı göndermiştir. Bunlar; “Kanglı⁵, Kıpçak, Başkırt, Rus, Macar, As⁶, Sas⁷, Çerkes⁸, Keşmir, Bulgar, Raral⁹” dır (SHM, 2001: 253; MGT, 1995: 185). Gizli Tarih, bunlara ilave olarak; Subutay'ın İtil ve Yayık Nehirlerini geçip, Kiev ve Men-Kirman'a kadar yürümesinin emredildiğini de bildirmektedir. Subutay'ın bu seferdeki icraatları üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmayan kaynağımız, ilerleyen kısımlarda Ögedey'in han oluşunu anlatırken bir önceki seferde batıdaki ulusların tabiliğinde bazı sıkıntılar yaşandığını gösterir. Buradaki ifadeye göre; “...daha önce gönderilmiş olan Subutay, Kanglı, Kıpçak, Başkırt, Rus, As, Sas, Macar, Keşmir, Çerkes, Bulgar, Kert halklarına gitmiş İtil ve Yayık gibi nehirleri geçtikten sonra Meket, Men-kirman ve Kiev şehirlerine yollanmıştı ancak burada direnişle karşılaşmıştı...” (SHM, 2001: 263; MGT, 1995: 191). Geniş bir halklar listesine vurgu yapılırsa da Subutay'ın 1223 seferinde Bulgarlarla olan savaşının neticesiz kaldığı Gizli Tarih'te de yer bulmuştur.

1223 savaşının emareleri hususunda az önce zikrettiğimiz Julian'ın ardından batı menşeli kaynaklar arasında, Moğolların Avrupa'da giriştikleri fetih hareketlerinin gelişim safhalarını bulabileceğimiz en eski metinlerden biri *Chronica Maiora*'dır¹⁰. Moğolların Doğu Avrupa'da en erken 1237 tarihli fetih girişimlerine değinen eserde Kıpçaklarla ilgili oldukça önemli bir ayrıntı dikkat çekmektedir. Parisli Matthew'in kaleminden çıkan bu kaynakta yer alan “İmparatorun Tatarların Ortaya Çıkması ile İlgili Mektubu” başlıklı bölümde Moğollarla benzer kültürel özelliklere sahip Kıpçakların onlar karşısında

⁵ Kanglı/Hanlin gibi isimlerle verilen boy bu dönemde Azak ile Hazar'ın kuzeyindeki bölgelerde bulunuyordu.

⁶ Pek çok çalışmada Alanlarla özdeşleştirilen Asların, bu dönemde Azak boylarına doğru daha batıda kalan bir sahada bulduklarını düşünüyoruz. Özellikle doğu menşeli kaynakların barındırdığı bilgiler Alan-As ayrımı noktasında daha yardımcı olmaktadır (Üren, 2018: 150-154).

⁷ Moğolca biçimiyle Sasut topluluğunu İtil'in aşağı muntakasında oturan bir topluluk olduğu düşünülmektedir. Pelliot söz konusu ismi Saksın adıyla ilgili bulur (Ostrowski, 1998: 466). Bunun yanında Reşidüddin, Kadagan ve Büri'nin savaştığı 'Sasan' isimli topluluktan söz eder (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 332). Bunların Transilvanya bölgesindeki Saksonlar olduğu öne sürülmüştür.

⁸ Metindeki biçimiyle; 'Serkesut' olarak geçen isim kuzey Kafkasya'daki Çerkes topluluğunu tanımlar.

⁹ Gizli Tarih'in 12. bölümünde (XII-270) bu topluluğun adı Keler olarak verilmiştir.

¹⁰ Bu kaynaktaki Moğollarla ilgili bahisler için A. Tayfun Özcan'ın “*Chronica Maiora*'da Moğollara Dair Kayıtlar” başlıklı çalışması kullanılmıştır.

tutunamadıkları ve ardından Rutenlerin (Ruslar) mağlup edildiği bilgisi yer alır (Özcan, 2013: 38). Bu kısım açık şekilde 1223'teki gelişmeyi aktarmaktadır ki ilgili kaynakta yer alan diğer ayrıntılara Bulgar-Moğol ilişkilerinin sonraki evresi bağlamında tekrar yer verilecektir.

1223 yılındaki mücadelenin ayrıntılarına baktığımızda Bulgar ordusunun sayısını tespit etmemiz oldukça güç duruyor. Moğolların büyük batı seferi esnasında (1236) mağlup ettikleri Bulgar ordusunun sayısına dair kaynaklar yüzbinlerle ifade edilen abartılı rakamlar sunmaktadırlar. Ancak Izmaylov'un da işaret ettiği üzere 13. yüzyıl başlarında Bulgar ordusunun 50.000 civarında olduğunu düşünmek makuldür (Izmaylov, 2012: 256). Mevcut araştırmalarda ilk Bulgar müdafaasına dair İtil boylarına yönelen Moğol kuvvetlerine direnen Bulgarların, Mordvin, Başkurt ve bazı Kıpçak boylarından müteşekkil; birleşik bir orduya sahip oldukları görülür (Izmaylov, 2022: 349). Kıpçakların, Bulgar ordusunda vazife alması Moğol işgalinden önce de gerçekleşen bir durumdu. Nitekim Rus yıllıkları 1184 yılındaki saldırılarda Bulgarların yanında Kıpçak (Kimek)¹¹ unsurlarına da değinmişlerdir (PSRL, 1: 164; Yücel, 2020: 178-179).

1227 yılında Cengiz'in ölümünün ardından en küçük oğlu Tuluy iki yıl kadar naiplik vazifesinde bulundu ve 1229 yılındaki han kurultayında Ögedey, Moğol hanı seçildi. Yeni Moğol hanının öncelikli gayesi kuzey Çin'in kontrol altına alınması yönündeydi ancak Ögedey, vaktiyle en büyük ağabeyi Cuci'ye tevdi edilen Deşt-i Kıpçak topraklarındaki askerî seferleri de ihmal etmedi. Nitekim Reşidüddin'in de bildirdiğine göre Bulgar, Başkurt, Rus, Çerkes ve Deşt-i Kıpçak arazisinin zaptı için doğrudan Cengiz Han'ın buyruğu bulunmaktaydı (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 359). Bu düşünce çerçevesinde Moğolların bölge siyaseti yeni han döneminde de kaldığı yerden sürdürüldü.

Rus yıllıkları, 1229 ve 1232 yıllarında Moğolların, Doğu Avrupa'nın bazı sınır bölgelerindeki mücadelelerine dair kısa haberler içermektedir. 1229 yılında, daha önce de saldırıya maruz kalan Saksın ve Kıpçak unsurları bir kez daha Moğollar tarafından mağlup edilmiştir. Rus yılığine göre yenilen unsurlar kuzeye çekilerek Bulgarlara sığınmışlar ve Yayık kıyılarındaki ileri Bulgar muhafızları da Moğollarla çarpışmak durumunda kalmışlardır (PSRL, 1: 192). Bulgarların Moğol öncü kıtalarına karşı verdikleri mücadele neticesinde İtil Bulgar ülkesi yalnızca Doğu Avrupa önünde tampon bir bölge olmakla kalmamış, aynı zamanda Moğollara karşı direnişin de merkezi haline gelmeye başlamıştır. 1223 yılı mücadelelerinin ardından mevcut vaziyet Bulgarların gücünü muhafaza ettiklerini göstermektedir. Kaldı ki bu karşılaşmalar öncesinde Bulgarlar tıpkı ilk sefer döneminde olduğu gibi Rus knezlikleri ile de gergin bir hava içerisindeydiler. Vladimir büyük knezi Yuri'nin 1226-1229 yılları arasında Mordva topraklarına müdahalesi, gerilimi arttıran nedenlerden birisi idi. Ancak Bulgarlar, bekleyen

¹¹ Lavrentev Yılığında 6692/1184 dahilinde bahsedilen savaşta “Емякове” şeklinde kaydedilmişlerdir.

Moğol tehlikesi yüzünden açık bir savaşa girmekten kaçındılar. 1229 yılındaki Bulgar-Moğol mücadelesine Rus yıllıkları haricindeki kaynaklarda yer verilmemişse de Bulgarların, bu yıllarda orman ve bozkır bölgesine oldukça güçlü savunma hatları, hendekler ve setler oluşturmuş oldukları noktasında bazı arkeolojik çalışmalar kanıt olarak kullanılmıştır (Gafarov, 2012: 92).

Moğollarla-Bulgarlar arasındaki rekabetin bir sonraki adımı için Lavrentev Kroniği'ndeki bir diğer kısa kayıt 1232 tarihini öne çıkarır. Kronikteki bilgi; "... o sene Tatarlar gelerek orada kışladılar, Bulgarların büyük kentine ulaşamadılar" şeklindedir (PSRL, 1: 196). Rus yılığındaki sınırlı malumattan Moğol ordusunun bir kez daha Bulgarlar karşısında kesin bir zafer elde edemeyerek, Bilyar kentine ulaşamadıklarını anlıyoruz. Bu saldırıda kalabalık Bulgar kentlerinin doğrudan Moğol işgaline maruz kalmadığını ancak Saksın gibi aşağı İtil boylarındaki mahallerde Moğolların başarılı olduğunu ifade edebiliriz. Bazı çalışmalarda, bu sefer esnasında Moğolların Başkurt boyları karşısında askerî üstünlüklerini kabul ettirdikleri öne çıkarılmıştır. Bulgarların ise müdafaa gayesiyle inşa ettikleri sur, hendek ve çitlerden oluşan son derece kuvvetli savunma yapıları sayesinde Moğol saldırısını bertaraf ettikleri anlaşılmaktadır (Kargalov, 1973: 14).

Moğolların muhtelif bölgelerde gerçekleştirmiş oldukları askerî faaliyetlerine detaylı bir şekilde değinen Ermeni kaynakları, Karadeniz'in kuzeyindeki Moğol icraatlarına dair sınırlı bilgi sunmaktadır. Özellikle Bulgar-Moğol mücadelesinin izlerine dair kısa alıntılar haricinde nadirattan sayılabilecek birkaç Ermeni kaynağından bahsedilebilir. Burada değerlendirmeye dahil edebileceğimiz ender örneklerden biri Mhitar Ayrivanetsi Vakayinamesi'ndeki kısa bir haberdur. Kayda göre Ögedey, batı seferi öncesinde ordusunu üç büyük kola ayırmış ve bunlardan bir kol (kuzeye gidenler) Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçerek birçok ülkeyi harap etmişlerdir (Patkanov, 1869: 414). Bu pasajda, Moğol ordularının Tuna nehrini geçtikleri ve bir hükümdarın onlara karşı koymasına üzerine geri adım atmak zorunda kaldıkları bildirilir¹². Moğolların 1236 yılı dahilinde Ermenistan, Gürcistan ve Alban topraklarını ele geçirmelerinin anlatıldığı ilgili kısımda zikredilen nehrin adı ve direniş gösteren hükümdarın kimliği hususu açıklığa kavuşturulmalıdır. Moğolların Tuna boylarına ulaşması Rus knezliklerinin fethinden sonra gerçekleşmiştir. (1240'tan sonraya bu iniş tarihlemek gerekmektedir) Söz konusu dönemde bölgede Moğollar karşısında direniş gösteren ve başarı elde eden bir yöneticiye de rastlanmamaktadır. Ermeni kaynağındaki bilgi, Ögedey zamanında Kıpçak bozkırına memur edilen Moğol

¹² Patkanov'un Rusça tercümesine göre: "... kuzey kolu Hazar Denizi'nin yukarı kısımlarından ilerleyerek pek çok ülkeyi ayaklar altına aldılar ve Tuna Nehri'ni geçtiler. Alman imparatoru onlar karşısında durarak, (onları) geri çekilmeye zorladı". (Patkanov, 1869: 414). Tercümede nehir adı için; Дунай ve imparator için de алеманский terimleri kullanılmıştır. Ermeni kaynaklarındaki Moğollarla ilgili kısımları Galstyan'ın çalışmasından dilimize kazandıran İ. Kemalolu'nun tercümesinde de Mhitar Ayrivanetsi Vakayinamesine yer verilmiştir (Galstyan, 2005: 149-153). Buradaki tercümede nehir adını Dadup şeklinde görürüz.

keşif birliklerine karşı alınmış bir galibiyetle ilgili olmalıdır. Nitekim Rus yıllıkları yukarıda da yer verdiğimiz üzere bu tarihte bir Bulgar direnişini dile getirmişlerdir. Bu kayda en uyumlu hadise 1232'deki Bulgar-Moğol mücadelesidir. Açık bir şekilde müellif, bazı tartışmalı yer ve şahıs isimleri ile 1236 öncesindeki bir vakaya gönderme yapmaktadır.

Rus yıllıklarında yukarıda değindiğimiz 1229 ve 1232 yıllarındaki Moğol-Bulgar mücadelesinin ayrıntıları için Cüveynî ve Reşîdüddin'in eserlerine de bakmamız gerekmektedir. Ancak her iki eserin de yoğun bir biçimde üzerinde durdukları asıl savaşlar 1223 ve 1236 yılındaki büyük batı seferiyle alakalı gözükmektedir. Gerek Reşîdüddin gerekse Cüveynî, Ögedey'in han seçimiyle birlikte Batu'nun 1229 yılında Kıpçak, Bulgar, Rus bölgelerinin fethine memur edildiğini bildirmişlerdir ancak Cüveynî başka bir yerde Batu'nun seferi için yeni bir tarihleme bulunarak; "Ögedey Kağan, ikinci kurultayda henüz boyun eğmemiş olan ülkelerin durumunu görüştü" ifadesine yer vermiştir (Cüveynî, 2013: 246). Her iki eserdeki bilgileri ve Rus yıllıklarındaki kayıtları mukayese eden Zimonyi, doğulu müverrihlerdeki bilgi karmaşasının kaynağının Moğolların Gizli Tarihi'ndeki anlatı olduğunu ifade etmiştir (Zimonyi- Kuzembaev, 2014: 20). Cüveynî'nin karışık bir şekilde aktardığı Moğolların batı seferleriyle ilgili bilgilerde, Curmagun'un Ortadoğu seferine 30.000 askerle görevlendirilirken, Subutay ve Köketay adlı noyanların da eşit kuvvetlerle Kıpçak, Saksın ve Bulgar topraklarına gönderildikleri kaydedilmiştir. Bu seferin tarihlendirilmesine yönelik D'ohsson, Hammer-Purgstall ve Spuler 1228-1229 yıllarını önermişlerdir. Zimonyi, 1230-1231 kışında Moğol ordularının Azerbaycan topraklarına kavuşmuş olduğunu ve Lavrentev'deki kaydın işaret ettiği üzere karşılaşmanın 1232'de olabileceğini izah etmiştir. Ancak burada, Subutay'ın kuzey Çin'de savaşıyor olması dolayısıyla Cüveynî'nin verdiği isimler sorgulanmalıdır (Zimonyi- Kuzembaev, 2014: 22). Moğolların tecrübeli komutanı Subutay'ın 1229 ve 1232 Bulgar savaşlarına dahilini düşünmek zordur.

Rus yıllıklarında 1229 ve 1232 yıllarındaki mücadelelere dair ayrıntıların diğer kaynaklar tarafından etraflıca değerlendirilmemiş olması savaşların net bir kronolojisinin oluşturulmasını zorlaştırmaktadır. Bu yıllardaki seferlerin büyük bir fetih hareketiyle sonuçlanmamış olması veya nispeten daha küçük askerî birlikler tarafından gerçekleştirilmiş olması özellikle Moğol cenahından hadiseleri aktaran doğu kaynaklarında geniş yer bulamamalarına sebep olmuştur.

İtil Bulgar Devleti'nin Moğol Egemenliğini Tanınması

Moğolların Deşt-i Kıpçak'taki ilerleyişi, Bulgar mukavemeti nedeniyle diğer bölgelere nazaran daha sancılı ve yavaş bir hal almıştır. Cengiz'in buyruğuna sadık bir şekilde sefer politikalarını yöneten Ögedey Han, bölgenin Moğol kontrolüne girmesi hususundaki istekli tavrını sürdürdü. 1235 yılındaki büyük sefer arifesinde ağabey Çağatay'ın başlatmış olduğu bir gelenek gereğince, Altın

Uruğa mensup evlatların da harekate katılması uygun bulunmuştur ve kaynakların şahitliği doğrultusunda oldukça önemli isimler batıdaki sefere memur edilmiştir.

Batı yönünde gerçekleştirilecek Moğol seferine dair Reşîdüddin, Ögedey'in, Kitay topraklarının fethinden sonra, 1235 yılında (koyun yılı) topladığı kurultaydan söz eder. Buna göre Moğol önde gelenleri henüz isyanların sürdüğü ve tam anlamıyla işgalin tamamlanmadığı bazı uzak bölgelere seferler gerçekleştireceklerdir. Burada alınan kararlara göre Batu, Mengü ve Güyük Han ve diğer önde gelen noyanlar Kıpçak, Rus, Bular (Bulgar), Macar, Başkurt, As ve Sudak topraklarının fethi için hazırlıklara başlamışlardır (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 324). Kıpçak diyarına düzenlenen seferde yer alanlar; Tuluy'un en büyük oğlu Mengü ve kardeşi Böcek, Ögedey'in en büyük oğlu Güyük ve kardeşi Kadagan, Çağatay'ın oğulları Büri ve Baydar, kağanın kardeşi Kölgen ile Cuci'nin oğulları; Batu, Orda, Şiban ve Tangut idi. Gönderilen önemli emirler arasında 1223 seferi dolayısıyla bölgeyi tanıyan Subutay Bahadır da yer alıyordu (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 325). Buna göre toplanan Moğol ordusu Şubat 1236'da (Maymun yılı) yola çıkmıştır. Merkezden gönderilen orduların Cuci'nin evlatlarına ait birliklerle Bulgar boylarında buluşması 1236 sonbaharında gerçekleşmiştir. Reşîdüddin'in Bulgar bölgesinin muhasarasına dair anlatımında Batu, Borolday ve Şiban'ın ilk hücumu Başkurt bölgesine gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim burada Macar başbuğu için de kullandığı "kiral" ifadesine yer vererek, öncelikle bu bölgenin fethedilişi anlatılmıştır (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 326). Başkurt bölgesinin ardından Subutay'ın öncülük ettiği Moğol kitaları Bulgar ve As topraklarına yönelmişlerdir.

Deşt-i Kıpçak yönünde gerçekleştirilecek askerî hareketin büyüklüğünü ve önemini gösteren bir diğer kaydı da Cüveynî'den okuyoruz. Onun aktarımına göre; "Ögedey Kağan, ikinci kurultayda henüz boyun eğmemiş olan ülkelerin durumunu görüştü. Batu'nun yönettiği bölgeye sınır olan Bulgar, As ve Rus bölgeleri, nüfuslarının kalabalık ve güçlerinin fazla olmasına güvenerek daha boyun eğmeyi kabul etmemişlerdi. O bölgelerin ülkeye katılmasına karar verdiler. Bunun için Ögedey Kağan, şehzadelerin çoğunu askerleriyle birlikte Batu'nun emrinde görevlendirdi. Bunlar arasında Mengü Kağan, kardeşi Böcek, Ögedey'in oğullarından Güyük ve Kadagan, diğer şehzadeler Kölgen, Büri, Baydar ve Batu'nun kardeşleri Orda, Tangut ve önde gelen emirlerden Subutay Bahadır vardı" (Cüveynî, 2013: 246). Cüveynî'nin aktardığı bilgilerde, Moğolların bu seferdeki öncelikli hedefleri için Bulgar, Rus ve As toplulukları öne çıkarılmaktadır.

Moğolların Gizli Tarihi de seferin ayrıntılarına değinerek organizasyonun kapsamını resmeder. Gizli Tarih'e göre; "Subutay'a takviye olarak başlarında Batu, Büri, Güyük ve Mönge ile pek çok diğer komutan Kanglı, Kıpçak ve Başkurlara boyun eğdirdiler. İtil ve Yayık'tan sonra Meget'i aldılar ve Rusları yok ettiler. As, Sas ve Bulgar ahalisini tarumar ederek, Men-Kirmen, Kiev ve diğer şehirleri teslim aldılar" (SHM, 2001: 267; MGT, 1995: 195). Gizli Tarih'te

Batu, Mengü, Büri ve Güyük gibi Altın Uruğ mensupları bir süre daha bölgede kalırken Subutay ve birliklerinin geri döndüğü bilgisi de ilave edilmiştir.

Moğolların Gizli Tarihi'ndeki ayrıntılarda üç kent adı öne çıkar ki bunlar; Meget, Men-Kirman ve Kiva şeklinde kaydedilmişlerdir. Zimonyi, burada adı geçen Men- Kirman'ın, Rus yıllıklarında büyük kent olarak tanımlanan İtil Bulgar başkenti Bilyar olduğunu ifade etmektedir (Zimonyi, 2021: 145-157; Zimonyi, 2014: 331). Moğolların bölgede galebe çaldıkları bu üç büyük kentten ilk fethedilen Bulgar başkenti oldu. Meget olarak zikredilen Alan başkentinin (Magas) ele geçirilmesi ise 1239 yılını bulmuştur (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 326). Batu'nun önderliğini yaptığı Moğol kuvvetlerinin Kiev'i zaptı, Reşîdüddin'e göre dokuz günlük bir muhasaranın ardından 1240 yılında gerçekleşti (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 331). Cüveynî'nin kayıtlarında doğrudan 'Bilyar' adı geçmemiş ve müellif 'Bulgar' adını öne çıkarmıştır. Zimonyi, Bulgar kentinin yeniden başkent oluşunun Altın Orda döneminde gerçekleştirdiğini hatırlatarak, Bulgarların en kalabalık şehirlerinden biri olan şöhretli Bulgar kenti ile o dönemki merkez Bilyar'ın kaynakta karıştırıldığını düşünmektedir (Zimonyi, 2021: 153). Güyük Han'ın Moğol tahtına çıkışına tanıklık eden Plano Carpinili Johannes, Moğolların fethettiği araziye tanımlarken Bilerler ifadesini kullanmıştır. Seyyah burada, Moğol akınında en büyük zararı gören Bulgar başkenti (Bilyar) dolayısıyla Bilerler ifadesini öne çıkarmış olmalıdır (Johannes, 2022: 69).

1236 yılı sonbaharında İtil Bulgar ülkesinin sınırlarında olan kalabalık Moğol ordusu, aynı yılın kış mevsiminde İtil topraklarını fethetmeyi başardı. Bulgar ülkesinde yaşanan kargaşa ve savaş ortamını aktaran Cüveynî: "Bahar gelip Bulgar sınırında kararlaştırılan yere vardıklarında biriken kalabalıktan yer yerinden oynadı. Hayvanlar şimdiye kadar görmedikleri böyle bir kalabalık karşısında şaşkına döndü. Nüfusunun çokluğu ve kalesinin sağlamlığıyla ün salmış Bulgar'ı zorlu bir savaştan sonra ele geçirdiler" (Cüveynî, 2013: 246-247) satırlarına yer vermiştir. Doğudaki felaket haberini aktaran Lavretev Kroniğinde de: "Sonbaharda kafir Tatarlar, doğu ülkelerinden gelerek Bulgar topraklarına girdiler ve Bulgarların görkemli büyük kentini ele geçirerek, ateşe verdiler, yaşlılardan çocuklara ve bebeklere kadar herkesi katlettiler, mallarının çoğu götürüldü ve tüm ülke boyunduruk altına alındı" şeklinde hadise özetlenmiştir (PSRL, 1: 196). Yıkımın ayrıntılarına yer veren Troitskaya Kroniği'nde de şu ifadeler dikkat çekicidir; "(Tatarlar) bütün Bulgar topraklarını ve büyük kentini ele geçirdiler ve tüm kadın ve çocukları katlederek diğerlerini esir aldılar" (PSRL, 1: 221).

Macar Dominik keşiş Julian, batıya doğru ilerleyen Moğol ordusunun bir yıl yahut biraz daha fazla bir zaman zarfında beş büyük pagan ülkeyi boyundurukları altına aldıklarını aktarmaktadır. Bunlar; Saksın, Mari, Bulgar, Burtas ve Mordvin topraklarıdır (Zimonyi, 2014: 333). İtil Bulgar arazisinin zaptının ardından Moğolların Mordvin, Burtas ve Mari topraklarını ele geçirmesi Vladimir-Suzdal knezliğini işgale açık hale getirmiştir. Reşîdüddin'in anlatımına sadık kalacak

olursak o da 1237’de Batu, Orda, Berke, Ögeday’in oğlu Kadagan, Büri ve Kölgen’in Mordva, Burtas ve Ryazan’a karşı sefer tertip ettiklerini bildirmiştir (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 327).

Yukarıda sözünü ettiğimiz *Chronica Maiora*’da yer alan iki bölüm Bulgar ülkesinin Moğollar tarafından alınışına yer vermiştir. “Tatarların Memleketlerinden Çıkmaları ve Kuzey Bölgelerini Tarumar Etmeleri Hakkında” başlıklı kısımda ‘Büyük Hungariya’ olarak anılan Başkurt komşuluğundaki bölgelerin insansızlaştırıldığından söz edilmiştir (Özcan, 2013: 31). Doğu’daki yıkımları Julian’dan sonra batı dünyasına duyuran bu metin 1236 mücadelesine yönelik bazı ipuçları sunmaktadır. Müellif, “Macaristan Kralı ve Diğer Krallıklar Tatarlar Tarafından Nasıl Yenildiler” kısmında Moğol işgali karşısında beş Hristiyan ve bir Müslüman hükümdarın ortak hareketinden söz eder (Özcan, 2013: 33). Sözü edilen Müslüman hükümdar, kuvvetle muhtemel Bulgar hanı idi. Burada bahsedilen Hristiyan müttefikler ifadesi ile Rus knezliklerini kastettiği düşünülmüşse de bu dönemde Bulgarlara, Ruslardan herhangi bir destek gelmediğini, taraflar arasında sadece bir saldırmazlık mutabakatı olduğunu biliyoruz. Bu mutabakatın konusu da Rusların, Bulgar akınlarına son vermeleri yönündeydi. Julian ve Reşîdüddin gibi isimlerin yer verdiği Mordvin, Mari, Burtas ve Saksın gibi bölge idarecileri ittifak hususunda daha makul durmaktadır. Müellifin Müslüman ve Hristiyan kralların direniş çabasını aktardığı ve Moğolların geri çekilmek zorunda kaldıklarını bildirdiği haberde bu ortaklığın ne zaman gerçekleştiği önemli bir ayrıntıdır. Büyük Hungary’ya Moğolların girişini anlatan kısım 1236 çerçevesindeki gelişmeleri aktarıyor gibi gözükse de bu tarihlerde böyle bir vaziyetin yaşanmadığı bilinmektedir. Matthew’in İtil bölgesinin Moğollar tarafından ele geçirilmesinden sonra özellikle Bulgar topraklarında 1239’lardan itibaren baş gösteren bazı ayaklanmalara dair haberlere vakıf olması da zayıf bir ihtimaldir. Buradaki kısa süreli zaferi tanımlama noktasında en makul hadise 1232’de Rus yıllıklarının da şahitlik ettiği Moğol akınlarına karşı direniş çabaları olmalıdır.

Netice itibarıyla 1236 yılındaki Moğol seferi, üç asırdır bölgede devlet teşekkülüne sahip olan ve kültürel anlamda oldukça önemli bir mevkiye bulunan Bulgar siyasî varlığının sonunu kesin bir şekilde hazırlamıştır. Ancak Bulgarlar, Moğol egemenliği karşısında bazı isyan hareketlerine girişerek bağımsızlık arayışından vazgeçemediler. 1236’daki savaşın ayrıntısını sunan Reşîdüddin, zorlu Bulgar ve Başkurt bölgelerini tarif ederek, Moğol ordularının galip gelmelerine rağmen bölgede isyanların olduğunu gösterir (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 326). Çaman Irmağında toplanan Moğol ordularının As ve Bulgar memleketlerindeki fetihleri esnasında bölge emirlerinden Bayan ve Çiku adlı yöneticiler, Reşîdüddin’e göre daha önce Moğollara tabiiyet bildirmelerine rağmen daha sonra tekrar isyan hareketine girişmişler ve Subutay bir hamle daha yapmak zorunda kalmıştır (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 326). Moğol ordularının 1240 yılında yeniden Bulgar topraklarına müdahalesi bu tür bir teşebbüsün üzerine gerçekleşmiştir.

Bulgar – Moğol Savaşlarının Arka Planı: Ordular ve Şehirler

D. Sinor, Moğolların İran ve Doğu Avrupa'yı fethetmelerinin arka planında kişisel ihtirasların ve orduların kendi halinde bırakılmalarının payı olduğunu ileri sürmüştür (Sinor, 1999: 1). Ancak Zimonyi, haklı bir şekilde bu duruma itiraz ederek, 1220'lerdeki keşif seferleri ve Kalka Savaşı'ndan sonra Moğolların bölgeyi fethetmek için müthiş hazırlıklar içerisine girdiklerini hatırlatır (Zimonyi, 2014: 332). Yukarıda da değindiğimiz üzere henüz Cengiz hayatta iken başlayan Doğu Avrupa'ya sefer girişimleri "yasa" gereğince ardılları tarafından da önemsenmiş ve Moğol orduları planlı bir şekilde bölgedeki ilerleyişlerini sürdürmüşlerdir. Nitekim Kargalov'a göre, Subutay'ın Cengiz Han tarafından Doğu Avrupa'ya gönderilmesi daha sonraki büyük istilanın rotasını belirlemek gibi bir gayeyle ilgiliydi (Kargalov, 1973: 13). Moğolların batı seferlerine dair güncel yaklaşımlar bu hareketlerin iki ana hedefinden bahseder. Buna göre öncelikli hedefler Cuci evlatları için uygun bir yurt arayışı ve Kıpçakların itaat altına alınması meseleleridir. T. May, bunlara ilave olarak vaktiyle Subutay'ı uzaklaştırıp, Moğol tabiliğini reddeden Bulgar sorununu da bunlar arasında gösterir (May, 2021: 169).

Tarihi kaynaklardaki veriler Doğu Avrupa'daki Moğol ilerleyişinin aşamalarını analiz etme imkânı vermektedir. Moğol seferleri belli bir plan dahilinde gelişme göstermiştir ki Julian'ın kayıtları da bunu destekler mahiyettedir. Bu anlamda Moğol seferlerinin zamanlamasına dair şu satırları dikkate değerdir: "(Tatarların gelmesi üzerine topraklarından) kaçmış olan Ruthenler, (pagan) Macarlar ve Bulgarların bize taşıdıkları haberlere göre onlar ırmakların ve bataklıkların kışın donmasını, öylelikle tüm Rusya'yı veya Ruthenlerin topraklarını pek çok kalabalıkla kolayca tarumar etmeyi bekliyorlar." (Özcan, 2010: 96-97; Zimonyi, 2014: 332).

Moğol askerî sanatı ve stratejisinin inceliklerini görebileceğimiz batı seferleri esnasında, Doğu Avrupa'nın bozkır örtüsü de Moğol ilerleyişi için adeta bir avantaja dönüşmüştür. Bulgar'ın zaptının ardından Rus topraklarındaki Moğol seferlerini değerlendiren May, donmuş ırmakların dahi onlar için bir engelden çok adeta yol işlevi gördüğünü söylemektedir (May, 2021: 172) Üstelik Moğollar, Orta Çin ve Orta Doğu'daki bazı muhasaralarda da kullanmış oldukları bazı kuşatma silahlarına sahiptiler. Onları bölgede yavaşlatan tek unsur bozkır ordularının yapısını haiz Bulgar ve Kıpçak gibi Türk topluluklarının hamleleri olmuştur. Bu gibi topluluklar ile mücadelede de Moğollar, onları ittifaklardan arındırmayı bilmişlerdir (Kıpçak-Alan gibi). 1220'lerde gerçekleştirilen keşif seferleri bir Bulgar yenilgisini ihtiva etse de Moğolların büyük batı seferi için adeta bir prova vazifesi görmüştür. 1235'te yola çıkan Moğol ordusunun tertibi, bölgede farklı kollardan ilerleme kaydedilmesi bu durumu gösteren unsurlardan biridir. Bu ilerleyişte Moğol istihbarat ağının da son derece titiz işletildiği görülmektedir. Rus topraklarına yönelen Moğol ordusu, knezliklerin birliktelikten yoksun olduklarını biliyorlardı (May, 2021: 171).

İtil Bulgarları konusunda önemli çalışmalara imza atan Izmaylov, Bulgar topraklarının işgali esnasında Bilyar'ın hedef alınmasının tesadüfi olmadığını belirterek bunu Cengiz ve evlatlarının askerî stratejilerinin temeli olarak değerlendirmiştir (Izmaylov, 2022: 396). Tüm ülkede direnişi zayıflatma noktasında bu önemli bir adımdı ve Moğollar hedeflerine ulaşmak için daha önceki yıllarda bazı sınır arazilerini elde ederek hazırlıklarını tamamlamışlardı. Direnişin kırılması ve psikolojik harbin bir aracı olarak rakiplerine “korku” aşılması noktasında Moğolların bölgede başvurduğu taktiklerden biri de özellikle mukavemet gösteren yerlerde büyük kıyımların yapılması idi. Bu hususta kaynaklar İtil Bulgar ülkesinin zaptı esnasında nüfusun ciddi oranda azaldığını gösteren kayıtlar içermektedir. Subutay'ın ikinci Bulgar seferindeki eylemleri pek çok araştırmacı tarafından bir intikam ve geçmiş başarısızlığı örtme motivasyonu da ilişkilendirilmiştir (Gafarov, 2012: 93).

Moğol ordularının İtil Bulgarı zaptı konusunda tarihi kaynakların yanı sıra, hanlığın sahip olduğu geniş bölgelerde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar da önemli ayrıntılara işaret etmektedir. Araştırmalar, işgal ordularının Bulgar'ın fethi arifesinde ülkenin güneydoğu ve güneybatısındaki Ural-Voronej mntıkasına yayıldığını gösteriyor. Merkezî Kama bölgesinin sağ kıyısında kalan Bulgar büyük merkezleri fethedildikten sonra Moğol ordularının, 1236 yılı sonuna kadar Kama'nın soluna geçmediği düşünülmektedir. Bölgede 11. yüzyıldan beridir Kama hattındaki ticareti kontrol altında tutabilmek adına inşa edilmiş bir dizi askerî müstahkem mevki olmasına rağmen buralarda askerî saldırıların izleri görülmemiştir (Rudenko, 2014: 137). Bu bulgular daha sonraki Moğol fetihlerini anlatan tarihi kaynaklarla da uyum içindedir. Nitekim Reşîdüddin, Başkurt ve Bulgar bölgelerinin fethinden sonra çıkan isyanları bildirerek, Batu'nun kontrol ettiği Moğol ordularının yeni hareketinin (Burtas ve Ryazan bölgelerinin fethi) 1237 yılında (tavuk yılı) gerçekleştirdiğini nakletmektedir (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 326-327).

Moğolların, Bulgar memleketlerini fethi noktasında üzerinde pek durulmayan hususlardan biri de bazı Bulgar yöneticilerinin henüz Cuci hayatta iken onunla irtibat kurmaları ve aralarında bir antlaşmaya vardıkları yönündeki iddialardır. Miftakhov, Bulgar hanlarından Çelbir'in tüccarlar vasıtasıyla, Moğol mirasını evlatları arasında pay eden Cengiz Han'ın paylaşımından memnun olmayan Cuci ile temas kurduğunu aktarır (Miftakhov, 1998:477). Bu bilginin işlendiği çalışmalarının kaynağı orjinalliği noktasında haklı şüphelerin var olduğu Cafar Tarihi adlı eser gibi gözükmemektedir¹³. Gazi Barac gibi birtakım tarihleri ihtiva eden Cafar Tarihinde Moğolların 1223 ve 1236 yıllarındaki faaliyetleri ve Bulgar ilişkileri üzerinde uzun uzun durulmuştur. Cafar Tarihi'nin öne çıkardığı ayrıntılar özellikle 1230'larda Bulgarlar arasında bir iktidar mücadelesinin yaşandığına

¹³ Esere yönelik değerlendirme ve ayrıntılar için D. Koç'un “Türk Tarihinin Sahte Bir Kaynağı: Cafer Tarihi ve Orta İdil Boyunun Moğol İstilasası Öncesi Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı çalışmasına bakılabilir.

yöneliktir. Burada da açık bir şekilde 1223 yılının devamı olan seferde Çelbir adlı hanın, Moğollara Kıpçaklarla savaşlarında yardım edeceği ve karşılığında Bulgar beldelerine dokunulmayacağı yönünde anlaşığına dair bir kayıt yer almaktadır (Cafar Tarihi, 1993: 157). Bu kaynağa göre Cengiz'in varislerinden biri olan Ögedey, Cuci'nin bu girişimini öğrenerek durumu ulu hana bildirmiş ve Cengiz de güvendiği adamı Subutay'ı üç tümen askerle bölgeye sevk etmiştir (Cafar Tarihi, 1993: 157). Rus ve Kıpçak ordusuna galebe çalındıktan sonra Bulgar yurduna yönelen Subutay'ın ordu sayısı için tartışmalı kaynağımız 20.000 atlıdan bahseder. Buna karşın Çelbir'in Kermek'te toplanan müdafaa güçleri için verilen rakam 24.000 kadardır (Cafar Tarihi, 1993: 160). Cafar Tarihi Bulgar-Moğol savaşının son ve büyük perdesi için de bu kez Moğollar arasındaki bir rekabeti işleyerek, Ögedeyoğulları ile Cuci evlatları arasındaki anlaşmazlığa değinir. Kaynağa göre bu seferki Bulgar-Moğol savaşının kaderine yön veren isim Gazi Barac'tır. Ögedey ile anlaşılan Gazi Barac, Cuci evlatlarının sonunun Bulgar kılıcıyla olması hususunda ulu hanlık makamı ile hemfikirdir. (Cafar Tarihi, 1993: 170). Buna göre Barac, henüz Moğol işgali tamamlanmadan Ögedey tarafından "emir" unvanı ile yönetici tayin edilmiştir. Bulgar tarihi araştırmalarında oldukça ehemmiyet arz eden Bulgar devri sikkeleri zaman zaman İtil Bulgarlarında aynı anda iki emirin adının rastlandığı örnekleri gösterir. 970-980'lerde biri Suvar biri de Bulgar kentinde olmak üzere iki emir adına tesadüf edilmektedir (Gafarov, 2012: 70; Muhamedev, 2019: 64) ancak Moğol fetihleri döneminde Bulgar'da böyle bir ayırımın yahut iç mücadelenin izlerini teyit edebileceğimiz başka kaynak bulunmamaktadır. İtil Bulgar'daki olası bir dahili anlaşmazlığa işaret edebilecek tek ayrıntı Egorov'un da dile getirdiği üzere başkent Bulgar'dan Bilyar'a nakli sürecindedir (Egorov, 2022: 143).

Moğol istilası arifesinde Doğu Avrupa'nın en güçlü devletlerinden birine sahip olan Bulgarlar, Moğol kasırgasına karşı Rus yahut geniş bir bölgede konar-göçer yaşamı sürdüren Kıpçaklara nazaran daha hazırlıklı bir görüntüyle karşımıza çıkar. 1223'te Kalka'daki gelişmeleri yakından takip eden Bulgarların, Moğol saldırı taktiklerine vakıf olmaları ve belli bir hazırlık dönemi yaşamaları ilk başarılarının arka planında yatan sebeplerden birisidir (Zimonyi, 2014: 327). İtil Bulgarlarının ordu ve savaş stratejilerine dair yapmış olduğu bir çalışmada İzmaylov, özellikle 12. asrın ikinci yarısından sonra Bulgarların, benzersiz savunma taktikleri geliştirdiklerini bildirmektedir (İzmaylov, 2012: 257). Düşmanı yorarak karşı saldırı sürecinin başlamasına imkân verecek bu türden müdafa manevraları Ruslara ve 1223'te Moğollara karşı aktif bir şekilde uygulanmış ve uzun süreli direnişi mümkün kılmıştır (Sitdikov vd., 2015: 172).

Macar Dominik keşiş Julian, Moğol ordusunun sayısına dair abartılı rakamlar vererek, 135.000 Moğol ve 260.000 köleden bahseder (Zimonyi, 2014: 332). İşgal hareketine girişen Moğol ordusunun nüfusu 130.000 olarak verilmiştir. Bulgar'ın fethini tamamlayan Moğol ordusunun Rus topraklarına girişini anlatan Rus tarihçilere göre Moğol ordusunun askerî mevcudiyeti 1237 sonlarında on dört tümene kavuşmuştur (Gafarov, 2012: 93). 1235 kurultayı sonrasında harekate

başlayan Moğol ordularının iki büyük koldan ilerlediği kaynaklarda müşterek bir biçimde anlatılır¹⁴. Zimonyi, bu veriler üzerinden Moğol kuvvetlerinin sekiz tünden oluştuğunu ve fethedilen halklardan da yardımcı birliklerin bu kuvvetlere dahil edildiklerini düşünmektedir (Zimonyi, 2014: 332). Bulgar'ın düşüşü öncesinde Moğolların Başkurt topraklarını zaptını anlatan Reşidüddin, Batu'nun karşısında 400.000 askerin hazırlıklı olduğunu bildirir ve Moğol ordusunun bu rakamdan çok daha aşağıda bir nüfusa sahip olduğunu nakletmiştir (Rashiduddin Fazlullah, 1998: 325). Reşidüddin'in savunma için vermiş olduğu rakamın abartılı olduğu gayet açıktır. Müellifimiz, saldırı kuvvetlerine dair, Şiban'ın 10.000 öncü atlıya sahip olduğunu ifade ederken Batu ve Borolday'ın kontrol ettikleri birliklere dair bir rakam zikretmez. Bölgeyi kuşatan Borolday'ın da bir, Batu'nun ise birden fazla tümene sahip olacağını düşünürsek, Zimonyi'nin ifade ettiği sekiz tümenlik rakamın gerçeğe yakın bir hesaplama olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim batı seferine girişen Moğol ordusu bölgede iki büyük kola ayrılmışlardı. Bir takım tarihi verileri ustalıkla kullandığı anlaşılan Cafar Tarihi'nin müellifi de trajik bir hikayeye birlikte Subutay'ın Bilyar'a saldıran askerinin sekiz tünden oluştuğunu 170.000 kadar da Kıpçak yardımcı askerinin olduğunu aktarmaktadır (Cafar Tarihi, 1993: 173). Rus kroniklerinden Bilyar'ın fetih tarihine dair ayrıntıyı dahi kaçırmayan Cafar Tarihi¹⁵, Bilyar'ın kuşatılması esnasında 400.000 Bulgar'ın hayatını kaybettiğini aktarır ancak bunların birçoğu kentin teslim olmasından sonra Moğollar tarafından kılıçtan geçirilmiştir. Müellif, Bilyar'ın savunmasında 25.000'i silahlı olmak üzere kentte 200.000 kişinin toplandığını kaydetmiştir (Cafar Tarihi, 1993: 173). Gafarov, kaynaklarda Moğol işgali esnasında Bulgarların neredeyse tamamının katledildiğine dair bilgilerin bulunduğu dikkat çekmiştir (Gafarov, 2012: 93).

1236 yılına kadar Moğollara karşı savunma başarısı gösteren Bulgar ordusuna baktığımızda, İzmaylov, kaynaklardaki dağınık verileri karşılaştırarak ordu nüfusunun 50.000'e ulaştığını düşünür (İzmaylov, 2012: 256). Moğol işgaline karşı 1223'ten beri hazırlanan Bulgarların özellikle bozkır sınırına yoğunlaştırdığı savunma önlemleri Moğol ordusunun sayıca üstünlüğü karşısında sonuçsuz kalmıştır (Kargalov, 1973: 15). 10 ve 11. asra dair bir dizi kaynakta iki büyük Bulgar kentinden 10.000'er kişilik ordunun çıkarılabildiği vurgulanmaktadır

¹⁴ Bu hususta Julian'ın raporu, Karadeniz'in kuzeyindeki Moğol ordusunun dört kola ayrıldığını anlatır. Bu rapora göre; "Doğudan kopup gelen ve dört kısma ayrılmış bulunan ordunun gerçekliğini hissetmeye çok yakınız. Birinci kısım Rusya sınırındaki İtil Irmağı'nın Suzdal yakınına doğru doğusunda. Diğer kısım bir diğer Rus krallığı olan Risen (=Ryazan) sınırlarının güneyine doğru ki bu krallığı(n sınırlarına) saldırıyorlardı. Üçüncü kısım bir diğer Rus krallığının bulunduğu Orgenhusin kalesinin yakınlardaki Den Irmağı'nın karşı istikametinde bekliyorlardı" (Özcan, 2010: 96).

¹⁵ Başkent Bilyar'ın kuşatılması, Gazi Barac ve Altınbek arasındaki muhalefet ve Bulgar-Moğol ilişkilerine dair son derece ilginç ayrıntılara yer veren kaynakta Rus kroniklerine de atıfta bulunulmuş ve fetih tarihinin onlar tarafından 5 Kasım 1236 olarak kaydedildiği bilgisi sunulmuştur (Cafar Tarihi, 1993: 175).

(Sitdikov vd., 2015: 171). Moğol çağına kadar İtil Bulgar ordusunun sahip olduğu asker miktarında belli bir artışın yaşandığı gözlenirse de bu genel nüfus artışına nispetle yetersiz oranda bir büyümedir. Kaynaklardaki veri eksikliği net rakamlar belirleyebilmenin önüne geçerse de seferberlik halinde, 12-13. asırlarda Bulgar ordusunun azami 45-55.000 civarına ulaşabildiği düşünülmektedir (Sitdikov vd., 2015: 171). Doğu Avrupa'daki diğer Türk topluluklarının askerî yapıları ile mukayese ettiğimizde İtil Bulgar ordusunun daha çok savunma odaklı bir karakterde olduğunu da söylememiz gerekmektedir.

Moğol seferleri öncesinde İtil Bulgar ülkesi dönem kaynaklarının müşterek bir biçimde bildirdiği üzere canlı şehir hayatına sahip bir bölge idi. Hiç kuşku yok ki; önemli ticaret ağlarının kavşağında bulunan İtil Bulgar topraklarında devrin şöhretli şehirlerinin yükselişinde bu ekonomik refahın ciddi bir katkısı vardı. Yalnızca ticaret aracılığı ile giderek zenginleşen ve kalabalıklaşan Bulgar kentlerinin yanında İtil Bulgar askerî stratejisinin bir yan ürünü olarak birçok orta ve küçük ölçekli savunma kasabaları da kurulmuştur. Bulgarların sahip oldukları kent ve kasabalar noktasında R. G. Fahrutdinov, A. M. Gubaydullin ve F. Ş. Huzin gibi isimler oldukça ciddi araştırmalara imza atmışlardır. Fahrutdinov, sınıflandırmasını yaptığı 38 Bulgar kasabasından bahsederken, Huzin; 7'si büyük, 22'si orta ölçekli ve 6'sı da küçük olmak üzere toplamda 35 birime işaret etmiştir (Nigamaev – Kornilova, 2023: 2). Yakın zamanda yapılan bir çalışmada, İtil Bulgarlarının Moğol öncesi dönemde sahip oldukları kent ve kasaba sayısı hususunda oldukça titiz bir yaklaşımla; 8'i büyük, 21'i orta ölçekli ve 13 tane de küçük ölçekli yerleşim yeri tespit edilmiştir (Nigamaev – Kornilova, 2023: 7). Burada bahsi geçen küçük kasabalar 1.2 – 10.8 hektar arasında değişen büyüklüklere sahip olmakla birlikte, Moğol seferlerinde önemli birer üs işlevi gören merkezlerdir¹⁶.

Sözünü ettiğimiz Bulgar kentlerinden Moğol seferleri arifesinde en büyük olanı Bilyar kenti idi. Nitekim işgalin de en acı sonuçlarını o dönemde başkentlik vazifesi gören Bilyar kentinin yaşadığı anlaşılmaktadır. Bulgarlar, özellikle Rus saldırıları karşısında 12. asırda başkentlerini Bulgar'dan buraya nakletmişlerdi (Vásáry, 2002: 267). Bulgar-Moğol savaşları esnasında gerek batı gerekse doğu kaynaklarının kent isimlerini zikretme hususunda cimri davrandıklarını ancak özellikle Bilyar gibi büyük merkezlerdeki yıkım haberlerini kaçırmadıklarını ifade etmeliyiz. Bulgar yurtlarının Moğol işgaline uğramasının ardından Moğol dünyası ile irtibat kuran batılı seyyahlar yalnızca Bulgar kentinin adını öne çıkarmışlardır. Vásáry, İtil üzerinde kolaylıkla ulaşılabilen bu kentin haricinde, İtil ve Kama boyunca uzanan diğer kentlerin çoğunlukla Müslüman tüccarlar ve Ruslar için ilgi çekici olduğunu ve 1300'lerden önce Batı Hristiyan dünyasının yaklaşık 15 İtil Bulgar kentinden yalnızca Bulgar'dan haberdar olduğunu

¹⁶ Nigamaev ve Kornilova'nın çalışmasında bu bağlamda tespit ettikleri kentler; Elabuga, Alekseyev (Tuhçin), Balimer, Cuketav, Batı Voykin, Kazan, Kirmen, Kriüşü-II, Nijnekaçeyev, Nohrat, Tubylgytau, Çallı, Çertov (Nigamaev – Kornilova, 2023: 5).

vurgulamaktadır (Vásáry, 2002: 265). Bu bağlamda Macar rahip Julian'ın, Bulgar bölgesinden bahsettiği satırlarda 40 tahkimatlı kalesinden ve bir anda 40.000 zırhlı asker çıkarabildiklerin bahsetmesi ilgi çekicidir (Özcan, 2010: 96).

Küçük Çeremşan Nehri'nin solunda bulunan Bilyar kentine yönelik araştırmalar, 800 hektara ulaşan yüzölçümü ile bu şehrin 11-13. yüzyıllarda İtil Bulgar ülkesinin en büyük kenti olmakla kalmayarak dönemin diğer başkentleri ile de kıyaslanabilir nitelikte olduğunu göstermiştir. 10. asrın ilk yarısından beri var olduğu düşünülen kentte gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar Bilyar'ın kültürel anlamdaki zenginliklerinin yanında Bulgar askerî gücünü ve potansiyelini değerlendirmeye imkân verecek savunma sistemlerini de ortaya koymaktadır. Bilyar'da en erken tarihli tahkimatların nispeten küçük bir set, çitler ve hendekten ibaret olduğu görülürken bunların sonraki evrelerde oldukça karmaşık bir yapıya dönüştüğü anlaşılmıştır (Şakirov vd., 2017: 134). Şehrin son dönemlere doğru sahip olduğu karmaşık sur yapılarını inceleyen araştırmacılar bu yapıları döneminin en ileri mühendislik ürünü olarak tanımlamışlardır (Şakirov vd., 2017: 134) Moğol fetihleri öncesinde şehri çevreleyen eski surların bir kısmının güçlendirildiği, bunun yanında hızlı bir şekilde inşa edilen ve daha zayıf bir nitelikte olan yeni surların da ilave edildiği anlaşılmaktadır (Şakirov vd., 2017: 134).

Mevcut araştırmalar Moğolların, Bulgar topraklarını fethi esnasında ahşap surlarla çevrili birçok Bulgar kentinin yangınlarla yok olduğu üzerinde durmaktadır (Kargalov, 1973: 15; Gafarov, 2012: 93). Moğolların Bulgar kentleri üzerindeki tesirini anlama noktasında Gafarov oldukça can alıcı bir hususa işaret ederek, Moğol işgaline uğrayan Rus kentlerinin bir süre sonra yeniden canlandığına değinmiş buna karşın Bulgar şehirlerinin uğradığı yıkım dolayısıyla tekrar toparlanmasının çok güç olduğunu bildirmiştir (Gafarov, 2012: 94). Bu açıklamaya ilave olarak, Moğol ilerleyişi karşısında daha büyük yıkıma muhatap olan şehirlerin, İzmaylov'un da dile getirdiği gibi başkentler olduğunu görüyoruz. Örneğin, Moğol işgalinden beş yıl kadar sonra Kiev'den geçen Johannes, şehre dair oldukça karamsar bir tablo çizmiştir. Seyyahın ifadelerini hatırlatacak olursak: "... Rusya'nın merkezi olan Kiev'i kuşattılar. Ve uzun süren bir kuşatmanın ardından burayı ele geçirip kent ahalisini de katlettiler. Bu topraklardan geçtiğimiz sırada ovaya öylece dağılmış halde ölmüş insanlara ait sayısız kafatası ve kemiğe tesadüf ettik Bir zamanlar kent son derece büyük ve kalabalıktı, ancak şimdi neredeyse bir hiç seviyesine gelmiş durumdadır..." (Johannes, 2022: 68). Buna karşın Novgorod gibi yerlerde direniş yaşanmaması bazı kentleri korudu. Bulgar topraklarında ise başkent Bilyar ile birlikte nüfus bakımından kalabalık olan diğer şehirlerde de yıkımın boyutları büyük oldu.

Başkent Bilyar'dan başka Moğol istilası öncesinde büyük bir zanaat merkezi olan Bulgar kenti (eski başkent) de Moğol seferlerindeki tahribattan kaçamamıştır. Çiftli tahkimat sistemine sahip olan Bulgar kenti diğerlerinde olduğu gibi ahşap iç kaleye sahipti (Koç, 2021: 287). 1236 yılındaki fetihden sonra Moğollar bir süreliğine bu kenti yeniden başkent olarak kullanmaya başladılar.

Buna bağılı olarak, kente yönelik arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkarılan bulguların çoğunun Moğol dönemine ait olduğu görüldü (Koç, 2021: 287). Altın Orda idaresinde, Saray şehrinin inşasına kadar hizmet veren Bulgar kenti, Berke Han zamanında Sarayla birlikte kullanılmaya da devam etmiştir (Gafarov, 2012: 96). Bulgar kenti vaktiyle İtil Bulgar hanlarının darphanesi işlevine de sahipti ve bu özelliğini Altın Orda döneminde de bir süre daha sürdürdü. Yeni yönetimin de ilk sikkeleri bu kentte kesildi. Bir süre sonra özellikle XIV. asrın ikinci yarısında Altın Orda'da yaşanan i mücadeleler neticesinde kent önemini giderek yitirmiştir (Egorov, 2022: 136).

İtil Bulgar ülkesinde büyük ölçekli şehirler arasında zikredebileceğimiz bir diğer kentimiz Suvar'dır. Bölgenin kadim şehirleri arasında yer alan Suvar, pek çok Arap ve Fars tarihi kaynağında sözü edilen bir kent idi. Bulgar-Moğol savaşı diğer büyük kentlerde olduğu gibi Suvar'da da etkisini gösterdi. Altın Orda hükümeti Bulgar şehrinde olduğu gibi burada da kısmi onarım faaliyetleri gerçekleştirmişse de kent bir önceki dönemdeki ekonomik ve siyasi rolünü bir daha oynayamamıştır (Egorov, 2022: 137). Bölgenin fethinden sonra bir süre daha ayakta kalan Suvar'ın 14. asırdan itibaren önemini yitirdiği anlaşılmaktadır (Koç, 2021: 293).

Bulgar ülkesinin doğu sınırlarında bulunan Cuketav şehri de İtil Bulgar döneminin önemli kentleri arasında gösterilebilir. Moğol ordusunun ilerleyişi esnasında stratejik bir konumda bulunan kente yönelik kazı çalışmaları tepe kalesinde ve yerleşim alanlarında büyük bir askerî tahribatın izlerine ulaşmamıştır. Bu nedenle şehrin savaşmadan teslim olduğu doğrultusunda düşünceler mevcuttur (Rudenko, 2014: 137). Cuketav kenti Altın Orda ağında yeniden canlandırılmaya çalışılarak 14. asırda bölgenin büyük merkezlerinden biri haline kavuşturulmuştur (Egorov, 2022: 136).

İtil Bulgar topraklarında Moğol istilasının izlerini değerlendirebilmemiz yukarıda sözünü ettiğimiz dönemin önemli merkezlerinde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarla mümkün olmaktadır. Bu hususta uzunca bir süredir Bilyar, Bulgar, Suvar gibi eski yerleşim yerlerinde gerçekleştirilen araştırmalarda Moğol savaşları esnasında sözünü ettiğimiz kentlerdeki yangın katmanları da ortaya çıkarılmıştır. Buna karşın İtil Bulgar yerleşimlerine yönelik çalışmalar pek çok kent ve kasabanın varlığını ortaya koysa da ülkenin belli bölgelerindeki, nispeten daha küçük ölçekli yerleşim merkezlerinin süreci daha hafif atlattığını yahut işgal öncesinde önemini yitirdiğini göstermektedir. Örneğin Kazanka (Kazansu) havzasındaki kalelerde işgalin izlerine rastlanmamıştır (Rudenko, 2014: 136). Rudenko'nun tespitlerine göre Alekseevskoye, Murzihinskoye ve Ostolopovskoe'deki kazı sonuçları Kama Nehri'nin sol yakasında bulunan kale, küçük ölçekli kasaba ve müstahkem kırsal mevkiilerin bir kısmının henüz 12. yüzyılın ikinci yarısında ciddi ölçüde hasar görmüş olduğunu ve Moğol savaşlarında önemli bir askerî potansiyele sahip değillerdi (Rudenko, 2014: 137). Merkezî Trans-Kama topraklarında yer alan yerleşim birimlerinin ise çoğunun Moğol tahribatına muhatap kaldığı görülür. Nitekim nüfus yoğunluğu, ticari ve

askerî merkezler bakımından en canlı bölgeler buralar iken özellikle kuzeye doğru uzanan Bulgar bölgeleri Moğollar açısından bir tehdit arz etmemekteydi. Bu yüzden işgalin tahribatı sözünü ettiğimiz alandaki Bilyar, Bulgar ve Suvar kentlerinde daha büyük boyutlarda yaşandı.

Sonuç

İtil ve Kama boylarını 7. asrın ikinci yarısından itibaren gerçekleştirdikleri kademeli göçlerle yurt tutan Bulgar boyları devletleşme aşamalarını tamamlayarak hızlı bir yükseliş dönemi yaşamışlardır. Ticaret yollarının kavşağı konumunda bulunan bölgede, ekonomik refahla birlikte Bulgar Devletinin gücü bir hayli artmış ve İtil Bulgar yurdu kalabalık şehirlerin yükseldiği bir vaziyete bürünmüştür. Güvenilir yazılı kaynakların ve nüvizmatik verilerin desteklediği üzere, Almuş adlı bir lider ile birlikte İtil Bulgar ülkesi inanç noktasında da bir yeniliğe imza atarak en kuzeydeki İslam devleti olma niteliğine kavuştu. Almuş'tan sonra gelen idareciler de bu inanca bağlılıklarını sürdürdü. Bununla birlikte bölgede İslamiyet'in tanınmasında son derece etkili olan; doğudaki topraklarla ticaretin sürdürülmesi, bir devlet politikasına dönüştü. İtil Bulgar topraklarına komşu olan topluluklarla inşa edilen ilişki biçimlerinde de bu politika etkili oldu ve bunun bir sonucu olarak İtil Bulgarları çoğu toplulukla münasebetleri ılıman bir havada tutmaya gayret etti. Bozkır orduları özelinde değerlendirdiğimizde Doğu Avrupa'daki diğer Türk kavimlerine nazaran, İtil Bulgarları daha çok savunma nitelikli ordulara sahip oldu, kalabalık şehirlerin korunması hususunda önemli savunma teknikleri geliştirdiler. İtil Bulgar toplumunun askerî karakterine yönelik yapılan çalışmalar ordu yapısının kendi dönemi içerisinde gelişmişliğini gözler önüne sermektedir. Bu görüntü içerisinde yaklaşık 3 asırdır devam eden devlet teşkilatı ve güçlü Bulgar ordusu, 1223-1236 yılları arasında Moğollar karşısında bir sınava tâbi kaldı. İlk mücadelelerde belli bir başarı gösteren Bulgar ülkesi, Moğolların son büyük batı seferinde (1236) teslim olmak zorunda kaldı. Moğollar karşısında alınan mağlubiyete rağmen Bulgar ordusunun geliştirmiş olduğu savunma taktik ve teknikleri mücadeleleri anlatan kaynaklar ve arkeolojik çalışmalarda elde edilen bulgularla anlaşılmaktadır. Bulgarların, Moğol işgali öncesinde uzun süren Rus knezlikleri ile savaşlarında da önemli başarılar elde ettikleri görülmektedir. Bulgar yöneticilerinin Moğol savaşları esnasında çok kalabalık bir ordu gücüne sahip olmadıklarını düşünüyoruz. Bunun yanında Moğol işgalinin ikinci aşamasında hedef olacak Rus knezliklerinin Bulgar direnişine aktif bir katkı sağlamadığını bildirmeliyiz. Bulgar komşuluğunda bulunan Başkurtlar ile önceki Moğol seferlerinde dağıtılan bazı Kıpçak uruğlarından İtil yöneticilerinin faydalandığı söylenebilir. Ayrıca, bölgede üç asırdır İslam inancına sadık kalan Bulgar hanlarının herhangi bir cihad çağrısı yahut müttefiklik kurma girişimlerine dair de elimizde veri bulunmamaktadır.

1220'lerden itibaren başlayan Deşt-i Kıpçak seferlerinde Moğol ilerleyişi karşısında en büyük direniş Bulgar ülkesinde olmuştur. Moğolların 1223'te

birleşik Kıpçak-Rus ordusunu mağlup ettikten sonra İtil boylarına yönelmesi Bulgar-Moğol mücadelelerinin ilk aşamasını teşkil eder. Mevcut bilgiler dahilinde ilk karşılaşmanın galiplerinin Bulgarlar olduğunu söyleyebiliriz. Bu tarihten sonra Moğol tahtında yaşanan değişikliklere rağmen Moğollar batıdaki emellerinden vazgeçmediler ve Bulgarlarla birkaç çarpışma daha yaşandı. İncelemiş olduğumuz bu çarpışmalarda da Bulgarların özellikle sınır bölgelerinde başarı sağladıkları anlaşılmaktadır. Bulgar-Moğol mücadelesinin son perdesi olan 1236 yılındaki savaşta ise Moğollar galip gelmeyi bilmişlerdir. Çalışmada mercek altına aldığımız bu periyot her iki tarafın ordu ve strateji anlamındaki hamlelerini göstermektedir. Moğolların büyük batı seferinde ordularını tanzim etmeleri, görev alan noyan ve asilzadeler önceki tecrübelerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bulgar tarafında ise ilk çarpışmalarda Moğol askerî manevralarına vakıf olmaları ve istihbarat ağları sayesinde özellikle şehir savunmalarına yönelik aldıkları önlemler savaşların seyrine etki etmiştir. Bölgedeki Bulgar direnişi her şeyden evvel Doğu Avrupa'daki Moğol işgalini geciktirmiştir. Bunun yanında savaşlar sonunda ciddi bir nüfus kaybı yaşanmasına rağmen Bulgar mülkleri üzerinde yükselecek olan Altın Orda Devleti'nin bir parçası haline gelen Bulgarlar, yeni etnik sürecin bir parçası olmuşlardır. Etnik kimliğin yanında Bulgarların uzun süredir mensup olduğu İslam inancı da yeni dönemde varlığını muhafaza edebilmiştir. İlk Altın Orda hanlarından Berke'nin İslamiyet'i kabulü de bu hususta belirleyici olmuştur. Altın Orda'ya miras olarak kalan Bulgar kentlerinden bazıları bir süre Cuci evlatları tarafından kullanılmış hatta eski başkent Bulgar gibi yerler Saray'ın kuruluşuna kadar merkez vazifesi görmüşlerdir. Altın Orda çağında yeni şehirlerin kurulmasıyla birlikte İtil Bulgar hatıralarını taşıyan kentler hızla önemlerini kaybetmişlerdir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Umut Üren (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (2022). Tarih-i cihan güşa. Çev. M. Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bahşi İman (1993). Djagfar Tarihi. Svod Bulgarskih Letopisey. T. 1. Orenburg.

Egorov, V. L. (2022). Altın Orda'nın Tarihi Coğrafyası (XIII-XIV. asırlar). çev. A. Büyükçolak. İstanbul: Ötüken.

- Gafarov, I. A. (2012). Ot İstokov k İstine: İstoriya Voljskoy Bulgarii i Kazanskogo Hanstva na Perekrestke Mneniy. Kazan: Idel.
- Galstyan A. G. (2005). Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar: XIII-XIV. Yüzyıllara ait Eserlerden Alıntılar. çev. İ. Kemaloğlu. İstanbul: Yeditepe.
- İbn'ül Esir (1987). El-Kamil Fi-t -Tarih. C. XII. çev. A. Ağırakça -A. Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları.
- İzmaylov, İ. L. (2012). "Srednevekovoy bulgarskoy voorujeniye i voennoye delo: fakt i zablujdeniya". Trudy Kamskoy Arheologo-Etnografiçeskoj Ekspeditsii. No:8. 254-265.
- İzmaylov, İ. L. (2022). Srednevekoveye Bulgar: Stanovleniye Etnopolitiçeskoj Obshchnosti v VIII – Pervoy Treti XIII Veka. Kazan.
- Johannes, Plano Carpinili (2022). Tatarlar Olarak Bildiğimiz Moğolların Tarihi. çev. A. T. Özcan. İstanbul: Ötügen.
- Karatay, O. – G. Kakhniashvili (2013). "Svyatoslav'ın 965'te Saldırdığı Doğudaki Bulgarlar Kimlerdir?". III International Congress of Caucasiologists, Tbilisi, 23-26 October.
- Kargalov, V. V. (1973). Sverjeniyе Mongolo-Tatarskogo Iga. Moskva.
- Koç, D. (2014). "Türk Tarihinin Sahte Bir Kaynağı: Cafer Tarihi ve Orta İdil Boyunun Moğol İstilasını Öncesi Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme". Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiriler Kitabı. 363-384.
- Koç, D. (2021). İdil Bulgarları. İstanbul: Selenge.
- May, T. (2021). Moğol İmparatorluğu. çev. Ü. Evrim Uysal. İstanbul: Kronik.
- Mercanî, Ş. (2008). Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar. (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler). Metni Yay. E. N. Hayrulin. Türkiye Türkçesine Akt. Dr. Mustafa Kalkan. Ankara: AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Miftakhov, Z. Z. (1998). Kurs leksiy po istorii tatarskogo naroda. Kazan.
- Muhamadeev, A. R. (2019). Obshchestvo i Pravo Voljskoy Bulgarii (VIII- pervaya tret' XIII vv.). Kazan.
- Nigamaev, A.- Irina Kornilova, (2023). "Forming the urban planning traditions in the east of Europe: small towns of Volga Bulgaria". E3S Web of Conferences. Vol. 376. 1-8.
- Ostrowski, D. (1998). "City Names of the Western Steppe at the Time of the Mongol Invasion". Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London. Vol. 61, No. 3. 465-475
- Özcan, A. T. (2010). "Macar Papaz Julian'ın 1237 tarihli Moğol raporu". Tarih Araştırmaları Dergisi. C. 29. S. 48. 89-99.
- Özcan, A. T. (2013). "Chroica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar". Tarih Okulu Dergisi. Yıl. 6. S. XVI. 23-77.
- Patkanov, K. (1869). Hronografiçeskaya istoriya sostavlenneya ottsom Mekhitarom, Vardaretom Ayrivanskim". Armyanskiy tekst.
- Psrl-1 (1846). Polnoe sobranie russkih letopisey. izdannoye po visoçayşemu poveleniyu Arkheografiçeskoyu kommissiyeyu. Tekst I. II. Lavrentevskaya i Troitskaya letopisi
- Psrl-7 (1856). Polnoe sobranie russkih letopisey. izdannoye po visoçayşemu poveleniyu Arkheografiçeskoyu kommissiyeyu. Tekst VII. Letopis po Voskresenskomu spisku.

Rashiduddin Fazlullah (1998). *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles: A History of the Mongols. Part 1. English translation, annotation by W. M. Thackston. Cambridge: Harvard University Press.*

Rudenko, K. A. (2014). "The Mongol Conquests And Their Reflection in Material Culture of The Peoples of The Middle Volga And Kama Regions (The 13th – Early 14th Centuries) (According to Archaeological Data)". *Golden Horde Review. No:4 (6). 134-147.*

Sinor, D. (1999). "The Mongols in the West". *Journal of Asian History. Vol. 33. No. 1. 1-44.*

Sitdikov, A. G. – İ. L. İzmaylov – R. Khayrutdinov. (2015). "Weapons, Fortification and Military Art of the Volga Bulgaria in the 10th – the First Third of the 13th Centuries". *Journal of Sustainable Development. Vol. 8. No. 7. 167-177.*

Şakirov Z. G- F. Ş. Huzin- A. M. Gubaydullin (2017). "Ukrepleniya Goroda Bilyara i Gorodishcha Yego Okrugı Kak Sistema Oborony Administrativno-Politiçeskiego Tsentra Voljskoy Bulgarii". *Arheologiya Yevraziyskih Stepey. No:5. 133-143.*

The Secret History of The Mongols (2001). translated by U. Onon. RoutledgeCurzon. London-Newyork.

Uydu Yücel, M (2020). *İlk Rus Yıllıklarında Türkler. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.*

Üren, U. (2018). *Avrasya'nın Bozkır Halkları: Alanlar ve Aslar. Ankara: Akçağ.*

Vásáry, I. (2002). "Western Sources on the Early Towns of the Middle Volga Region". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Vol. 55. No. 1/3. 263-268.*

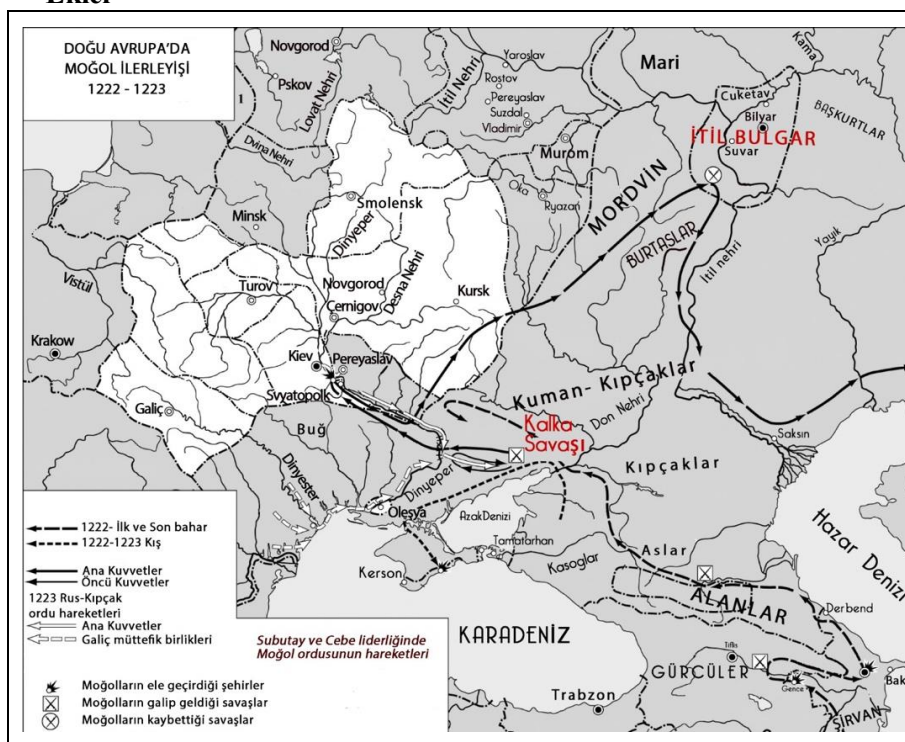
Zimonyi, I. (1985). "The First Mongol Raids Against the Volga Bulgars". *Altaistic Studies. Papers at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala. 1982. Ed. G. Jarring - S. Rosén. Stockholm, Sweden. 197-204.*

Zimonyi, I. – N. Kuzembaev. (2014). *Mongolskoye Zavoyevaniye Deşt-i Kipchaka. Pavlodar.*

Zimonyi, I. (2014). "The Mongol Campaigns against Eastern Europe". *Medieval Nomads in Eastern Europe. Collected Studies. Ed. V. Spinei. Bucuresti-Braila. 325-352.*

Zimonyi, I. (2021). "The Great Town – Man Kermen in The Secret History of the Mongols". *Acta Orientalia Hung. 74. 1. 145–157.*

Ekler

Ekler-1: Moğolların Deşt-i Kıpçak'taki 1222-1223 hareketlerini gösteren haritaU

СОПЕРНИЧЕСТВО В ПОВОЛЖЬЕ: БУЛГАРЫ И МОНГОЛЫ

АННОТАЦИЯ

Чингисхан, объединивший монгольские племена в начале XIII века, создал одну из самых мощных империй в истории. Возвышение Монгольского государства, основанное на идеале «мирового господства», позволило ему за короткий срок подчинить обширные территории. Чингисхан начал продвижение на запад с завоевания Хорезма и направил своих полководцев Джебe и Субедея для разведки будущих походов. Эти военные кампании включали победу над объединенными Русско-Кипчакскими войсками на реке Калке в 1223 году, что открыло монголам путь в Восточную Европу.

Смерть Чингисхана в 1227 году не остановила монгольские завоевания. Его преемник Угедей продолжил западные походы, достигнув Центральной Европы к 1241 году. На этом пути монголам противостояли различные народы и государства: Кипчаки, Русские княжества, Аланы и Волжские Булгары. Волжская Булгария, благодаря своей развитой экономике, дипломатическим связям и сильной армии, стала одной из ключевых целей монгольских

завоеваний. Это государство существовало около трех веков, обладало развитой городской культурой и успешно вело оборонительные войны против соседей.

На момент монгольских вторжений Болгары находились в состоянии затяжного конфликта с Русскими княжествами. Однако рост монгольской угрозы побудил Болгар восстановить мирные отношения с Русью, чтобы сосредоточить ресурсы на защите своих земель. После падения Хорезма многие беженцы нашли убежище в Болгарии, что свидетельствует о её важной роли в регионе. Первая встреча Болгар с монголами произошла после битвы на Калке, когда монгольские армии приблизились к среднему течению Волги. В результате этих столкновений Болгары нанесли монголам первое значительное поражение.

Несмотря на это, монголы продолжили свои попытки подчинить Болгарию. В 1236 году они организовали полномасштабную военную кампанию, которая завершилась падением Болгарии. Этот период войн характеризуется напряженными сражениями, стратегическими маневрами и осадами городов. Упорное сопротивление Болгар замедлило монгольскую экспансию в Восточной Европе, что позволило соседним регионам подготовиться к возможным вторжениям. Однако поражение Болгарии открыло новую главу в истории региона: с основанием Золотой Орды началась эпоха Турецко-Татарских ханств, которая определила судьбу Восточной Европы на несколько веков.

Традиционно исследования монгольских походов сосредотачивались на завоевании Руси и Центральной Европы. Ранние этапы западной экспансии, включая борьбу с Болгарами, до недавнего времени оставались недостаточно изученными. Однако в последние годы интерес к этим событиям вырос. В научной литературе появляются работы, посвященные взаимодействию между Болгарами и монголами. Это позволяет более детально изучить стратегии обороны Болгар, военные технологии того времени и влияние сопротивления Болгар на ход монгольских завоеваний.

В настоящем исследовании освещаются ключевые аспекты Болгаро-Монгольских отношений в период с 1223 по 1236 годы. Особое внимание уделяется военным кампаниям, столкновениям на границах, роли полководцев и значению городов. Используя данные из исторических источников, мы стремимся дополнить существующую литературу и расширить представление об этом малоизученном периоде. Углубленное изучение этих событий помогает осознать, как Волжская Болгария повлияла на динамику монгольских походов и историю Восточной Европы.

Ключевые слова: Чингисхан, Волжские Болгары, Монгольские завоевания, Восточная Европа, Золотая Орда.

Öner, Mustafa (Ed.) (2023), *Türk Dünyası Şiir Antolojisi: Başkurt Şiiri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 192 s.

MERVE ŞİMŞEK*

20. yüzyıl başında Başkurt edebiyatı gelişiminin yeni bir dönemine adım atılmıştır. Bu dönem edebiyatında halka yakınlaşma, dinî akımlardan temizlenme, halkçılık ve estetik anlayışın ön plana çıktığı görülmektedir. Zaman içerisindeki sosyal değişiklikler, toplumsal algılar edebî eserlerin içeriğini ve niteliğini belirlemiştir. 20. yüzyıl Başkurt millî edebiyatında şiirin niteliği ve içeriği de değişmeye başlamıştır. Şiirin içeriğinde didaktizm ve halkı yönlendirme etkin olmuştur. İçerisinde bulunan dönemin şartları şiirlere yansımıştır. Şiirlerde bireysellikten çıkılarak toplumsal gerçekçi örnekler verilmiş ve geniş kitlelere hitap edilmiştir. Şiirin ana teması

Başkurt yaşamının keskin meseleleridir. Bu duruma ek olarak II. Dünya savaşındaki kahramanlık anlatıları, asker psikolojisi gibi konuların da şiire dâhil edildiği görülmektedir. Başkurt şairler, dergi ve gazete sayfalarında Başkurt kimliklerini gizlemeyerek artık Başkurtça yazmaya, yazı diline halk dilinin gramer ve söz farklılıklarını eklemeye çalışmışlardır.

Prof. Dr. Mustafa Öner editörlüğünde hazırlanan *Türk Dünyası Şiir Antolojisi: Başkurt Şiiri* adlı eser, 2023 yılında yayımlanmıştır. Türk Dil Kurumu Yayınları tarafından yayımlanan eser 192 sayfadan oluşmaktadır. İçindekiler kısmının hemen ardından Çağdaş Türk Yazı Dilleri Bilim ve Uygulama Kolu Başkanı Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel'in *Sunuş* bölümü yer almaktadır. Eserde on üç şairin hayatları ve şiirleri incelenmektedir. Her şair kendine ayrılan bölüm içerisinde ele alınarak şairlerin fotoğraflarına da yer verilmektedir. Şairlerin sırası doğum yılları

* Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE. simsek-merve@hbu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2472-230X

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 03.08.2024, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 07.09.2024)

esas alınarak verilmiştir. Gerekli görülen yerlerde dipnotla açıklamalar yapılmaktadır. Şiirlerin transkripsiyonu ve aktarımı Doç. Dr. Murat Özşahin ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yasin Kaya tarafından yapılmıştır. On üç şairin hayatları ve şiirlerinin ele alındığı ilgili eserde on iki bölüm Doç. Dr. Murat Özşahin'e, bir bölüm Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yasin Kaya'ya aittir. Murat Özşahin'e ait olan bölümler *Mecit GAFURİ*, *Seyfi KUDAŞ*, *Şeyhzade BABİÇ*, *Kadıyr DAYAN*, *Nazar NEJMİ*, *Musa GALİ*, *Engam ATNABAYEV*, *Remi GARİPOV*, *Ravil BİKBAYEV*, *Safvan ELİBAYEV*, *Kadim ARALBAYEV*, *Gölfıye YUNISOVA*'dır. Mehmet Yasin Kaya'nın bölümü ise *Mostay KERİM*'dir. Her bölümün sonunda *Kaynakça* yer almaktadır.

İlk ele alınan şair, *Mecit GAFURİ*'dir. Öncelikle M. Gafuri'nin hayatı, eserleri, eserlerinin kısa içerikleri ve edebiyatta ilke imza attığı önemli gelişmeleri anlatılmaktadır. Hemen ardından yedi şiirinin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmaktadır. Her şiirin altında şiirin yazılış tarihi verilmektedir.

İkinci olarak *Seyfi KUDAŞ*'ın hayatı, şiirlerinin temaları ve Başkurt edebiyatına katkıları anlatılmaktadır. S. Kudaş'ın beş şiirine yer verilmektedir. Şiirlerin transkripsiyon ve Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Fakat bu bölümde şiirlerin yazılış tarihlerine yer verilmemektedir.

Üçüncü olarak ele alınan şair *Şeyhzade BABİÇ*'tir. Şairin hayatı, eserlerinde diğer şairlerden farklı olarak kullandığı üslubu ve dönemin şartlarına göre eserlerinin temalarında görülen değişimden bahsedilmektedir. Şairin beş şiirine yer verilmektedir. Diğer bölümlerde olduğu gibi transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Ele alınan şiirlerin tarihleri bulunmamaktadır.

Piyesleri ve çocuk edebiyatına katkıları ile bilinen *Kadıyr DAYAN*'ın hayatı ve şiirlerine dördüncü olarak yer verilmektedir. Şairin yedi şiirinin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Şiirlerde Başkurt kültürünü yansıtan sözcükler dipnot yöntemiyle açıklanmıştır. Kullanılan kaynakların listesine yer verilerek diğer şaire geçilmiştir.

Beşinci bölümde *Nazar NEJMİ*'nin hayatı, Başkurt edebiyatına katkıları ve önemli şiirleri hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Şairin altı şiirinin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı bulunmaktadır. Bu bölümde şiirlerin yazılış tarihlerine de yer verilmektedir. Şiirin daha net anlaşılması için aktaranın notları dipnot şeklinde verilmiştir.

Altıncı olarak incelenen şair *Mostay KERİM*'dir. Şairin hayatı, aldığı ödülleri, eserlerinin temasının nasıl şekillendiği anlatılmaktadır. Şiirin dört şiirinin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı verilmektedir. Aktarılan şiirlerin yazılış tarihleri de bulunmaktadır.

Eserde ele alınan yedinci şair *Musa GALİ*'dir. Diğer bölümlerde olduğu gibi şairin hayatı, önemli eserleri anlatılmaktadır. Şairin dört şiiri ve şiirlerin yazılış tarihleri verilmektedir.

Sekizinci bölümde *Engam ATNABAYEV*'in hayatı, şiirlerinin yanı sıra piyesleri ve manzumeleri hakkında bilgi verilmektedir. Şairin layık görüldüğü ünvan ve ödüllerden de bahsedilmektedir. Atnabayev'in beş şiirinin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Şiirlerin altında yazılış tarihlerine yer verilmektedir.

Dokuzuncu olarak hayatına ve şiirlerine yer verilen şair *Remi GARİPOV*'dur. Şairin hayatı, eserleri ve etkilendiği akımlar hakkında bilgiler verilmektedir. Altı şiirinin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Şiirlerin hemen altında yazılış tarihleri de bulunmaktadır.

Yakın dönem şairlerinden *Ravil BİKBAYEV*'e onuncu sırada yer verilmiştir. İlk olarak şairin hayatı, Başkurt şiirine katkıları ve bilimsel çalışmalarından bahsedilmektedir. Beş şiirinin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Şiirlerin yazılış tarihlerine yer verilmemektedir.

On birinci olarak ele alınan şair *Safvan ELİBAYEV*'dir. Yakın dönem şairlerinden olan Elibayev'in hayatı, eserleri, eserlerinin temaları, modern Başkurt şiirine katkıları anlatılmaktadır. Beş şiirine yer verilen şairin şiirlerinin yazılış tarihi yer verilmemiştir.

Modern Başkurt şiirine katkı sağlayan *Kadim ARALBAYEV*, eserde yer verilen on ikinci şairdir. Hâlâ hayatta olan Aralbayev'in öncelikli olarak hayatı, şiirlerinin yıllar içerisinde değişen temaları ve şiir kitaplarının listesi verilmiştir. Dört şiirinin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Bir şiirinin yazılış tarihi belirtilmiştir. Gerekli görülen durumlarda dipnot sisteminden faydalanılmıştır.

Eserin on üçüncü ve son şairi *Gölfiye YUNISOVA*'dır. 75 yaşında olan şairin öncelikle hayatı, çocuk edebiyatına katkıları, şiirlerinin ana temaları ve kitaplarının listesi verilmiştir. Yunisova'nın yedi şiirinin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımına yer verilmektedir. Gerekli görülen yerlerde dipnotla açıklamalar verilmiştir. Fakat bu bölümde şairin şiirlerinin tarihine yer verilmemektedir.

Türk Dünyası Şiir Antolojisi Başkurt Şiiri adlı eser, Türk Dili ve Edebiyatı, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümleri ve şiir sevenler için önemli bir gelişmedir. Şiirler, transkripsiyon ve Türkiye Türkçesi aktarımları şeklinde verilmiştir fakat Başkurt Türkçesi alfabesiyle yazılmış asıl şiirlerin de verilmesi eserden sağlanılacak olan istifadeyi artıracaktır. Son olarak verilen şiirler içerisinde kimi şiirlerin yazılış tarihi verilirken kimi şiirlerin yazılış tarihi verilmemektedir. Tarihi verilmeyen şiirlerin neden verilmeyeceği açıklamasının yapılması küçük fakat şair ve şiir hakkında bilgi edinilebilecek bir detaydır. Editör Prof. Dr. Mustafa Öner'e, bölüm yazarları Doç. Dr. Murat Özşahin ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yasin Kaya'ya, Türk Dil Kurumu Yayınlarına Başkurt Türkçesi alanına sundukları değerli çalışma için teşekkür ediyoruz.

Károly, László, *Modern Turkic Languages. An Introduction with Accompanying Audio*. Uppsala/Budapest, Molnar & Kelemen Oriental Publishers 2022. xviii+261 sayfa, *Bibliotheca Turcica* 2.

EMİNE YILMAZ*

Modern Turkic Languages, Uppsala Üniversitesinde görev yapmakta olan Prof. Dr. László Károly'un 2015'te Uppsala/Budapeşte'de başlatmış olduğu *Bibliotheca Turcica* adlı çok genç bir dizinin ikinci kitabı¹ olarak 2022'de yayınlandı.

László Károly, Macaristan'ın Szeged şehrinde bulunan ve L. Ligeti, Gy. Németh, Árpád Berta gibi Macar Türkolojisinin dev isimleriyle anılan Szeged Üniversitesinde (eski adıyla Attila József Üniversitesi) yetişti. Orada, tarihsel ve modern Kıpçak araştırmalarının en büyük isimlerinden olan ve 2008'de, henüz 57 yaşındayken kaybetmiş olduğumuz Árpád Berta'nın danışmanlığında hazırlamış olduğu *Yakut Derivational Morphology, An Historical Approach* adlı doktora tezini 2007'de savunmuştur². Dr. Károly'un bu tanıtıma konu olan kitabı da Árpád Berta'ya ithaf edilmiştir.

László Károly kitabın ilk sayfasında (i.) amacını şöyle açıklar: “*Modern Turkic Languages* öğretim amacıyla tasarlanmış ve yazılmış, Türk dilleri çalışmaları alanına giriş niteliğinde bir kitaptır. Kitap, genel dilbilimciler ve Türk dilleri dışındaki dillerde uzmanlaşmış dilbilimciler de dahil olmak üzere geniş bir okuyucu kitlesine faydalı olabilir”

vii-xviii arasında yer alan *İçindekiler, Haritalar, Tablolar, Kısaltmalar ve Semboller* ve *Önsöz* bölümlerinden sonra 1.-18. sayfalar arasındaki *Giriş* bölümünde kitabın düzenlenişi, materyalin sunumu, bu tür kitaplarla ilgili genel sorunlar vb. konularda, aşağıda değerlendirilecek olan ayrıntılı bilgiler verilmiştir. 19.-236. sayfalar arasında 28 Türk dili yine aşağıda değerlendirilecek olan sistem dahilinde incelenmiştir. 237-242 arasında metinleri seslendiren

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, eminey@hacettepe.edu.tr, ORCID 0000-0002-3399-3059

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 03.08.2024, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 07.09.2024)

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

¹ Dizinin ilk kitabı: István Mandoky Kongur (2015), *Newcomers from the East: Hungarians and Kipchak-Turks in Europa*.

² Bu tez 2013 yılında *Deverbal Nominals in Yakut* adıyla, *Turcologica* dizisinin 96. kitabı olarak Harrassowitz Verlag tarafından yayınlanmıştır.

anadili konuşurları ve kayıt bilgileri yer alır. Kitabın sonunda Kaynakça dışında dil adları ve coğrafi adlarla ilgili iki dizin bulunur.

2022 yılında yayınlanmış olan *Modern Turkic Languages* hakkında 2023 yılında Astrid Menz ve Béla Kempf tarafından yazılmış iki ayrıntılı tanıtma bulunmaktadır (bk. Kaynakça). Bu nedenle, bu yazıda daha çok, László Károly'un kitabın *Giriş* bölümünde değinmiş olduğu ve aslında genel Türkoloji araştırmalarıyla ilgili kimi sorunlara dikkat çekmeyi daha önemli buluyorum. Özellikle anadili Türkçe olan genç araştırmacıların batılı Türkologların Türk dillerinin transkripsiyonu, notasyonu, sınıflandırılması, adlandırılması vb. konulara, ayrıca terminoloji sorunlarına nasıl yaklaştıklarını görmelerinin önyargıları değiştirmeye yardımcı olabileceğini düşünüyorum.

Giriş bölümünde, Türk dillerine giriş niteliğinde (handbook) olup farklı dillerde yazılmış kitaplara özel bir dikkat gösterilmiştir. László Károly'un burada değindiği giriş niteliğindeki kitaplardan Rusça olanlar şunlardır: N. Baskakov vd. 1966. *Yazıki narodov SSSR, ii: Tyurkskiye yazıki* (Moskova: Nauka); E. Tenişev vd. 1996. *Yazıki mira: Tyurkskiye yazıki* (Moskova: Indrik).

Almanca yazılmış giriş niteliğindeki kitaplar: J. Deny vd. 1959. *Philologiae Turcicae Fundamenta, i*. Aquis Mattiacis: Steiner; A. von Gabain vd. 1982. *Turkologie* (Leiden and Köln: Brill; *Handbuch der Orientalistik, I; Der Nahe und der Mittlere Osten, 5; Altaistik, I*).

İngilizce yazılmış giriş niteliğindeki kitaplar: L. Johanson 2021. *Turkic* (Cambridge: Cambridge University Press); L. Johanson, É. Á. Csató 2022. *The Turkic Languages* (London and Newyork: Routledge).

László Károly, Türkçe yazılmış giriş niteliğindeki kitapların ilki olarak S. Çağatay'ın 1972'de yayınlanmış olan iki ciltlik kitabının ilk cildini verir: *Türk Lehçeleri Örnekleri, ii, Yaşayan Ağız ve Lehçeler* (İstanbul: AÜDTCF yayımları)³. Diğer Türkçe yayın ise A. B. Ercilasun editörlüğünde 2012'de yayınlanmış olan *Türk Lehçeleri Grameri*'dir (Ankara: Akçağ).⁴

Bu bölümde László Károly *handbook* nitelikli kitaplarla öğretim amaçlı (teaching purpose) kitaplar arasında ayırım yapar ve biri Macarca olmak üzere üç

³ Bu kitapta yer alan *Çuvaşça, Yakutça, Halaçça, Horasan Türkçesi* adlı yazılar, adı geçmemekle birlikte Semih Tezcan tarafından yazılmışlardır. Bu yazılar, Semih Tezcan'ın tüm yazılarını bir araya getirdiğimiz üçlemenin *İpek Yolu'ndan Anadolu'ya Türkçe* adlı birinci cildinde yeniden yayınlanmışlardır (ed. Emine Yılmaz vd., 2024, Yapı Kredi yayımları). 1972'deki sınırlı teknik olanaklar nedeniyle yazıların çok sorunlu olan transkripsiyonları yeniden yapılmış, dizgi yanlışları giderilmiş, sözlük bölümleri de metin bölümleri taranarak yeniden oluşturulmuştur. Bu dillere ait metinlerin sözlüklerinin esasen morfonolojik olması gerektiği için, bizim hazırladığımız biçimiyle de kullanımı kolay olmayacaktır.

⁴ Bu bölümde, belki sadece sesbilgisini ele aldığı için László Károly'un değinmediği ve artık sadece tarihsel değeri olan bir yayından daha söz edilebilir. Ahmet Cevat Emre 1949. *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme), Birinci Kitap, Fonetik* (İstanbul: TDK).

çalışmaya yer verir: Zs. Kakuk 1976-80. *Mai török nyelvek, i-ii* [Bugünkü Türk Dilleri], (Budapeşte: Tankönyvkiadó). Ancak Dr. Károly, modern Türk dilleriyle ilgili kısa tanımlar ve orijinal imlali metinler içeren bu kitabın, metin örnekleri dışında uluslararası alanda kullanılmaya elverişli olmadığını belirtir. Öğretim amaçlı diğer bir kitap olarak da A. B. Ercilasun'un çeşitli Türk dillerinden kısa metinler içeren ve 1989'da yayınlanmış olan *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları) adlı kitabından söz eder. Bu bölümdeki son kitap T. Tekin ve M. Ölmez tarafından 1999'da yayınlanmış olan *Türk Dilleri: Giriş* (Ankara: Simurg) kitabıdır. Dr. Károly, birinci ve ikinci sınıf öğrencilerinin Türkçe bilgisinin bu kitabı kullanmaya yetecek kadar ileri düzeyde olmaması nedeniyle, bu kitabın da Türkiye dışında kullanılmasının zor olduğunu belirtir.⁵

Modern Turkic Languages'te ise önceki yayınlardan farklı olarak metinlerin transkripsiyonları yanında notasyonları da verilir. Bir diğer ayırıcı özelliği de kitapta yer alan 28 Türk diline ait metinlerin ana dili konuşurları tarafından seslendirilmiş olmasıdır. Bu ses kayıtlarına kitabın/üniversitenin web sayfasından ulaşılabileceği gibi, her metnin başında bulunan QR kodundan da ulaşılabilir.

Metinler Türk dillerinde şu anda kullanmakta oldukları alfabelerle (Kril, Latin, Arap) yazıya geçirilmişlerdir. Transkripsiyonda ise uluslararası alanda geçerli birkaç sistem yerine *International Phonetic Alphabet* (IPA) tercih edilmiştir. László Károly burada, bir disiplin olarak Türkolojinin, her araştırmacı tarafından otomatik olarak kullanılabileceği ortak bir transkripsiyon sisteminin eksikliğine dikkat çekmiştir (s. 2).

László Károly'un *Giriş*'te dikkat çektiği önemli konulardan biri de Avrupa dilbilim geleneğinden kaynaklanan kimi dilbilgisi terimlerinin Türkoloji literatüründe farklı kullanılmasıdır. Örneğin *infinitive* terimi Türkçede (-*mAk*)

⁵ Burada Türkiye'de de ulaşılması zor olan bir yazı dizisinden söz etmek istiyorum. Büyük kısmı, *Dil Derneği*'nce yayınlanmakta olan *Çağdaş Türk Dili Dergisi*'nin 1995-1998 yılları arasında *Türk Halkları ve Dilleri* başlığı altında yayınlanmış olan yazılar şunlardır:

Emine Yılmaz “Çuvaşlar ve Çuvaşça” (1995, sayı 83); “Orta Çulım-Mrass-Yukarı Tom Ağızları” (1995, sayı 88); “Aşağı Çulım-Kondom-Aşağı Tom Ağızları” (1995, sayı 94); “Tatarlar ve Tatarca” (1998, sayı 121).

Mehmet Ölmez “Sarı Uygurlar ve Sarı Uygurca” (1996, sayı 98); “Hakaslar ve Hakasça” (1996, sayı 96); “Tuvalar ve Tuvaca” (1996, sayı 95); “Halaçlar ve Halaçça” (1995, sayı 84).

Zühal K. Ölmez “Kırgızlar ve Kırgızca” (1996, sayı 99); “Altaylar ve Altayca” (1996, sayı 99); “Yakutlar ve Yakutça” (1995, sayı 86); “Özbekler ve Özbekçe” (1997, sayı 108).

Binnur Erdağı “Yeni Uygurlar ve Yeni Uygurca” (1998, sayı 119).

Dizinin Emine Yılmaz tarafından yazılmış olan “Nogaylar ve Nogayca” ve “Başkurtlar ve Başkurtça” adlı bölümleri online olarak yayınlanmıştır (bk. academia.edu). Yine Emine Yılmaz tarafından yazılmış olan “Karaçay-Balkarlar ve Karaçay-Balkarca” adlı bölüm de *Türkbilgi* dergisinde yayınlanmıştır (2002/4: 48-58).

Yazılarda, ilgili Türk halkına ait genel bilgi, dile ait temel dilbilgisi, kısa kaynakça, alfabe, orijinal alfabeyele metin ve transkripsiyonu yer alır.

çoğunlukla fiil isimlerini adlandırmak veya Hakasçada “amaç gösteren zarflar”ı (-ArgA) ifade etmek için kullanılır. László Károly açıklığı sağlamak amacıyla *infinitive* terimini hiç kullanmamayı tercih etmiştir. *Converb* ve *participle* terimleri yerine de *verbal adverb* ve *verbal adjective* terimlerini kullanmış, *aorist* teriminden de kaçınmıştır.

Giriş'te değinilen önemli bir konu da Türk dillerinin adlarının literatürde imladan kaynaklanan farklı yazımlarıdır. Örneğin *Uigur*, *Uighur*, *Uygur* ve *Uyghur*. László Károly, *i~y* kararsızlığını, hece sonunda *i*, hece başında *y* yazarak çözmeyi önerir. Böylece literatürdeki *Nogay* ve *Karachay-Balkar* yazımları yerine, *Modern Turkic Languages*'te *Nogai* ve *Karachai-Balkar* kullanır. *gh* yazımının da Türkçede gereksiz olduğunu, yaygın olan *Oghuz* ve *Uighur* yazımları yerine *Oguz* ve *Uigur* yazımlarının yeterli olduğunu belirtir.

Dil adlarının genel literatürde farklı yazımlarının ardındaki bir neden de literatürde İngilizce veya Rusça eklerle görülmeleridir. Örneğin, *Khakas* “Hakas insanı” ama *Khakasian* “Hakasça”, *Tyva/Tuva* “ülkenin adı” ama *Tyvan/Tuvan/Tuvinian* “dilin adı”; Rusçada: *tuvinets* “Tuvalı kişi”, *Tuvinskiy* “Tuvaca” vb. Kitapta gereksiz olduğu gerekçesiyle bu eklerden vazgeçilmiş ancak tüm alternatif biçimler *Languages* başlıklı dil dizininde verilmiştir. İdari bölümlenmelerle ilgili Rusça literatürdeki terimler de İngilizcede şu karşılıklarla yer alırlar: *respublika* > *republic*; *kray* > *territory*; *oblast* > *region*; *okrug*, *rayon* > *district*. Coğrafi terimlerle ilgili tüm alternatif biçimler de *Geographical names* başlıklı dizin altında verilmiştir.

Dil adlarıyla ilgili alternatif kullanımların bir nedeni de *exonym* ve *endonym*'lerin farklı oluşudur. Örneğin uluslararası literatürde *Yakut* adı yaygınken artık Yakutların kendilerine verdiği *Saha* adı yaygınlaşmaya başlamıştır. László Károly, burada özellikle İran Azerilerinin *Azeri* adına negatif yaklaşımları ve *Türkçe* terimini tercih etmelerinin gereksiz kafa karışıklığına yol açtığına dikkat çeker.

Bir başka sorun Türkiye Türkolojisine özgü sınıflandırma terimlerinden biri olan *lehçe*'dir. László Károly, bu terimin Türk araştırmacılar tarafından İngilizcedeki hem *language* hem de *dialect* karşılığında kullanılmasına ve bu tutumun önyargılardan kaynaklanan siyasi doğasına işaret eder. Üstelik Türkçede bir de üçlü bir sistemin varlığından söz eder: *lehçe* “language; dialect”; *ağız* “dialect; subdialect” ve *şive* “subdialect; subsubdialect; accent”. László Károly bu nedenle kendi kitabında, terminoloji ve sınıflandırma zorluklarının üstesinden gelmek amacıyla dilsel açıdan yansız bir terim olan *variety* (varyant) terimini tercih etmiştir. Tuva altındaki *Tofa* ve *Kaşkay* altındaki Songor gibi bazı özel dil ve varyantlar ayrı bölümlerde ele alınmamış, en yakın akrabaları altında verilmişlerdir.

Giriş bölümünde değinilen en ilginç ve önemli konulardan biri Türk dillerinin tasnifidir. László Károly, tümüyle dilsel ilkelerle dil/diyalekt ayrımı yapıldığında, örneğin Azeri, Türkçe ve Gagauzcanın ayrı diller sayılamayacağını ama

sosyodilbilimsel, etnik ve coğrafi parametreler dikkate alınmadan yapılacak bu tip sınıflandırmaların ana dili konuşurlarının dilleri hakkındaki tutumlarıyla uyuşmayacağına dikkat çeker: “Gagauzca konuşanların çoğu, Türkçe ile Gagauzca konuşanlar arasındaki iletişim oldukça basit olduğu halde, dillerinin Türkçenin bir diyalekti değil bağımsız bir dil olduğunu kesinlikle savunacaktır (s. 12)”. Yine Türk dil ve diyalektlerinin eşit bir biçimde çalışılmamış olması da tasnifi zorlaştıran etkenlerden biridir.

László Károly yöntemsel sorunlara değindikten sonra kendi sınıflandırma önerisini yedi ana başlık altında verir. Sadece eşzamanlı olan bu tasnif Güney Sibirya ve Batı Moğolistan’ın komşu bölgelerini çıkış noktası olarak alır ve kimi ilginç farklılıklar gösterir. Örneğin Yakutça ve Dolganca Güney Sibirya altında değil bağımsız bir Kuzeydoğu Sibirya grubu (ikinci ana grup) altında yer alır (s. 16). Altay Türk dili de yedinci ana grup olan Batı Kıpçak grubunun doğu alt koluna yerleştirilmiştir.

Modern Turkic Languages, İngilizce yazılmış olması, temel yöntemsel sorunlara değinmesi ve esas olarak öğretim amaçlı giriş niteliğinde bir kitap olması nedeniyle Türkiye’deki Türk Dili ve Edebiyatı ve Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümleri öğrencileri için de güncel ve elverişli bir kaynak olarak görünmektedir.

Kaynakça:

Astrid Menz (2023). “Károly, László: *Modern Turkic Languages*. An introduction with accompanying audio. Uppsala/Budapest: Molnar & Kelemen Oriental Publishers 2022. xviii, 261 S. 8 = Bibliotheca Turcica 2. Hardbd. € 60,00. ISBN 978-615-6504-00-5”. *OLZ* 118-6: 419-420.

Béla Kempf (2023). “Károly, László 2022. *Modern Turkic Languages. An Introduction with Accompanying Audio*. [Bibliotheca Turcica 2.] Uppsala-Budapest: Uppsala Universitet, Molnar & Kelemen Oriental Publishers”, *AOH* 76-2: 331-333.

YAYIN İLKELERİ

GENEL İLKELER:

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi, İdil-Ural Bölgesi hakkında sosyal bilimler alanında yazılan bilimsel makalelerin yayımlandığı uluslararası hakemli bir dergidir.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi'nde; a) İdil-Ural araştırmaları alanına katkı sağlayan, alanındaki bir eksikliği giderecek özgün makaleler b) İdil-Ural araştırmaları alanını ilgilendiren yayımlara ilişkin tanıtım veya eleştiri yazıları c) İdil-Ural araştırmaları alanına katkı sağlayacak çeviriler/aktarmalar yayımlanır.

Yazıların **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**'nde yayımlanabilmesi için daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya başka bir yayının yayım sürecine girmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla yayımlanabilir.

Yazım dili Türkçe olan **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**'nde Yayın Kurulu'nun kararı ile İngilizce ve Rusça dışında Türk şive ve lehçelerinde yazılmış olan makaleler de tüm sayının %30'unu geçmeyecek şekilde yayımlanabilir.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi, yaz ve kış (Haziran-Aralık) sayıları olmak üzere yılda iki defa yayımlanır ve her yıl bir cilt oluşturulur.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların her türlü ilmî ve hukukî sorumluluğu yazarlarına, telif hakları ise **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**'ne aittir. Dergide yayımlanan yazılar, Yayın Kurulu'nun izni olmaksızın herhangi bir yerde kısmen veya tamamen yayımlanamaz, çoğaltılamaz. Yazılardan ve sair verilerden (istatistik, tablo, fotoğraf vs.) kaynak göstermek şartıyla alıntı yapılabilir.

YAZILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ:

Dergiye gönderilen yazılar öncelikle derginin yayım ilkelerine uyumu açısından değerlendirilir. Derginin yayım ilkelerine uymayan yazılar değerlendirme sürecine alınmaz.

Değerlendirme sürecine alınan yazılar, yazar adları gizlenmek suretiyle Yayın Kurulu tarafından belirlenen iki hakeme gönderilir. Değerlendirme sürecinde yazarın/yazarların kimliğine dair herhangi bir bilgi hakemlere kesinlikle verilmez ve yazarlara da hakem adları kesinlikle açıklanmaz. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olursa yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir ve/veya Yayın Kurulu raporlar üzerinden bir değerlendirme yapmak suretiyle son kararını verebilir. Yazarlar hakemlerin ve Yayın Kurulu'nun eleştiri, tavsiye ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar. Varsa katılmadıkları hususları gerekçeleriyle birlikte ayrı bir rapor hâlinde Yayın Kurulu'na bildirebilirler. Hakem raporları beş yıl süreyle saklı tutulur.

Yayım kararı verilen yazılar, Yayın Kurulu'nun uygun gördüğü bir sayıda yayımlanırlar.

Çeviri yazılar telif yazılar ile aynı yayım sürecine tabidir.

Tanıtma yazıları editör onayı ile hakemlere gönderilmeksizin yayımlanabilir.

YAZIM KURALLARI:

Dergiye gönderilecek olan makaleler aşağıda belirtilen düzen çerçevesinde MS Word dosyası olarak (.doc / docx uzantılı) ve ayrıca PDF (.pdf uzantılı) olarak hazırlanmalıdır.

A) Sayfa Düzeni:

Yazı Tipi: Times New Roman

Yazı Boyutu: 11 punto

Dipnot Yazı Boyutu: 9 punto

Satır Aralığı: Tek

Paragraf Aralığı: 6 nk

Paragraf Girintisi: 1 cm

Sol Kenar Boşluğu: 3 cm

Sağ Kenar Boşluğu: 2 cm

Üst Kenar Boşluğu: 3 cm

Alt Kenar Boşluğu: 2 cm

B) Başlık: Bold ve büyük harflerle yazılmalı ve 12 kelimeyi geçmemelidir. Başlığın İngilizce karşılığı küçük harflerle ve Türkçe başlığın altında yer alacak şekilde yazılmalıdır. (İngilizce veya Rusça yazılan makalelerde ikinci dil Türkçe olmalıdır.)

C) Yazar Adı: Yazar ad/adları başlığın altında yazılıp; unvan, kurum adresi ve e-posta bilgileri ismin sonuna ilintilendirilecek bir yıldızla sayfanın altında gösterilmelidir.

D) Öz: Makale özeri ortalama 200 kelimedenden oluşmalıdır. Öz metninin içinde kaynak, şekil ve çizelgelere yer verilmemelidir. Özün hemen altında en az 5, en fazla 8 kelimedenden ibaret anahtar kelimeler yer almalıdır. Öz ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de yazılmalıdır. Türkçe dışında bir dilde yazılan makalelerde özler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır. Her makalenin sonunda en az 500 kelimelik Rusça genişletilmiş özet ve 5 kelime anahtar kelime yer almalıdır.

E) Alıntı ve Kaynak Gösterme: Üç satırdan uzun olmayan birebir alıntılar tırnak içinde verilmelidir. Üç satırdan daha uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf halinde satırın sağından ve solundan 1,25 cm içeride, yazı boyutu 10 punto olacak şekilde dizilmelidir. Kaynaklar metin içinde aşağıda belirtilen düzende gösterilmelidir:

Tek Yazarlı Kaynak: (Türkoğlu, 2000:101)

Aynı Yazarın Aynı Yıl Yayımlanan Birden Fazla Eseri: (Arık, 2007a; Arık, 2007b)

İki Yazarlı Kaynak: (Demir ve Yılmaz 2005: 4)

Çok Yazarlı Kaynak: (Zheltoy vd., 2009:7) İlk yazarın adı yazılmalı.

Birden Fazla Kaynak: (Türkoğlu, 2000:60; Maraş, 2002:21)

Görülemeyen Kaynaktan Aktarma: (Clauson, 1962; Tekin, 2003:19'dan)

Metin içinde internet sayfalarına gönderme yapılacağı zaman yine yukarıdaki düzene uyulmalıdır. Yazar adı bulunmayan kaynaklarda yazar adı yerine metin başlığı yazılmalıdır. Tarih yerine ise erişim tarihi yazılmalıdır.

Dipnota yalnızca açıklamalar için müracaat edilmeli ve dipnottaki bilgilere kaynak gösterileceği zaman yukarıda belirtildiği şekliyle metin içi kaynak gösterme şekli uygulanmalıdır.

F) Kaynakça: Makale metninin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

Kitap:

Türkoğlu, İsmail. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ceylan, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

Makale:

Alp, Alper. (2013). Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi. *Gazi Akademik Bakış*, 13, s. 117-126.

Devlet, Nadir (1983). Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırma Yeni Adımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, s. 1-10.

İnternet:

İnternet ortamındaki metinlere yapılan göndermeler kaynakçada aşağıdaki düzene uygun bir şekilde yapılmalıdır:

Soyadı, Adı. (erişim tarihi). Başlık. *Sayfa/site adı*. sayfa. link. (Yazar adı olmayan kaynaklarda metin başlığı yazar künyesinin yerine çekilmek suretiyle aynı düzen takip edilmelidir.)

Ses ve Görüntü Kayıtları:

Ses ve görüntü kaynaklarına yapılacak göndermelerde ilgili eserin künyesi yazılırken katkısı öne çıkarılacak kişinin (yapımcı, yönetmen, senarist, oyuncu, yazar, solist vb.) soyadı

ve adından sonra eserdeki görevi, eserin yayınlanma tarihi, eser adı, eserde katkısı olan diğer kişi veya kurumlar, eserin formatı (VCD, DVD vb.)

Sınav, Osman. yön. (2012). Uzun Hikâye. Sen. Yiğit Güralp. Oyun. Kenan İmirzalıoğlu, Tuğçe Kazaz, Ushan Çakır, vd. DVD. Sinegraf Film.

PUBLISHING PRINCIPLES

GENERAL PRINCIPLES:

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi (*The Journal of Volga-Ural Studies*) is an internationally refereed journal in which scientific articles in the field of social sciences about Volga-Ural Region are published.

In *the İdil-Ural Araştırmaları Dergisi* a) authentic articles that contribute to the field of Volga-Ural studies and fill a gap in the field b) introductory articles and reviews of publications concerning the field of Volga-Ural studies c) translations/quotations that would contribute to the field of Volga-Ural studies are published.

Academic manuscripts should not have been published in any other publication or should not be in the publishing process of any other publication so as to be published in the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**. The proceedings which have been presented in an academic conference can be published only if this situation is clearly stated.

Publishing language of the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** is Turkish; with the approval of the editorial board the manuscripts written in other languages such as English, Russian and Turkic languages can also be assessed and published. The amount of such content would not exceed %30 of that those written in Turkish.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi is published twice yearly as in summer and winter (June-December) and one volume is composed every year.

Every kind of scientific and legal responsibility of the manuscripts published in *the İdil-Ural Araştırmaları Dergisi* pertains to writers, and copyrights pertain to the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**. The manuscripts published in the journal are not allowed to be published anywhere or be copied partially or wholly without permission of Editorial Board. It can be cited on condition of providing reference from articles and other data (statistics, tables, photos, etc.).

ASSESSMENT OF MANUSCRIPTS:

The manuscripts that have been sent to the journal are first assessed in terms of the consistency to the publishing principles of the journal. The manuscripts are not fulfilling the publishing principles of the journal will not be peer reviewed or assessed for publication.

The manuscripts that are in the process of assessment are sent to two reviewers determined by Editorial Board thereby hiding the names of writers. During the assessment phase any information about the identity of writer/writers is not given to the reviewers and the names of the reviewers are not disclosed to the authors. If one of the referee reports is positive and another is negative, the manuscript is sent to the third referee and/or Editorial Board can give the last decision by means of assessing the reports. The authors consider reviews, suggestions and correction requests of the referees and Editorial Board. If any, they can notify their disagreements to Editorial Board in a separate report with justification. The referee reports are hidden for a period of five years.

The issues of the manuscripts which are chosen for publishing are determined by the Editorial Board.

Translated articles are subject to the same publication process as copyrighted articles.

Non-critical articles can be published with the approval of the editor without being sent to the referees.

SPELLING RULES:

The articles that are to be sent to the journal should be prepared in both MS Word (.doc or .docx) and PDF (.pdf) formats.

A) Page Layout

Typefont: Times New Roman

Font size: 11 point

Font size in footnote: 9 point

Line spacing: Single

Paragraph spacing: 6 pt

Indent : 1 cm

Left margin: 3 cm

Right margin: 2 cm

Top margin: 3 cm

Bottom margin: 2 cm

B) Title: It should be written in bold capital letters and should not exceed 12 words. The English translation of the title should be in lowercase letters and below the Turkish title. (The second language of the articles written in English and Russian must be Turkish.)

C) Writer's Name: Author's name/s should be written below the title and the information about job title, institution address and email should be indicated with an asterisk that would be attached to the end of the name.

D) Abstract: Abstracts of the article should not exceed 200 words. In the abstract, resources, tables and figures should not be indicated. Below the abstract there should be keywords composed of minimum 5 words and maximum 8 words. The abstract and keywords should be translated into English. The abstracts of the articles, which are not written in Turkish, should also be prepared in English and Turkish. At the end of each article, an extended summary of at least 500 words in Russian and 5 word keywords should be included.

E) Citation and Giving Reference: Exact quotations which are not longer than three lines should be placed in inverted commas. Longer quotations than three lines should be indented 1,25 cm from the left and right margin in a separate paragraph, font size should be ranged as 10 point. The references should be indicated in a text in the layout below stated.

Single Author: (Türkoğlu, 2000:101)

Two Authors: (Demir ve Yılmaz 2005: 4)

More than one work of the same author in the same year: (Arık, 2007a; Arık, 2007b)

More than one resource: (Türkoğlu, 2000:60; Maraş, 2002:21)

More than one author: (Zheltovd., 2009:7) The name of the first author should be written.

Citation from an unseen resource: (Clauson, 1962; Tekin, 2003:19'dan)

To refer to internet pages in a text the above mentioned layout must be followed. In resources which author's name is not available, title of the text should be written instead of the author's name. Date accessed should be written instead of the date.

Footnotes should be used only for explanations and the above mentioned in-text referencing style should be used while providing a reference to the information in footnotes.

F) References: By the end of the text in an article should be listed in an alphabetical order by surname of authors.

Book:

Türkoğlu, İsmail. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ceylan, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

Article:

Alp, Alper. (2013). Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi. *Gazi Akademik Bakış*, 13, s. 117-126.

Devlet, Nadir (1983). Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, s. 1-10.

Internet:

The references to the texts in the internet should be written in bibliography in accordance with the layout below.

Surname, Name. (Date accessed). Title. Page/Website name. page. link. (When author's name is not available in resources, title of the text should be replaced with author's name and the same layout should be followed.)

Sound and Video Records:

With regard to the references to the sound and video resources, surname and name of a person whose contribution would be highlighted (producer, director, scenarist, actor/actress, writer, soloist, etc.) and then his/her position, broadcast date, name of work, other people or institutions that contribute to work, format of work (VCD, DVD etc.)

Sınav, Osman. yön. (2012). Uzun Hikaye. Sen. Yiğit Güralp. Oyun. Kenan İmirzaloğlu, Tuğçe Kazaz, Ushan Çakır, vd. DVD. Sinegraf Film.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ЖУРНАЛА И ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИЯМ

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ:

Журнал **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** (Журнал Волжско-Уральских Исследований) имеет свою научную редколлегию и является международным журналом по гуманитарным наукам, публикующим научные исследования по Волжско-Уральскому региону России.

В журнале **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** печатаются: а) статьи, содержащие новые исследования по Волжско-Уральскому региону России и восполняющие пробел в данной области исследований; б) ознакомительные и критические статьи к изданиям, относящимся к Волжско-Уральским исследованиям; с) переводы, восполняющие исследования по Волжско-Уральскому региону России.

Наш журнал- издание, в котором будут опубликованы только те статьи, которые ранее не были напечатаны в других изданиях и не приняты для публикации в другой журнал. Статьи, которые раньше были представлены на научной конференции, будут напечатаны с указанием данного положения.

Рабочим языком журнала является турецкий язык. Резюме статей, написанных не на турецком языке, должны быть представлены на турецком и английском языках.

Журнал **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** выходит в свет два раза в год летом и зимой (июнь-декабрь) и каждый год издаётся в виде единого сборника.

Все научные и юридические права статей, опубликованных в журнале **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** принадлежат авторам. А авторское право принадлежит журналу **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**. Статьи, напечатанные в нашем журнале, не могут быть напечатаны и размножены в других изданиях частично или полностью без разрешения на то редакционной коллегии. Могут быть использованы ссылки на статьи и другие данные (статистика, таблица, фотография и др.) с условием, что будет указан источник.

ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИЯМ

Общие требования:

Принятие статей к публикации:

Статьи, присланные для публикации в журнале, прежде всего будут оценены с точки зрения соответствия требованиям публикации. Статьи, не соответствующие требованиям публикации нашего журнала, к публикации приняты не будут.

Статьи, принятые к публикации, с условием, что авторы будут держаться в тайне, отправляются на рецензию другим рецензентам, выбранным редакционной коллегией. В процессе оценки статьи данные, содержащие сведения об авторе/авторах, рецензентам категорически не сообщаются. Точно также не сообщаются и имена рецензентов авторам статей. Если один из рецензентов пришлёт положительную, а другой отрицательную рецензию, статья будет отправлена третьему рецензенту и/или редакционная коллегия примет решение сама, исходя из имеющихся в наличии рецензий. Авторы статьи должны принять во внимание критику, советы и поправки рецензентов и редакционной коллегии. Имеющиеся претензии, могут быть присланы в редакционную коллегия вместе с обоснованиями в виде отдельного отчёта. Отчёты редакторов сохраняются в тайне в течение пяти лет.

Статьи, принятые к публикации, будут опубликованы в одном из номеров журнала, согласно решению редколлегии.

Редакция сохраняет за собой право не возвращать присланные в журнал статьи.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

Для подготовки и отправки статьи должен использоваться **текстовый редактор MS Word (.doc/ docx) и формат PDF (.pdf)**. Статьи должны оформляться согласно указанным ниже правилам:

А) Параметры страницы:

Программа: Times New Roman

Размер шрифта: 11

Размер сносок: 9

Междустрочный интервал: одинарный

Интервал между абзацами: 6 пк

Красная строка

Поля: 1 см

Слева: 3 см

Справа: 2 см

Сверху: 3 см

Снизу: 2 см

В) Заголовок: должен быть набран прописными буквами полужирным шрифтом и выравнивается по центру. Не должен превышать 12 слов. Английский вариант заголовка должен быть написан строчными буквами и размещён под турецким заголовком. (В статьях, написанных на английском или русском языках, как второй язык должен быть использован турецкий).

С) Фамилия и инициалы авторов: Ф.И.О. авторов должны быть написаны под заголовком; должность, название организации и электронный адрес должны быть указаны в виде ссылки звездочкой в конце инициалов.

Д) Аннотация: Средний объём аннотации – приблизительно 200 слов. Указание литературы, ссылки и таблицы в аннотации недопустимы. В конце аннотации должны быть даны ключевые слова, содержащие минимум 5, максимум 8 слов. Аннотация и ключевые слова должны быть даны и на английском языке. Резюме статей, написанных не на турецком языке, должны быть представлены на турецком и английском языках. В конце каждой статьи должно быть включено расширенное резюме содержащее не менее 500 слов на русском языке и 5 ключевых слов.

Е) Ссылки и список литературы: ссылки, не превышающие трёх строк, должны быть даны в кавычках. Ссылки, превышающие три строки, должны быть даны в другом

обзаце (отступ справа и слева 1,25 см, шрифт 10). Ссылки в статье должны быть оформлены в следующем порядке:

Ссылка, имеющая только одного автора: (Türkoğlu, 2000:101)

Ссылка, имеющая двух авторов: (Demir ve Yılmaz 2005: 4)

Ссылка на два или более источников одного и того же автора, написанных в одном и том же году: (Arık, 2007a; Arık, 2007b)

Ссылка на несколько источников: (Türkoğlu, 2000:60; Maraş, 2002:21)

Ссылка на источник, имеющий несколько авторов: (Zhel'tov vd., 2009:7) Должна быть написана фамилия первого автора.

Ссылка на невидимый источник: (Clauson, 1962; Tekin, 2003:19'dan)

Если в статье есть ссылка на сайты интернета, то соблюдаются те же правила, что указаны выше. В источниках, где не указаны фамилия и имя автора, вместо фамилии автора должно быть указано название статьи. Там, где указывается год издания, должна быть указана дата доступа к сайту.

Сноски должны быть даны только для пояснений и при указании ссылки на сведения, содержащиеся в сноске, должны быть соблюдены правила ссылки внутри статьи, данные выше.

Ф) Список литературы: список литературы размещается в конце статьи, фамилии авторов размещаются по алфавитному порядку:

Книга:

Türkoğlu, İsmail. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.

Ceylan, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınlar.

Статья:

Alp, Alper. (2013). Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi. *Gazi Akademik Bakış*, 13, s. 117-126.

Devlet, Nadir (1983). Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, s. 1-10.

Интернет:

Ссылки на сайты интернета должны быть указаны в Списке литературы в следующем порядке:

Фамилия, Имя. (дата доступа). Заглавие. *Название страницы /сайта*. Страница. Ссылка. (в источниках, где не дан автор, указывается название статьи по тому же порядку.)

Звукозаписи и видео:

В ссылках на звукозаписи и видео при указании на теги данных источников должны быть указаны имя и фамилия первоисточника (продюсер, режиссёр, сценарист, артист, писатель, солист и др.), а затем его миссия в исследовании, дата издания источника, название источника, личности и организации, также принявшие участие в источнике, формат источника (VCD, DVD и др.)

Sınav, Osman. реж. (2012). *Uzun Hikâye*. Сцен. Yiğit Güralp. Арт. Kenan İmirzalıoğlu, Tuğçe Kazaz, Ushan Çakır, vd. DVD. Sinegraf Film.